

АЛИБЕК РУСТАМОВ

*

НАВОЙНИНГ БАДИЙ МАҲОРАТИ

*Муҳаммад Алибек
Алибек*

79

Handwritten signature and scribbles

Ғафур Гулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1979

Р $\frac{70202-7}{353(06)-79}$ 138-79

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 й.

ДЕБОЧА

Маълумки, бадий адабиётнинг вазифаси жамиятга бадий шаклда хизмат қилишдан иборатдир. Шунинг учун ҳақиқий шоир ва ёзувчининг асари ғоявий, тарбиявий, маърифий аҳамиятга эга бўлиши билан бирга бадий аҳамиятга ҳам молик бўлиши керак. Юксак ғоя ва чуқур мазмунни гўзал бадий шаклда бера олган асарларгина жаҳон адабиёти хазинасидан ўзига муносиб ўринни эгаллайди ва абадий яшайди.

Улуғ шоиримиз Алишер Навоий асарларининг жаҳоншумуллиги ва абадий тириклигининг сабаби ҳам унинг ижтимоий аҳамиятга эга бўлган юксак фикрларни олий бадий шаклда берганлигидир. Фикримизни равшанлаштириш учун кичик бир мисол келтирайлик. Навоийнинг қуйидаги байти беш юз йил олдин айтилганлигига қарамай, уни миллионлаб киши ёддан билади:

Одамий эрсанг, демагил одамий
Аниким, йўқ халқ ғамидин ғами.

Бу байтда «Инсон халққа хизмат қилиши керак», деган фикр айтилиб, халқпарварлик ғояси тарғиб қилинган. Агар Навоий бу фикрни юқоридаги шаклда ифодаламаганда эди, уни ҳеч ким ёдламас ва бу ибора кишиларни халққа хизмат қилишга ундаш вазифасини асрлар давомида бажаролмас эди.

Биринчидан, бу байтда тил қоидаларига риоя қилинган, шеърини воситаларнинг ҳеч бири унга салбий таъсир кўрсатмаган. На-тижада фикр ўзининг аниқ ифодасини топган.

Иккинчидан, ватанпарварлик ва шахсиятпарастлик каби қарама-қарши хусусиятга эга бўлган икки турдаги киши бир сўз, яъни «одамий» сўзи билан ифодаланган ва зиддият бошқа сўз, яъни «демагил» феъли билан ифодаланган. Натижада бу ҳар икки турдаги кишининг ташқи кўринишда бир хил эканлиги, лекин моҳият нуқтаи назаридан, яъни феълига кўра бутунлай бир-бирига қарама-қарши вужуд эканлиги шаклан исботланган.

Учинчидан, шоир мисрани «одамий» сўзи билан бошлаб, шу сўз билан тугатган. Бу билан у одамийлик масаласининг кенглигини — унинг кўп бошқа масалаларни ўз ичига олишини, муҳимлигини, ҳар бир ҳаракатнинг бошланишида ва охирида, яъни натижасида одамийлик бўлиши кераклигини таъкидлаган. Бу ерда сўзнинг ўрни шу сўз билан ифодаланган хислатнинг мартабаси улуғлигини кўрсатиб турибди.

Тўртинчидан, Навоий эҳтиёж ва уни қондиришга қаратилган фаолиятни бир сўзнинг икки формаси — «ғамидин» ва «ғами» билан ифодалаб, бу икки нарса умумий бир ижтимоий ҳодисанинг икки жиҳатидан иборатлигини равшанлаштирган.

Бешинчидан, бу сўзларнинг ёнма-ён берилиши шахс фаолияти халқ манфаатидан узоқ бўлмаслиги лозим, уларни бир-биридан ажратадиган ҳеч нарса бўлиши керак эмас, деган мазмунни англатувчи шаклий восита бўлиб, улар орасидаги грамматик боғлиқлик шахсий манфаат билан ижтимоий манфаат бир-бирини тақозо қилиши зарурлигини кўрсатувчи формал элементдир.

Олтинчидан, санъаткор ҳам халққа, ҳам шахсга нисбатан «ғам» сўзини қўллаб, «ғами» йўқ кишининг одамий эмаслигини шаклан тасдиқлаган: халқ одамийлар йиғиндисидан иборат, халққа хос нарса унинг аъзосида ҳам бўлиши керак. Демак, халқда бор «ғам»нинг бир улуши унга аъзо бўлган якка шахсда ҳам бўлиши керак. Агар унда бу нарса бўлмаса, унинг аъзолик даъвосини қилишга ҳаққи ҳам йўқ. Одамий эса жамиятсиз яшай олмагани учун ундай шахсни «одамий» деб ҳисоблаш ҳам керак эмас.

Еттинчидан, қофия хушоҳанг, байтнинг маъно ва бошқа шаклий воситаларига салбий таъсир қилмаган, аксинча, ижобий таъсир кўрсатган. Бунда «одамий»нинг қофияга тушиши унинг му-

ҳимлигини ва «ғами» сўзининг унга қофияланиши ғамнинг одамийга алоқадор хусусият эканлигини шаклда ифода этган.

Саккизинчидан, вазн равон чиққан ва вазн туфайли на тил қоидаси бузилган, на маъно зарар кўрган ва на бошқа шаклий воситаларга путур етган.

Тўққизинчидан, сўзларни такрорлаш, ортиқча сўз ва гап бўлақларини тушириб қолдириш ҳисобига мўъжазликка эришилган, оз сўз билан кўп маъно ифодаланган.

Унинчидан, халқни ўйламайдиган кишига бўлган салбий муносабат қўпол сўзлар билан ифодаланмаган. «Одамий демагил» дегани фикр нуқтаи назаридан «ҳайвон» дегани билан баробар. Лекин биринчиси, одоб доирасидаги фикр ифодаси, иккинчиси, одобдан ташқаридир. Фикрни беадаб шаклда ифодалаганда у қанчалик тўғри бўлмасин, ўқувчи ёки эшитувчига салбий таъсир кўрсатади.

Мана шу бир мисолнинг ўзидан Навоий шоир сифатида инсон учун нақадар улуғ ва қийматбаҳо санъат хазиналарини мерос қилиб қолдиргани кўриниб турибди.

Бу ҳол Навоийнинг асарларини бадиий нуқтаи назардан синчиклаб тадқиқ қилишни ва бу тадқиқот натижаларини оммалаштиришни талаб қилади.

Навоийнинг бадиий маҳоратини ўрганишнинг филология фанлари ва санъатшунослик учун, шоир ва ёзувчиларнинг, матбуот ва радио ходимларининг, кино ва театр аҳлларининг маҳоратини ошириш ҳамда ўқувчи ва шинавандаларнинг дидини ўстириш учун жуда катта аҳамияти бор.

Бугина эмас, Навоий бадииятининг катта ғоявий аҳамияти ҳам бор. Чунки бу буюк санъаткорнинг эстетик принциплари бугунги Ғарб оламидаги империализм маҳсули бўлмиш модернизм санъати принциплари ва унинг назарий асосларига тамомила зиддир. Модернизм мазмунни инкор қилиб, фақат шаклни деса, Навоий мазмунни биринчи ўринга қўйган, модернизм ёш авлодни бузишни касб қилиб олган бўлса, Навоий асарлари катта тарбиявий аҳамиятга эга, модернизм ғайриинсонийликни тарғиб қилса, Навоийнинг бутун ижоди, фаолияти, ҳаёти инсонийликка бағишланган, модернизм ғайривоқеийликни шиор қилиб олган

2024 йил 15.05.2024 йил

бўлса, Навоий учун воқеийлик шоир маҳоратининг асосий мезонидир, модернизм ғайримантиқийликни мақсад қилиб олган бўлса, Навоийда мантиққа хилоф бирор нарсани топиб бўлмайди, модернизм инсонни инсон қилган тилни бузиб, ҳайвон билан инсон ўртасидаги фарқни йўқотишга ҳаракат қилса, Навоий инсон учун тилдан азизроқ ва қийматлироқ нарса йўқлигини исботлаб берган, модернизм шахс эркинлиги ниқоби остида шармандаликни тарғиб қилса, Навоий ҳаё ва одоб инсоннинг олий хислатларидан бири эканлигини таъкидлайди ва санъат инсон учун хизмат қилишини назарга олиб, ўз асарларида «беҳижоблик»ка мутлақо йўл қўймайди.

Бешара

НАВОИЙНИНГ ФАЛСАФИЙ АҚИДАЛАРИ

Шоирнинг бадий маҳоратини ва ижодий муваффақиятини тўлиқ англаш учун унинг эстетик принципларини аниқлаш керак. Буни билиш учун эса санъаткорнинг борлиқ, жумладан, инсон ҳақидаги фикрларининг фалсафий асосларини билиш зарур. / Бинобарин, китобимизнинг бу бобини Навоийнинг фалсафий ақидаларини китоб мавзуи учун зарур бўлган масалалар нуқтаи назаридан қисқача баён қилишга бағишлаймиз¹. Навоийнинг «Хамса» ва «Маҳбубу-л-қулуб» ида қуйидаги фалсафий тушунчаларни учратамиз.

В у ж у д — борлиқ. Навоий бу тушунчани «буд» сўзи билан ҳам ифодалайди.

А д а м — йўқлик. Шу маънода «нобуд» сўзи ҳам ишлатилади. /

В у ж у д-и² мутлақ — мутлақ борлиқ. Бу тушунча Ғарб фалсафасида «субстанция» деб аталади. Бунинг «қайюм-и мутлақ»³ деган маъноси ва луғавий маъноси «эга», «мураббий», «яратувчи» бўлган сўзлар билан ифодаланган лақаблари бор.

М а в ж у д (кўплиги мавжудот) — пайдо бўлган нарсалар, нисбий борлиқ.

Б а қ о — борнинг йўқ бўлмаслиги. /

Ф а н о — бор бўлганнинг йўқ бўлиши. /

Б о қ и й — бақоли, фаносиз, яъни йўқ бўлмайдиган.

Ф о н и й — фаноли, бақосиз, яъни йўқ бўладиган.

Мумкин (кўплиги мумкино) — мавжуднинг пайдо бўлишдан олдинги имкониятдан иборат ҳолати. Ғарб фалсафасида бу тушунча «потенция» деб аталади.

Маконо — бор бўлиш ўрни.

Замон — бор бўлиш муддати.

Мало — тўлиқлик.

Хало — бўшлиқ.

Мабада — келиб чиқиш пайти ва ўрни.

Аввал — замон нуқтаи назаридан бор бўлишнинг боши. Бунинг маънодоши сифатида «бидоят» сўзи ҳам ишлатилади.

Охир — замон нуқтаи назаридан бор бўлишнинг охири, яъни йўқ бўлиш пайти. Бунинг маънодоши сифатида «ниҳоят» сўзи ҳам истеъмол қилинади.

Азал — аввали йўқлик.

Азалий — аввали йўқ.

Адад — охири йўқлик.

Абадий — охири йўқ.

Мобайн — аввал билан охир ёки азал билан абад оралиғи.

Зот — борлиқнинг ички ўзгармас томони, моҳият.

Сифат (кўплиги сифот) — борлиқнинг ташқи белгиси ва ўзгарувчан томони.

Вожиб — ўзганинг таъсирисиз ўзича бор, яъни объектив.

Ором — ҳаракатсизлик. Бунинг маънодоши тарзида «сукун» сўзи ҳам қўлланади.

Жунбиш — ҳаракатга келиш. Навоий бунинг тасвирий маънодоши сифатида «мавж» сўзидан ҳам фойдаланади.

Аввалийят — бирламчилик, аввалийлик.

Соний — иккиламчи, аввалийдан кейинги.

Хафо — яширинлик, кўринишга эга бўлмаслик.

Бунинг бадий маънодоши сифатида «катм» ва «ниҳон» сўзлари ҳам ишлатилади.

З у ҳ у р — ошкор бўлиш, кўринишга эга бўлиш. Бунинг бадий маънодоши сифатида «жилва» сўзи ҳам қўлланади.

М а з ҳ а р (кўплиги — мазоҳир) — зуҳур этиш ўрни. Бунинг тасвирий маънодоши сифатида «миръот», «кўзгу» каби сўзлар ҳам ишлатилади.

В а ҳ д а т — ягоналик, бўлаксизлик. Бунинг маънодоши сифатида «бирлик» сўзи ҳам қўлланган. Бу борнинг бир-биридан фарқи йўқ ҳолати.

А д а д — кўплилик бўлакларидан иборат бўлиш. Мавжудотнинг бир-биридан фарқи бор ҳолати.

Навоий асарларида булардан бошқа фалсафий тушунчалар ҳам бор. Лекин бизнинг баҳсимиз учун зарур бўлганлари шулардир. Энди Навоийнинг коинот ва инсон ҳақидаги ақидаси билан танишамиз.

Коинот ва инсон. Навоийнинг фикрига кўра мутлақ борлиқ бор бўлиб, унинг замон ва макон нуқтаи назаридан поёни йўқ. У азалий, яъни унинг аввали йўқ, доим бор бўлган. У абадий ҳам, яъни унинг охири йўқ, у доим бор бўлади. Шоир «Ҳайратул-аброр» да мутлақ борлиққа хитобан шундай дейди:

Эй сенга мабада абаддек азал,
Зот-и қадиминг абадий, лам язал⁴.
Не бўлуб аввалда бидоят сенга,
Не келиб охирда ниҳоят сенга (ҲА,7)⁵.

Навоий бу ерда мутлақ борлиқнинг азалий ва абадийлигини тушунтириш билан бирга, яна ўткир бир мантиқий хулоса чиқарган. Бу — азал ва абад тушунчаларининг нисбийлигидир⁶. Моҳият нуқтаи назаридан мутлақ ҳақиқатга берилган бу икки сифатнинг орасида фарқ йўқ. Чунки иккиси ҳам замон нуқтаи назаридан чексизликни билдиради. Шунинг учун Навоий «азал»ни «абад»дек дейди.

Бу ерда ўрин ва лафздошлик билан боғлиқ бадий маҳорат ҳам бор. Биринчи байтда, биринчидан, Навоий «азал» сўзини мисра охирига қўйиб ва «абад» сўзини ундан олдин келтириб, юқоридаги мантиқий хулосани яна бир карра шаклан тасдиқлаган. Иккинчидан, «азал» сўзига маъно жиҳатдан зид, лекин лафздош бўлган «лам язал»ни қофия қилиб, ўз фикрини шаклан тағин иккинчи марта исботлаган.

Иккинчи байтда, биринчидан, тарсиъ санъати берилган, иккинчидан, «аввал», «охир», «бидоят» ва «ниҳоят» сўзлари ёнма-ён ва остин-устун қилиб берилган. Булар орасида ҳам горизонтал, ҳам вертикал муносабат мавжуд. Горизонтал жиҳатдан маънодошлик бор: аввал — бидоят; охир — ниҳоят. Вертикал жиҳатдан зидлик бор: аввал — охир; бидоят — ниҳоят. Бу икки байтнинг бундан бошқа фазилатлари ҳам бор, лекин фасл мавзудан четга чиқмаслик учун шу билан кифояланамиз.

Демак, мутлақ борлиқ замон нуқтаи назаридан чекланмаган экан. Унинг йўқ вақти бўлмаган ва бўлмайди ҳам, шунинг учун у азалий ва абадий дейилади. Мутлақ борлиқ, Навоийнинг ёзишича, макон нуқтаи назаридан ҳам чексиздир. Шоирнинг айтишича, макон мало, яъни тўлиқликдан ва хало, яъни бўшлиқдан иборат. Лекин мутлақ борлиқ ҳар иккисини ҳам эгаллаган, ҳеч жой ундан холи эмас:

«Не анга замону макон ихтимол⁷, не замону макон андин холи. Не хало анинг еридур, не мало, ammo ҳам хало-гу ҳам мало андин тўла» (МК, 106)⁸.

†Мутлақ борлиққа хос хусусиятлардан бири унинг зотининг вожиблиги, ҳозирги Фалсафашунослар тили билан айтганда, объективлигидир. Бу, мутлақ борлиқнинг зотига ҳеч қандай ташқи таъсир йўқ, у ўзича бор бўлган, ўзича бор ва ўзича бор бўлади, унинг ҳаракати ҳеч нарсага боғлиқ эмас, деган сўз.

Нисбий борлиқ эса мутлақ борлиққа қарамдир. Нисбий борлиқ мутлақ борлиқнинг ҳаракати натижасида бор бўлиши ва йўқ бўлиши мумкин. Аммо бу бор бўлиш ва йўқ бўлишнинг мутлақ борлиққа ҳеч қандай таъсири йўқ. Нисбий борлиқнинг бор бўлиши унга бирор нарса қўшмайди, йўқ бўлиши ҳеч бир жойини камайтирмайди:

Арзу фалак йўқидину боридин,
Барчанинг ихфосию изҳоридин.
Не азамат ичра анга суд ўлуб,
Не жабарутига зиён буд ўлуб (ҲА,10).

Бундан ташқари мутлақ борлиқ зоти эътибори билан ваҳдатга, яъни бирликка эгадир. Бошқача қилиб айтганда, у зотан ягонадир. Навоий мутлақ борлиқнинг бу икки хусусияти ҳақида шундай дейди:

Ҳамд ангаким,⁹ вожиб-и би-з-зот¹⁰ эрур,
Ҳомид анинг зотиға заррот¹¹ эрур.
Ваҳдат-и зотиға¹² қуёшдек тануқ¹³,
Заррадин афзун-у¹⁴ қуёшдин ёруқ (ҲА, 5).

Коинот мутлақ борлиқнинг ҳаракати натижасида вужудга келган:

Чу бир жунбиш этти аён баҳр-и зот¹⁵,
Падида ўлди¹⁶ амвожидин¹⁷ коинот (Х, 620)¹⁸.

Коинот ва ундаги бор нарса ҳамда ҳодисалар, яъни мавжудот мутлақ борлиқ сифотининг зуҳуридан, яъни турли-туман кўринишидан иборат. Мавжудот замон ва маконда чекланган. Уларнинг аввали ва охири ҳамда муайян макони бор. Лекин мавжудот ҳам йўқдан бор бўлган эмас. Улар бор бўлишдан олдин ҳам бўлган, лекин яширин ҳолатда, мумкинот ҳолатида бўлган.

Мумкинот зид ёки бир-биридан фарқ қилувчи вужудларнинг бирлик ҳолатидир. Мумкинотни ташкил қилган зид ёки фарқли вужудлар ажралса, орада пайдо бўлган фарқ туфайли улар зуҳур қилади, яъни кўринишга эга бўлади. Агар зуҳур қилган сифот, яъни мавжудот бирлашса, яна яширин ҳолатга ўтади. Демак, мутлақ борлиқнинг сифотида зиддият ва фарқ орага тушганда, сифатлар бир-биридан ажралганда мутлақ борлиқнинг ижоди (бор қилиши), холиқлиги (яратувчанлиги) амалга ошади, сифатлар бир-бирига қўшилиб, ягона ҳолатга келганда, унинг иъдоми (борни йўқ қилиши) юзага келади. Лекин борнинг йўқ бўлиши ҳам нисбийдир. Бу сифатнинг зуҳур ҳолатидан яширин ҳолатга ўтишидан иборат. Мисол учун қоронғилик билан ёруғликни олайлик. Қоронғилик бор учун ёруғлик бор, ёруғлик бор учун қоронғилик бор. Агар булар бирлик ҳолатига ўтса, яъни улар орасидаги фарқ йўқолса, фарқсиз бўлиб қолса, иккиси ҳам йўқ бўлади, лекин қоронғилик ва ёруғлик сифатидагина йўқ бўлади, аммо зотан йўқ бўлмайди. Навоий «Ҳайрату-л-аброр»да коинотнинг вужудга келишини эстетик услуб билан қуйидагича тасвир қилади:

Андаки бор эрди¹⁹ ниҳон бу жаҳон,
 Балки ниҳон дағи жаҳондек ниҳон²⁰,
 Не сочибон кун юзи барг-и суман,
 Не кечанинг турраси мушк-и Хўтан,²¹
 Не очибон кўкда шафақ лолалар,²²
 Не ёғиб анжумдин анга жолалар.²³
 Не еру, не ер юзида бир киши,
 Не кўку, не ғайр ситам ҳар иши.²⁴
 Ҳусн ўти ҳангомафуруз ўлмайин.²⁵
 Ишқ элига моя-йи сўз ўлмайин.²⁶
 Ёрумайин шамъ ила кошона-е,²⁷
 Куймай анинг ишқида парвона-е.
 Жилва-йи ноз айламайин гул ҳануз,

Замзама чекмай анга булбул ҳануз.
Демаки наргис кўзи маст-и хароб,
Балки адам гулшанида маст-и хоб,
Хум боши муғ дайрида²⁸ очилмайин,
Аҳл-и вараъ хирқа гарав қилмайин.²⁹
Ишва била муғбача-йи майфуруш,
Зухд элини айламайин дурднўш.³⁰
Кўргузуб орому сукун баҳр-и зот,
Мавж аён айламайин мумкинот.
Сен эдингу, бас, яна мавжуд йўқ,
Жилва қилиб ўзунгга ўз ҳуснунг — ўқ.
Мазҳар ўлуб ҳуснунга миръот-и ғайб,
Жилва қилиб анда хаёлот-и ғайб.
Нозир ўзунг эрдингу манзур³¹ ўзунг,
Ишқингга хуш, ҳуснунга мағрур ўзунг.
Бирлик эди-ю, адад-е йўқ эди,
Бирдин ўзга аҳад-е йўқ эди.
Йўқ эди худ илминга ижмол-и зот,
Мони-йи тафсил-и шуюну сифот.³²
Лек-ўш ул чеҳра-йи ушшоқсўз,³³
Ким анга ҳар ламъадур офоқсўз.³⁴
Қилди мазохирда хаёл-и зуҳур,³⁵
Топқали ул ҳусн камол-и зуҳур.
Жилва-йи ҳуснунга чу йўқ эрди ҳад,
Кўзгу керак бўлди анга беадад.
Очти бу гулшанники, рангин эрур,
Ҳар гул анга ойна-йи Чин эрур.
Жилва-йи ҳусн ўлғали зоҳир анга,
Бўлди бу миръот мазохир анга.
Восита бу эрдик қилдинг тамом,
Кўкни тўқуз лавҳа-йи ойинафом.
Бўлди сафо важҳида ҳар ахтари,
Кўзгу киби ҳуснунг учун мазҳаре,
Меҳр юзин ойинаранг айладинг,
Юзда кусуфин³⁶ анга занг айладинг.
Кўкни қилиб сафҳа-йи мину³⁷ киби,

Айладинг ул сафҳани кўзгу киби.
Боғчасин даҳрнинг эттинг назих,³⁸
Панжараси бўлди мусаддас гириҳ.³⁹
Сунъунг⁴⁰ этиб конни муламмаъ⁴¹ гуҳар,
Ҳукмунг этиб тоғни мурассаъ қамар.⁴²
Топти ёғин риштаси чун⁴³ баҳр-и⁴⁴ соф,
Ел илигин қилдинг анга хуллабоф.⁴⁵
Ел била чирмаштурубон тийра гард,⁴⁶
Чархдек эттинг ани гетинавард⁴⁷ (ҲА,7—8).

| Коинотда ҳеч бир ортиқча нарса ҳам, бирорта етишмайдиган нарса ҳам йўқ. Коинот қанчалик кенг бўлмасин, бир қил сиғадиган даражада бўш ери ҳам йўқ. Ундаги бор нарсаларнинг ҳаммаси бир-бирига боғлиқ. | Бири бирига сабаб ва восита |

Қатрағача қулзум-и захкордин,⁴⁸
Заррағача шамса-йи заркордин.⁴⁹
Они мунга, муни анга банд этиб,
Бир-бирига барчани пайванд этиб.
Воситалар бўлди аён тў-батў,
Бир-бирига боғланибон мў-бамў⁵⁰ (ҲА,11).

| Коинотдаги энг етук вужуд инсондир |

Гар фалакиёту аносир⁵¹ дурур,
Барча саминқадр⁵² жавоҳир дурур.
Конию ҳайвоний, агар худ набот,⁵³
Ҳар бири бир гавҳар-и олийсифот.
Барчасини гарчи латиф айладинг,
Барчадин инсонни шариф айладинг (ҲА, 11).

| Инсон мутлақ борлиқ ижодининг ғояси ва шоҳкори бўлиб, унда мутлақ борлиқнинг ўзига хос хусусиятлари мужассам. У сўзлаш, яширин сирларни анг-

лаш қобилиятига эга, кўнгли ҳақиқат хазинаси билан
тўла;

Ганжинг аро нақд⁵⁴ фаровон эди,
Лек баридин ғараз⁵⁵ инсон эди.
Турфа каломингга дағи комил ул,⁵⁶
Сирр-и ниҳонингга дағи ҳомил ул.⁵⁷
Кўнглига қилдинг чу⁵⁸ яқин⁵⁹ ганжи қисм,⁶⁰
Жисмини ул ганжга қилдинг тилисм (ҲА,8).

| Инсон ўзининг маънавий дунёси билан бошқа
мавжудотлардан ажралиб турар экан, ҳар бир киши-
нинг инсонлик даражаси ҳам унинг маънавий бойлиги
билан белгиланади. Маънавий етуклик кишини эзгу
амалга бошлаб, ёвузликлардан сақлайди. Маънавий
етуклик деганда оддий ақллиликни тушуниш керак
эмас. Ўзининг ўтқир ақлини ёвуз ниятларни амалга оши-
риш йўлида сарф қилувчилар бор. Булар ўз манфаати
йўлида бутун-бутун мамлакатларни вайрон қилиши,
минг-минг одамни қириб ташлаши, миллион-миллион
кишини лақиллатиб асоратга солиши мумкин. Булар
йиртқич ҳайвондан ҳам баттар, чунки ҳайвонда ақл
бўлмагани учун буларчалик зарар келтиролмайди. Бу
хилдаги кишилар ақлли бўлишига қарамасдан, маъна-
вий жиҳатдан етук бўлмаганликлари учун ўз амалла-
рининг оқибатини кўролмайдилар. | Ўзларини ўта оқил
ҳисоблаганликлари учун тўғрилигини тарих амалда
исботлаб берган ва заминда ҳақиқат ётган ҳикматли
сўзларга амал ҳам қилмайдилар, натижада ўзгалар-
нинг уйинигина эмас, ўз уйларини ҳам вайрон қилади-
лар, бошқаларнигина эмас, ўзларини ҳам бевақт ҳа-
лок қиладилар, кишиларга вақтинча азоб берсалар,
ўзларининг бутун умри азобда ўтади. | Бу хилда ҳам
ўзига, ҳам ўзгаларга жабр қилишининг сабаби нимада?
Бунга сабаб ундай шахсининг инсон ҳақидаги фалса-
фий ақидасининг нотўғрилигидир. | У нисбий ҳодиса-

ларни мутлақ деб, муваққат муваффақиятларни абдий деб ўйлайди. Масаланинг моҳияти билан иши бўлмай, унинг ташқи кўринишига қараб ҳукм чиқаради. Бундай кимса ўзининг жамият ва табиатга бўлган муносабатидаги нисбий эркинликни мутлақ деб тушунади ва унга зарар етказиш ҳисобига ўзича ўзига манфаат етказгандай бўлади. Лекин оқибатда унинг ўзга шахсларга ва жамиятга қилган ёвузлиги ўзи шу жамиятнинг аъзоси бўлгани учун, табиатга етказган зарари ўзи шу табиат туфайли тирик бўлганлиги учун ўзига таъсир этишини англаб етмайди. Бундай маънавий хомликнинг асосий белгилари худпарастлик (эгоизм) ва мутакаббирликдир. Бу хислатга эга бўлган кимсанинг амали ғайриинсонийлик ва разиллик амалининг натижаси эса маҳрумлик, хорликдир. Маҳрумликнинг бош сабаби ўзни алоҳида вужуд деган тушунча асосида амал қилиш бўлса, хорлик ўзни ҳаммадан ортиқ деб иш кўриш натижасидир. Бундай шахсларнинг ғурурига кўпроқ жоҳ (мансаб), бойлик ва баъзан жисмоний афзаллик ёки худройлик асос бўлади. Аммо ҳақиқат аҳли ўзига ва ўзгаларга баҳо беришда унинг ўз вужудидан ташқари ва муваққат нарсаларга қараб баҳо бермайди. Ҳукмдорлик ва бойликнинг ўзи кишининг қийматини белгиламайди. Кишининг қийматини унинг одамийлиги белгилайди. Унинг одамийлиги эса молининг кўп-озлиги ёки мартабасининг паст-баландлиги билан эмас, молу жоҳга бўлган муносабати ва ундан қандай фойдаланишига қараб аниқланади. Бойлик орттириш ёки мансабга эришиш мақсадида ўзгаларга жабр қилувчи ёхуд бойлигидан, мансабидан ўзгаларга зулм қилиш учун фойдаланувчи бой, ёки ҳукмдордан оддий ва камбағал бир қосиб, ёки деҳқоннинг қарра афзалдир. Чунки биринчиси борлиқ қонунларидан беҳабар бўлганлиги учун абдийлик хусусиятига эга бўлган жуда қимматбаҳо инсонийликни бебаҳо мол ёки жоҳга алмаштириб ўзгаларга ва ўзига

зулм қилади. Иккинчиси эса, меҳнати билан ҳам ўзига, ҳам бошқаларга наф етказади. Навоий ҳодиса ва мавжудотларнинг моҳиятига эътибор берувчи кишиларни «маъно аҳли» ва масалага юзаки қарайдиган калтабин кимсаларни «суврат аҳли» деб атайдилар. У ўзининг бир қитъасида шундай дейди:

Аҳл-и маъно гуруҳида, зинҳор,
Ҳеч ор айлама гадолиғдин.
Ким буларға гадолиғ ортуғдур,
Аҳл-и сувратқа подшоҳлиғдин (НШ, 696).⁶¹

Суврат аҳлининг инсоний ҳиссиётлари ривожланмаганлигидан улар нафсининг вақтинчалик ором топишини лаззат деб гумон қиладилар ва ҳақиқий роҳат, лаззатни ҳис қилмайдилар, натижада аслида инсонга азият берувчи ишларни лаззат бағишлайди, деб ўйлайдилар. Бошқача қилиб айтганда, улар лаззатланиш қобилиятига ҳам эга эмаслар⁶².

Ҳар бир кишининг саодати унинг амалига боғлиқ. Ҳаётини эзгу амалларга бағишласа, бахтиёр бўлади, чунки ўзини эзгуликка бағишлаган зотга ёвузлик юланмайди, агар ёвуз ишлар билан машғул бўлса, бадбахт бўлади, чунки ёвузлик бор ерда эзгулик бўлмайди. Инсонни вужудга келтирган борлиқ шуни тақозо қилади.

Борлиқ одам жинсини ҳамма нарсадан ҳам комил, гўзал ва покиза қилиб, фикрлаш, сўзлаш ва яратиш қобилиятига эга қилиб яратган экан, киши ўз вужудидаги ҳайвонга хос камчиликлардан қутула бориши, ҳақиқат сирларини англашга ҳаракат қилиши, эзгу амаллар қилиб ўз саодатини таъминлаши ва жаҳон гўзалликларидан баҳраманд бўлиши керак. Инсон мавжудотнинг энг етуғи бўлганлиги учун киши дастлаб инсонпарвар бўлиши зарур.

Инсон бошқа мавжудотлардан ақл, кўнгил ва тил-

га эгалиги билан афзал. Ейиш, ичиш, шаҳват сингари нафсоний талаблар унинг бошқа мавжудотлар билан муштарақ томони. (Демак, инсоннинг инсонлиги унинг руҳий оламида намоён бўлади.) Шундан маълумки, борлиқ томонидан инсон учун белгиланган вазифа унинг маънавий томони билан боғлиқ экан. Навоийнинг фикрига кўра, бу вазифа мутлақ борлиқнинг сифатини акс эттиришдан иборат. Шахснинг муваффақияти унга юклатилган мана шу инсоний вазифани бажариш-бажармаслигига боғлиқ. Киши ўзининг маънавий томонини ривожлантирган сари у мутлақ борлиққа яқинлаша боради, нафсоний томонини ривожлантирса, бошқа мавжудотларга яқинлашади, агар ақлини ҳам нафсга бўйсундирса, уни юқорида қолдириб, ўзи ундан ҳам тубанлашиб кетади.

Киши ўзининг маънавий дунёсини бойитиш учун нима қилиши керак? Бунинг учун у дастлаб инсоннинг, жумладан, ўзининг кимлигини яхши билиб олиши ва сўнгра қўйидагиларга амал қилиши керак: биринчидан, нафсоний қувватларни маънавий қувватларга бўйсундириши, иккинчидан, илм олиши ва ҳунар ўрганиши, учинчидан, илмини, ҳунарини, бўлса моли ва ҳукмини оламга эзгулик уруғини сочишга сарф этиши, тўртинчидан, кўнглини шу қилган гўзал ишлари ва оламдаги, хусусан, инсондаги гўзаллик билан овутиши керак. Абадий саодат эгаси бўлган етук инсон мана шу кишида мужассам бўлади. Бундай кимсанинг ҳиссиёти ҳақиқий лаззатнинг нималигини билади. Нафсоний талабларни қондириш уни қониқтирмайди. Чунки нафс парваришининг вазифаси кишини жисман тирик ва соғлом олиб юришдан иборат. Шахснинг тириклиги ва соғлиги эса унинг асосий инсоний бурчларини адо этиши учун керак. Ундан ташқари нафсни қондириш, биринчидан, жабр асосида бўлмаслиги, иккинчидан, зарур миқдордан ортмаслиги лозим. Акс ҳолда, суврат аҳли лаззат деб ўйлаган

бу нарса маъно аҳлига азият беради. Маъно аҳлининг ҳақ билан ноҳақнинг фарқини кўра билиши ҳам, тўғри нияти ҳам, ҳалол меҳнати ҳам, меҳнатининг баракали самараси ҳам унга лаззат бағишлайди. Меҳнат жараёнида хайрли натижа умиди билан хурсанд бўлади. Натижада унинг учун лаззатсиз нарса қолмайди. Бу лаззат миқдорда ҳам, давоматда ҳам чексиздир. Бундай киши ўз йўлида ҳар хил тўсиқларга учраши ва нохушликлар юз бериши мумкин, лекин булар муваққат ҳодисалар бўлиб, уни йўлдан қайтаролмайди. Унинг ўзи бунга мақсад йўлидаги табиий қийинчиликлар тарзида қабул қилади ва ундан ортиқча таъсирланмайди.

Бу тоифага мансуб зотнинг кўнгли, яъни ҳиссиёт олами ишқдан ҳам баҳраманд бўлади. Маъшуқ бўлмаган пайтда ҳам бундай кишида ишқ ҳарорати бўлади. Шу ҳарорат эзгу ишларни амалга оширишда унга кўмаклашади. Маъшуқ бўлган тақдирда унинг ишқи юқори даражага кўтарилади.

Ишқни қўзғатувчи вужудни маъшуқ дейилади, ишққа мубтало бўлганни ошиқ деб аталади. Умуман, «маъшуқ ҳусндин ибораттур» (МҚ, 96), ишқ эса ҳусннинг ошиқ кўнглига солган изтиробидир. Маъшуқ инсон бўлгандаги ишқни Навоий қўйидагича тасвирлайди.

«Ул (ишқ — *A. P.*) пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқтур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин қўзғалмақ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқ-и покбоз маҳбуб-и ҳақиқий пок жамолидин баҳра олмақ» (МҚ, 94)⁶³.

Бу ерда Навоийнинг «пок» сўзини кўп такрорлаб, қайта-қайта покликни таъкидлашининг сабаби бор. Баъзилар ишқ деганда жинсий ва шахвоний иштиёқни тушунадилар, шунинг учун Навоий бу ишқ ҳамма жиҳатдан пок бўлиб, у на моддий манфаат ва на нафсоний мақсадлар билан булганмаганлигини уқтириш

ниятида «илтизом» деб аталувчи бу санъатдан шу ўринда жуда ўринли фойдаланган.

Ишқ маънавий етук кишида бўлади, аммо ишқнинг ўзи ҳам шахснинг камолотга эришишида восита бўлади.

Қайси кўнгулники, макон этти ишқ,
Ўттин ани лаълга кон этти ишқ (ҲА, 112).

Навоий ўзининг бутун ҳаёти, фаолияти ва ижодини мана шундай фалсафий ақидаларга асосланган ҳолда инсоният хизматига бағишлади.

Завқ ва шеър. Инсоннинг гўзаллик, етуклик ва эзгуликдан лаззатлана олиш қобилиятига ва лаззатланишига завқ дейилади. Бу қобилиятга эга бўлган кишилар завқ аҳли деб аталади. Завқ солим, яъни соғлом ва носоғлом бўлиши мумкин. Маъно аҳли ва тўғри тарбия топган ҳамда руҳий касалликлардан холи шахсларнинг завқи солим бўлади. Буларнинг акси бўлган кимсаларнинг завқи солим бўлмайди. Шеър эса шу завқланишнинг нутқий ифодасидир. Шоирлар ўз завқини бадий ифодалаш санъатини эгаллаган завқ аҳлидир. Шеърни назмдан фарқ қилиш керак. Назм вазн ва қофияли нутқ бўлиб, у шеър хусусиятларидан холи бўлиши мумкин. Масалан, вазн ва қофияга солинган илмий рисоалар ҳамда барча завқ натижаси бўлмаган баёнлар назм, лекин шеър эмас. Шунинг учун завқ талабига жавоб берадиган насрий нутқни ҳам баъзи олимлар шеърга киритадилар. Ўз нутқини назм билан ифодалай оладиган киши нозим дейилади. Нозимлик хусусиятигагина эга бўлган кимсани шоир деб бўлмайди. Нозим шоир даражасига кўтарилиши учун, биринчидан, завқ эгаси бўлиши лозим, иккинчидан, ўз завқини санъаткорона ифодалай билиши керак. Шеър шоирнинг ўз «дарди»ни ўзгаларга билдиришга бўлган табиий эҳтиёжи натижасида вужудга

келади. Аммо маъно аҳлига мансуб соғлом завқли шоирнинг бу дарди халқ дардидан иборат ва инсон манфаатига қаратилган бўлади. Ҳар қандай меҳнат самараси сингари шоир ижодининг натижаси — бадий асар ҳам халқ учун фойдали бўлиши керак. Ҳақиқий шоирнинг иши «маоний хазойинидин жавҳар термак ва эл файзи учун вазн силкига назм бермак» (МҚ, 26). Бадий асарнинг элга берадиган файзи унга лаззат билан бирга камолот бағишлашдан иборат. Инсон камолотга билиш ва хайрли амал билан эришгани учун солим завқли шоир табъидан яратилган асар маърифий, тарбиявий ва бадий қийматга эга бўлади. Ўз навбатида солим шинаванда ҳам мана шу уч талабга жавоб беролмайдиган асардан қониқмайди. Асосан билим ташналигини асарнинг маърифий томони қондиради, амални эзгу йўлга солиш вазифасини унинг тарбиявий жиҳати бажаради ва завқ талабига унинг бадиияти жавоб беради. Асос-эътибори билан вазифаларнинг тақсимоти шундай. Аммо асарнинг бу уч жиҳати ўз вазифасини бажаришда бир-бирига кўмаклашади. Бадиият асарнинг тарбиявий таъсирининг ортишига ва маърифий жиҳатининг яхши ўзлашишига ёрдам беради. Тарбиявийлик маърифатга бўлган интилишни ва бадииятнинг таъсирини оширади. Маърифийлик асарнинг тарбиявий ва бадий томонларини мустаҳкамлайди. Демак, асарнинг ҳар бир вазифасини унинг учала жиҳати биргаликда бажаради.

Асарнинг тарбиявий ва маърифий томони унинг маъносини (мазмунини) ва бадий жиҳати сувратини (шаклини) ташкил этади. Биз юқорида «маъно» ва «суврат» терминларининг инсонга нисбатан қайси маъноларда ишлатилишини кўрган эдик. Ҳозир бадий асарга нисбатан қўлланганини кўряпмиз. Шу муносабат билан бу атамаларга изоҳ бериб ўтишга тўғри келади. Маъно ва суврат фалсафий тушунча бўлиб, борлиқдаги барча мавжудот ва ҳодисаларга нисбатан

ишлатилади. Суврат борлиқнинг ўзининг ҳамда ундаги мавжудот ва ҳодисаларнинг ташқи кўриниши, маъно эса уларнинг моҳиятидир. Мураккаб мавжудот ва ҳодисаларнинг маъно ва суврати уни бутунлигича олганда бир хил, бўлакларини олганда бошқа хил бўлади, бошқача қилиб айтганда, бутуннинг ва бўлакларнинг ўз маъно ва сувратлари бўлади!

Тарбиявийлик ва маърифийлик асарга ижод принципи нуқтаи назаридан маъно бўлади. Агар муайян бир асар назарда тутилса, унда мавзу ҳам маънога киради. Асарнинг барча адабий воситалари, тил ва услуби асарнинг сувратини ташкил қилади. Агар асарнинг бирор жумласи ёки байтини оладиган бўлсак, унда фикр маъно, жумла ёки байт тузилиши сувратдир. Агар бир сўзни оладиган бўлсак, унда сўзнинг товуш томони, масалан, «ой» дегандаги «о» ва «й» товушларининг қўшиб талаффуз қилгандаги эшитилиши суврат, бу сўзнинг осмондаги ойни, истиора тарзида ишлатилганда эса, гўзални англатиши унинг маъносидир. Иккинчи ҳолда унинг биринчи маъноси ҳам сувратга айланиши мумкин. Моҳир санъаткор маънони ўзига мос ва турли-туман сувратларда жилвалантиради ва ҳар бир суврат заминидаги маънони равшанлаштиради.

Навоий учун инсоннинг ҳамма фаолиятидаги каби сўз санъатида ҳам маъно бирламчи ва суврат иккиламчидир. Бу — сувратнинг аҳамияти йўқ, деган сўз эмас, балки суврат туфайли маъно йўқолмаслиги ёки бузилмаслиги ва маъно сувратга эмас, суврат маънога хизмат қилиши керак, деган сўз. Бундан ташқари маънонинг бирламчилиги унинг доим ҳақиқатдан иборат бўлишини, воқеий ва мантиқий бўлишини талаб этади, сувратга эса мантиқийлик кифоя, у ҳақиқий ва воқеий бўлмаслиги мумкин. Асарнинг тарбиявий аҳамияти билан кифояланиб, ҳақиқатни бузиб кўрсатиш ҳам мумкин эмас, бор воқеани тасвирлайман, деб тарбиявий

жиҳатдан зарарли нарсаларни асарга киритиш ҳам тўғри эмас. Ҳақиқатсиз ва тарбиясиз бадиият ҳам бўлмайди. Навоий ўзининг бу принципи билан эстетика ва санъатдаги формализмнинг, жумладан, модернизмнинг барча мазҳаб ва турларига қарши туради⁶⁴. Шоир ўз асарларида жаҳл (нодонлик) билан илм, тўғрилиқ билан эгрилик, нафрасонлик⁶⁵ билан зараркунандалик, адл билан зулм, ишқ билан завқсизлик, қаноат билан тама, сабр билан сабрсизлик, вафо билан вафосизлик, тақво билан фисқ, поклик билан фаҳш орасидаги ҳақиқат билан боғлиқ бўлган фарқларни баён қилади ва улар ҳар бирининг оқибатини, инсонни, жамиятни қарерга олиб боришини равшан қилиб кўрсатиб беради. Шу билан бирга у ўқувчисига берган бу маърифатини адабсизлик балосидан ҳам ҳимоя қилиш мақсадида адаб, шу жумладан тавозуъ, ҳаё ва ҳилмни⁶⁶ тарғиб қилади:

«Олтинчи мақолат Адаб даъбидаким, кичикларга мужиб-и, саодатмандлиғ ва улуғларга боис-и сарбандлиқ дурур ва тавозуъ васфидаким, долдек қаддини ҳам қилган қадамин давлат фарқиға қўяр ва ҳаё зиёсидаким, ҳар киши кирса раҳмат ёгинлари бирла сероб бўлур⁶⁷.

Эй талаб уйида нишаст айлаган,
Қаддини хидмат⁶⁸ юки паст айлаган,
Эл йўлида гард ўлубон дард ила,
Кибр кўзин кўр этиб ул гард ила.
Ашк-и риёзатки сочиб ҳар сари,
Андин ўчуб нафсу ҳаво⁶⁹ ўтлари.
Оҳ-и надоматки чекиб сидқ аро,
Кизб юзин дудидан айлаб қаро.⁷⁰
Сидқ ила ҳар гарм нафаским уруб,
Реву риё хирманини куйдуруб,
Қилмай ўзин рухсат ишига самар,
Мим-и азимат била боғлаб камар.⁷¹

Сарсар-и ғайратни чу бунёд этиб,
Хирсу тамаъ рахтини барбод этиб,
Буйла тариқики, қабул айладинг,
Кўй-и талаб сари нузул айладинг.
Лек бу йўл қатъида шарт-и талаб,
Билки, тавозуъ била келмиш адаб.
Чунки тавозуъға хам ўлди ҳилол,
Бўлди фузунроқ анга ҳар кун камол.
Ёға тавозуъ сифати берди даст,
Қадр ила мусҳаф уза топти нишаст.
Чарх тавозуъ уза хам дурур,
Тобъи-и амри бори олам дурур.
Ё киби қошким, бу дурур шон анга,
Жонин улус айлади қурбон анга.
Элга шараф бўлмади жоҳу насаб,
Лек шараф келди ҳаёву адаб,
Чунки ёгин манбаи ўлди ҳаё,
Қатраси тупроғни қилур кимё,
Бўлмас адабсиз кишилар аржуманд,
Паст этар ул хайлни чарх-и баланд (ҲА,92).

Навоий ўзининг бу сўзларига амал қилиб, асарларида ҳаёсизликка сабаб бўлувчи ҳодисаларни тасвирламайди. Масалан, Навоий фисқ ва фаҳш ёки нодонлик билан боғлиқ бўлган ҳақиқатларни ҳаётда учраб турадиган беадаб воқеалар тасвирида ифодалаш мумкин эди. Бироқ у тасвир шундай ерга келиб тақалганда зикри тарк-и адабдур, беҳижобликка сабабдур, деган жумлалар билан узр сўраб, ундай воқеани баён этишдан воз кечади. Ундан ташқари, Навоийнинг қаҳрамонлари ҳам «уят ўлимдан қаттиқ» мақолига амал қиладилар. Масалан, Фарҳод билан Ширин ёки Мажнун билан Лайло ёвуз бўлмаса-да, ҳаёсиз ҳаракат билан амалга ошиши мумкин бўлган висол дамларидан воз кечадилар, ҳаёсизликдан ўлимни афзал кўрадилар.

Асар маъноси билан сувратига оид нозик бир масала бор. Буни доим назарда тутиш керак. Навоий сингари маънони бирламчи ва сувратни иккиламчи ҳисобловчи шоирларнинг асарларида баъзи маънавий жиҳатдан салбий бўлган тушунчалар асар сувратида ижобий тус олиши ва ижобий тушунчалар салбий тус олиши мумкин. Масалан, Навоийнинг:

«Саҳар ховар шаҳи чарх узраким хайл-и
қашам чекти,
Шуоий хат била кўҳсор уза олтун алам
чекти» (НШ, 610),—

байтини ўқиганда мазкур хусусиятни билмаган ўқувчи Навоийнинг шоҳликка муносабати ижобий деган хулосага бориши мумкин. Аслида эса, ундай эмас. Бу байтдаги шоҳ билан унинг қашами байтнинг сувратига оид, шунинг учун бу ерда шоирнинг уларга нисбатан бўлган ҳақиқий муносабати акс этмаган. Қуёш ва унинг тоғ устидан нур таратиш манзараси байтнинг маъносини ташкил этади, шунинг учун байтдаги ижобийлик қуёшга тегишлидир. Шоҳлик Навоий ақидасига кўра салбий ҳодиса. Буни англаш учун биз Навоий асарларининг маъносига мурожаат қилишимиз керак:

Шаҳо эл жавҳари жонин чиқардинг,
Жавоҳир ҳирсидин бедод этиб фош.
Чу ўлгунгдур, не осиг тўкмак они
Мазоринг узра андоқким ушоқ тош (ҒС, 733)⁷²

ёки:

Гадолиғ яхшироқ аҳл-и фанодин,
Ки олам ичра қилсанг подшолиғ.
Жаҳон аҳлиға, кўрким, шаҳ не айлар.
Жаҳон таркини қилгандин гадолиғ (БВ, 693)⁷³.

Бундан ташқари, «Фарҳоду Ширин»нинг ҳам маъносига эътибор берсак, Фарҳоднинг шоҳликдан воз кечишида Навоийнинг бу мартабага бўлган салбий муносабатини яққол кўрамиз. Суврат аҳли учун энг улуг зот ҳисобланган шоҳ Навоий наздида маънан гадодир. Чунки халқ унинг ҳисобига эмас, у халқ ҳисобига яшайди. Аксинча, суврат аҳлига паст бўлиб кўринган, қўллари чинор шохларидек қўпол, кафларини қадоқ қоплаган, лекин очиқ чеҳрали оддий меҳнаткаш энг улуг зотдир, «хайр-и башар»дир: «Ўн учинчи мақолат Саҳобдек нафрасонлар бобидаким, арақ-и пешоний била раёҳин зеболари бошига гавҳарафшон бўлурлар ва булут аро барқдек хандонлиқ юзларида пайдо ва шабнам тўкулган чинордек обила-йи каф-и даст била ерга паст бўлган хасу хошокни сероб қилурлар. Ва чинордек дилсўзлиқлари аҳволларида ҳувайдо⁷⁴.

Эй бўлубон субҳ киби сиймпош,
 Меҳринг ўлуб ом нечукким қуёш,⁷⁵
 Субҳ киби халқ юзига кулуб,
 Чарх киби эл бошига эврлуб,
 Жола киби хора агар ёғдик,⁷⁶
 Бошни ниҳон айламайин тоғдек,
 Урса бошинг тиг ила мажлисда жамъ,
 Жамъ кўзин ёрутуб, андоқки шамъ,
 Хома киби бошинга гар етса шақ,⁷⁷
 Сен қилиб ул шақ била зеб-и варақ,
 Тиг ила етган сойи кўксунга чок,
 Сен бериб, андоқки садаф, дурри пок.
 Давр ичингни неча қонлиқ қилиб,
 Нофа киби атрфишонлиқ қилиб⁷⁸,
 Нафъдин эл вирди дуо жонингга,
 «Ямкусу фи-л-арз» сенинг шонинга.⁷⁹
 Қайда адо айлагасен бу сипос,

Ким сени деб «хайр-и башар» хайр-и нос,
 Наф текурмакки шиор айладинг,
 Ўзунгга ул нафъни ёр айладинг.
 Нафъинг агар халққа бешак дурур,
 Билки бу нафъ ўзунгга кўпрак дурур.
 Қатра агар баҳрға сочти саҳоб,
 Баҳр қилур қатрасини дурр-и ноб.
 Нахлға деҳқон чу берур парвариш,
 Бўлур анга мевау гул бермак иш.
 Буким эрур сақфға ҳомил сутун,
 Бўлмаса сақф, ул ҳам ўлур сарнигун⁶⁰.
 Берса чу шоҳид қошига вўсма зеб,
 Вўсмани ул қош-ўқ этар дилфиреб,
 Холки рухсор уза марғуб эрур,
 Ул доғи рухсора била хўб эрур.
 Улки зарар шевасини тавр этар,
 Элға демаким, ўзига жавр этар» (ҲА, 138—139).

Инсон фаолиятининг бошқа соҳалари билан бир қаторда бадий ижодга тааллуқли принциплардан яна бири эътидол ёки мўътадилликдир. Бу — икки қарама-қаршилиқнинг қоқ ўртаси бўлиб, гўзаллик ва етукликнинг энг олий нуқтасидир, бошқача қилиб айтганда, ортиқчалиқ ҳам, камчилик ҳам йўқ ҳолат. Масалан, сахийлик исроф билан хасисликнинг ўртасида, сахийликнинг ўртаси эса хасислик билан сахийликдан бир хил узоқликда туради. Агар сахийлик сал орттирилса, исрофга яқинлашади, камайтирилса, хасисликка яқинлашади⁸¹. Навоий мана шу эътидол тавафқори:

Асру беандом эрур тўбию, шамшод асру паст,
 Қоматингдур мўътадил, мен толиб-и ҳадд-и васат (БВ, 286)

Бу байтда Навоий ўзининг ўртачаликни чегара деб билишини айтиб, гўзалликни мўътадилликда кўрган бўлса, қуйидаги парчада сахийликнинг ўртача бўлиши кераклигини айтади:

«Саховат инсоният боғининг борвар шажаридур, балки ул шажарнинг муфид самаридур; одамийлик кишварининг баҳр-и мавжвари, балки ул мавж баҳрининг самин гавҳари. Саховатсиз киши ёгинсиз абр-и баҳору ройиҳасиз⁸² мушки-и тотор. Мевасиз ёғоч ҳамону⁸³ ўтун ҳамон, ёгинсиз булут ҳамону тутун ҳамон...

Ҳиммат аҳлига агарчи бийик кавкабадур⁸⁴, аммо саховатқа неча мартабадур⁸⁵. Исроф сахо эмасу, итлофни маъно аҳли сахо демас. Халқ молин куйдурганни девона дерлар ва ёруқ кунда шамъ-и кофурий ёққанни ақлдин бегона дерлар» (МҚ, 110—112).

Навоий мана шу эътидол принципини ўз асарларининг бадий томонига ҳам тадбиқ қилди. Навоий асарларида бадий воситалар кам ҳам эмас, ортиқча ҳам эмас. Бунинг аҳамиятини Навоий асарларини эътидол принципига риоя қилмаган шоирларнинг асарлари билан қиёсланганда яхши кўриш мумкин. Навоийгача, айниқса, Навоий даврида ўз маҳоратини намоён этишни истаган шоирлар ўз асарларида бадий воситаларни ҳаддидан ошириб ишлатишга ҳаракат қилар эдилар. Масалан, Навоийнинг замондоши Аҳлий Шерозийнинг «Сеҳр-и ҳалол» номли достонини олади-ган бўлсак, у бошдан-охиригача, биринчидан, икки вазнда, иккинчидан, қўш қофияли, учинчидан, тажнис билан ёзилган⁸⁶. Натижада асар кўп меҳнат сарф қилинганлигига қарамасдан, эстетик жиҳатдан муваффақиятсиз чиққан. Чунки бир хил воситанинг асарда бошдан-оёқ такрорланиши ўқувчини зериктиради. Кишига ҳаддан ортиқ бир хиллик эмас, ранг-баранглик завқ бағишлайди. Буни яхши билган Навоий турли ўринларда турли воситаларни ҳаддан оширма-

ган, бу билан ўз асарлари ва уларнинг бўлақларини
ранг-баранг қилиб турлаб юборган. Шунинг учун/На-
войй асарларини ўқиган киши, аввало, биринчи ўқиш
давомида бошдан-охиригача янгиликка учраб боради,
ундан кейин неча марта қайта ўқиса, шунча яна ян-
гилик топаверади. |

Бундан олдинги бобимизда бадий асарнинг маърифий, тарбиявий ва бадий жиҳатлари борлигини айтган эдик. Бадий асар илмий ва тарбиявий асарлардан мана шу бадий жиҳати билан фарқланади. Бадий асарда ҳақиқат ҳам, унинг ифода воситалари ҳам бадий тус олади. Илмий ҳақиқат ақлий меҳнат натижаси бўлиб, у кишининг маънавий олами билан амалига унинг ақли орқали таъсир қилади. Шеър эса завқ ҳаяжонининг натижаси бўлиб, у шахснинг руҳий олами билан шавқига унинг завқи орқали таъсир кўрсатади. Завқни қўзғатувчи асосий омил бадииятдир. Бадий воситалар жуда кўп ва турли-туман бўлиб, уларнинг баъзилари бевосита нутқнинг ўзида намоён бўлади. Чунки борлиққа хос бўлган умумий етуклик ва гўзаллик тилда ҳам мавжуддир.

Тилдаги бадий воситаларнинг бир қисми лафздош⁸⁷, яъни талаффузида эшитувчини таъсирлантирадиган даражадаги умумийликка эга бўлган сўзларга асослангандир. Лафздошликнинг чегараси бор. Сўз ва сўз формаларида умумий қўшимчалар ҳам бўлиши мумкин. Лекин бу умумий қўшимчалар бир хил товушдан иборат бўлса ҳам лафздошлик чегарасидан ташқари элемент ҳисобланади. Чунки қўшимчаларда маънавий умумийлик бор. Маънавий умумийлик эса лафздошликка нисбатан уйғунликнинг юқорироқ даражасидир. Юқори даражадаги уйғунлик ўзидан қуйи

даражадаги уйғунликнинг таъсирини йўқотади. Шунинг учун лафздошликнинг чегараси умумий қўшимчалардан олдин бошланиб, умумий қўшимчалар бошлангунча тугайди. Лафздошликнинг бошини «мабда», ўртасини «миён», охирини қофияшуносликда мавжуд бўлган «равий» деб атаймиз. Лафздошлик бир хил бўлган ёки товушга эга бўлган сўзларда бўлиб, унинг таъсир даражаси лафздошлик кучига боғлиқ, унинг кучи эса лафздошликнинг турига боғлиқ. Лафздош сўзларнинг тури шу сўзлар учун умумий бўлган бўлган ва товушнинг сифати, миқдори ва ўрнига қараб белгиланади.

Лафздошлик тушунчаси ўз ичига бўғиндошлик ва товушдошлик тушунчаларини олади. Бўғиндошлик деганда икки ва ундан ортиқ сўзда бўғинларнинг сон ва тузилиши (очиқ — ёпиқлик ёки қисқа — чўзиқлик) жиҳатдан тенг келишини, товушдошлик деганда эса икки ёки ундан ортиқ сўзда бир ёки ундан ортиқ товушнинг такрорланишини тушунамиз. Бўғиндош сўзлар товушдош бўлмаслиги, товушдош сўзлар эса бўғиндош бўлмаслиги мумкин. Масалан, «қалам» билан «кутиб», «калла» билан «битди» бўғиндош, лекин товушдош эмас; «ёр» билан «дилдор», «зор» билан «зарар», «иш» билан «киши» товушдош, лекин бўғиндош эмас. Нотовушдош бўғиндошлик лафздошликнинг бошланғич, энг заиф даражаси бўлиб, унинг вазн учун аҳамияти бор. Бўғиндошликка оҳангдошлик қўшилса, лафздошликнинг кучи яна бир даража ортади. Бўғиндош сўзлардаги унлилар бир хил бўлса, оҳангдошлик вужудга келади. Масалан, «одил» билан «ошиқ», «санам» билан «камар», «қизил» билан «илиқ», «висол» билан «китоб» кабилар оҳангдош сўзлардир.

Тилдаги товушлар товушдошлик нуқтаи назаридан бир хил эмас. Уларни дастлаб иккига бўлиб, бир турини ноянгроқ ва иккинчи турини янгроқ товушлар деб аташ мумкин. Энг ноянгроқ товушлар лабланмаган

тор ва қисқа унлилардир, масалан, «қир» сўзидаги орқа қатор ва «бир» сўзидаги олд қатор «и»лари. Ноянгроқлик унли кенгайган сари камайиб боради. Ўзбек тилида ноянгроқлик тугаб янгроқликнинг бошла-ниш чегараси «а»дир. «О» эса янгроқ товушдир, шу сабабли ўзбек сўзларидаги «а»ни баъзи ўринларда очикроқ ва чўзиқроқ талаффуз этилса, янгроқлик ҳо-сил бўла беради. Лабланиш ҳам ноянгроқликни камай-тиради. Ўзбек тилида лабланишдаги ноянгроқлик «кун», «тун» каби сўзлардаги «у»да тугайди. «Бу», уй-қу сингари сўзлардаги ўта лабланган «у» эса янгроқ-дир. Чўзиқлик ҳам ноянгроқликни камайтириб, янгроқ-ликни оширади. Янгроқлик учун қаторнинг аҳамияти йўқ. Демак, қисқа «и», «э», «у», «ў», «а» товушлари ноянгроқ, ундош товушларнинг ҳаммаси ҳамда «о» ва чўзиқ «ў» унлилари янгроқ экан. Янгроқ товушлар ян-гроқдошлик ҳосил қилади. Ноянгроқ товушлар оҳанг-дошлик пайдо қилади. Янгроқдошлик билан оҳанг-дошлик бирлашганда жарангдошлик вужудга келади. Янгроқдошлик тўлиқ ва чала бўлиши мумкин. Тўлиқ янгроқдошликда ҳамма янгроқ товушлар бир хил бўлса, чала янгроқдошликда уларнинг бир қисмигина бир хил бўлади. Масалан, «эшик» ва «киши» сўзлари тўлиқ янгроқдош, «сен» билан «сиз» чала янгроқдош-дир. Янгроқдошлик тартибли ва тартибсиз бўлиши мумкин. Тартибли бўлганда такрорланувчи янгроқ товушларнинг ўрни бир хил бўлади. Тартибсиз бўлган-да эса бир хил бўлмайди. Янгроқдошлик агар лафз-дошликнинг бошида бўлса, унга «мабадошлик» дей-миз, агар ўртасида бўлса, уни «миёндошлик» деб атаймиз, агар охирида бўлса, «равийдошлик» деб ном-лаймиз. Агар равийдошликка оҳангдошлик ҳам қў-шилса, қофиядошлик вужудга келади. Агар тартибли янгроқдошлик ва оҳангдошлик бирлашса, тўлиқ лафз-дошлик вужудга келади. Тўлиқ лафздошлик тилшу-носликдаги омонимия (шаклдошлик ёки муташокил-

лик)дан фарқ қилади. Масалан, туркий тиллар ва ўзбек лаҳжаларида тил олди «ў»си билан айтиладиган «ўт» («ўтмак»нинг буйруғи) ва тил орқа«ў»си билан айтиладиган ўт (олов) омоним бўлолмайди. Чунки мазкур тил ва лаҳжаларда тил олди «ў»си билан тил орқа «ў»си икки мустақил фонемадир. Лекин сўз санъати нуқтаи назаридан булар тўлиқ лафздош сўзлардир. Санъатда тенгликдан кўра уйғунлик муҳимроқ. Лекин тўлиқ лафздошликнинг тўлиқ омонимия билан тенглашишини ҳам ҳисобга олиб, бунисини тугал лафздошлик деб атаيمиз. Аммо бу лафздошликнинг қутби бўлиб, шу ерда лафздошлик тугайди.

Тугал лафздошликнинг битта ё бир нечта белгиси камайса, ноқис лафздошлик ҳосил бўлади. Ноқис лафздошликнинг даражасини равийдошлик ёки қофиядошлик белгилайди. Равийдош ёки қофиядош сўзларда ноянгроқдошлик қанча кам бўлиб, оҳангдошлик қанча ортиқ бўлса, лафздошлик шунча юқори даражада бўлади.

Тилда шундай сўзлар ҳам борки, уларнинг бири талаффуз жиҳатидан иккинчисининг акси бўлади. Масалан, «мот» сўзи «том»нинг аксидир. Сўз санъати учун бу ҳодисанинг ҳам аҳамияти бор. Буни «акс лафздошлик» деб аталади.

Бошқа халқлар қатори ўзбеклар ҳам лафздош сўзлардан сўзлашув вақтида, халқ оғзаки адабиётида энг қадимги даврлардан бошлаб амалан фойдаланиб келганлар. XI аср олими Маҳмуд Қошғарий туркий қабилалар орасида юриб, уларнинг оғзидан ёзиб олган ва унинг «Девону луғотит турк» номли асарида бизгача етиб келган мақол ва тўртликлар бу фикрини исботловчи тарихий ҳужжатлардандир. Масалан, «Қуш қанотин, эр отин (қўш қаноти билан эр от билан)» мақолида қофиядош «қанот» билан «от» сўзларидан жуда ўринли фойдаланилган. Қанот ва от вазифасининг бирлиги бу ерда фақат фикран эмас, шак-

лан ҳам ифодаланган, шакл эса бу ўринда мукаммал ҳолатга эга, чунки «от» сўзи «қанот» сўзининг охириг икки товушидан иборат бўлганлиги ҳамда уларнинг иккаласига ҳам восита қўшимчаси «ин» (билан)нинг қўшилиши қофиянинг санъатли турини вужудга келтирган.

«Инган инграса, бўту бўзлар (Она туя инграса, бўта бўзлайди)» мақолида эса эгалар билан кесимлар орасидаги лафздошлик фоил (инган ва бўтў) билан уларни феъли инграмак ва бўзламоқ) орасидаги табиийлик фақат мазмунан эмас, шаклан ҳам ифодаланган: инган инграйди холос, бўта бўзлаб (бўкириб) юборади. Халқ орасида оғиздан-оғизга кўчиб юрган бундай санъат дурдоналари кейинчалик ёзма адабиётга ҳам ўтиб⁸⁸, адабиётшунос олимларнинг назарига тушади, натижада уларнинг баъзиларига ном қўйилиб, таъриф берилади. Лафздош сўзларга асосланган шундай санъатлардан, яъни бадий воситалардан бири тавзийдир.

Тавзий шундай санъатки, бунда шоир ёки умуман сўзловчи ўз фикрини ифодалаш учун янгроқдош, яъни бир хил янгроқ товушга эга бўлган сўзлардан фойдаланади. Масалан, «Тоқатим тоқ ўлди то бўлдим талабгоринг сенинг» мисраида «т» билан бошланган сўзлардан «Жаҳон жонон жамолингга тасаддуқ» мисраида «ж» билан бошланган сўзлардан фойдаланиб тавзий вужудга келтирилган. Ҳар икки ҳолатда ҳам мазкур санъатдан тўғри фойдаланилган, чунки янгроқдошлик туфайли маънога зарар етказилмаган. Тавзийдан Навоий ҳам ўз асарларида жуда ўринли фойдаланган:

Ганжа ганжуриким чекиб кўп ранж,
Қўймиш эрди жаҳонда беш ганж (ХАб, 105а).
Ганжа аҳлига базласанж эрди,
Даҳр вайронасида ганж эрди (ХАб, 103а).
Улча мен қилдим, айлагайму киши?

Бу иш эрмас эди кишининг иши (ХАб, 115а).

Сайр айлаб назар солур эрди,

Лек ҳайрат аро қолур эрди (ХАб, 129а).

Юзи машшотаси ажуз-и сипеҳр,

Ҳусни кўзгуси ул ажузда меҳр (ХАб, 131а).

Биринчи ва иккинчи байтда «ж»лик сўзлар, учинчи байтда «ш»лик, тўртинчи байтда «р»лик, бешинчи байтда эса «с» ва «з»лик сўзлар уюштирилган.

«Тавзиъ» сўзининг луғавий маъноси улашиш, тарқатишдир. Мазкур санъатда бир хил товушни барча сўзларга улашиб чиқишни назарда тутиб, «тавзиъ» деб атаганлар.

Лафздош сўзларга асосланган санъатлардан яна² бири жуфтлаш санъати бўлиб, буни шарқ филологлари «тазмин-и муздаваж» ёки «издивож» деб атайдилар. Бунда равийдош сўзлар ёнма-ён берилади. Масалан, Навоийнинг «Хамса»сидан олинган қуйидаги байтларга диққат қилинг:

Қўпти гулчеҳр юз ниёз била,

Демайинким, ниёз, ноз била (ХАб, 122а).

Ишларин гар шикаста баста дедим,

Юзидин бирин жаста-жаста дедим (ХАб, 134б).

Биринчи байтдаги «юз» билан «ноз»нинг ва «ниёз» билан «ноз»нинг, иккинчи байтнинг биринчи мисраида қофиядош «шикаста» ва «баста» сўзларининг ёнма-ён келиши издивож ёки жуфтлаш санъатидир.

Издивожни турли гап бўлаклари орасида, жумладан, аниқловчи билан аниқланмишда кўриш мумкин:

Поклик пардасида меҳр-и сипеҳр,

Пардалар эйлаким,⁸⁹ сипеҳрда меҳр (ХАб, 118а).

Тўрт юз қул камар базар бари,

Лаъл-у дурдин безаб камар бари (ХАб, 129а).

Биринчи байтнинг биринчи мисраида «меҳр» аниқланмиш, «сипеҳр» аниқловчидир, иккинчи байтда эса «камар» аниқланмиш, «базар» аниқловчидир.

Қуйидаги байтда уюшиқ бўлақлар жуфтлашган:

Сур дастури чун топти тарвиж,
Шоҳ ила моҳлар топти тазвиж (ХАБ, 1186).

Бу байтнинг иккинчи мисраида «шоҳ» ва «моҳлар» жуфтлаштирилган.

Мана бу байтлар ва ғазалдаги қофия билан радиф ўртасидаги равийдошликни ҳам жуфтлаш санъатига қўшиш мумкин:

Қилдилар азм кўҳсор сари,
Тоғ аро бир қарангу ғор сари (ХАБ, 1296).
Зоҳир этти хиром ёр сари,
Қўйди мастона юз ҳисор сари (ХАБ, 132 а).
Кимки онинг бир малаксиймо париваш ёри бор,
Одамий бўлса, пари бирла малакдин ори бор.
Кеча улким чирманур бир гул била не тонг агар
Ғунчадек ҳар субҳ ўлуб хандон нашот изҳори бор.
Йўқ ажаб булбулға гул шавқидин ўлмақ зорким,
Пардин-ўқ жисмиға санчилган ададсиз хори бор.
Белингу лаълинг хаёлоти била кўнглум эрур
Анкабутиким, анинг жон риштасидин тори бор.
Сунбул-и зулфи агар ошуфтадур айб этмаким,
Гул юзида ётқан икки нозанин бемори бор.
Айлаб ўзни масту беҳуд чиқмасун майхонадин,
Кимки мендек давр элидин кўнглида озори бор.
Эй Навоий, ёр узар бўлса муҳаббат риштасин,
Келмас ўлса ул сенинг сори, сен онинг сори бор (НШ, 185).

Лафздошликка асосланган санъатлардан яна бири тажнис ёки жиносдир. «Тажнис» сўзининг луғавий маъноси жинсини, шаклини бир хил қилиш, яъни жинсдошлаштиришдир. «Жинос»нинг луғавий маъ-

носи жинсдошлиқдир. Бадиъшуносликда эса тажнис ёки жинос деб нутқда икки ва ундан ортиқ лафздош сўздан фойдаланишга айтилади⁹⁰. Шарқ филологлари тажнисни лафздошлиқ даражасига ва имлосига қараб бир неча турга бўладилар. Тажнис тугал лафздошлиқдан иборат бўлса, тажнис-и том ёки тажнис-и тасриҳ дейилади. Масалан, Навоийнинг қуйидаги байтидаги «йиғоч» (туп) ва «йиғоч» (масофа) тажнис-и томдир:

Саҳнида юз гул чиқориб бир йиғоч,
Ҳар гулининг атри бориб бир йиғоч (X.132).

Агар тажнис нооҳангдош тўлиқ ва тартибли янгроқдошлиқдан иборат бўлса, тажнис-и ноқис, тажнис-и мухталиф ё тажнис-и муҳарраф деб аталади. Масалан: «меҳр» билан «муҳр», «кел» билан «кул» сўзлари ноқис тажнис ҳосил қилади. Агар лафздош сўзларнинг биттасида бир фикрга кўра бир товуш, бошқа фикрга кўра бир ёки бир неча товуш ортиқ бўлса, унга тажнис-и зойил дейилади. Масалан, «зор» билан «озор», «жон» билан «жонон», «сана» билан «санам» сингари сўзлар зойид тажнис ҳосил қилади⁹¹. Агар тажнис норавийдош лафздошлиқдан иборат бўлса, уни тажнис-и мутарраф деб атайдилар⁹². Масалан, «шароб» билан «шарор», «барқ» билан «барс»га ўхшаш сўзлар мутарраф тажнис ҳосил қилади. Агар тажнис бирикма лафздошлигига асосланган бўлса, уни тажнис-и мураккаб деб аталади. Масалан, «ёқилди» билан «ё қилди», «ёзамен» билан «ёза мен» мураккаб тажнис ҳосил қилади. Агар тажниснинг ёзилиши бир хил бўлиб, талаффузи ҳар хил бўлса, тажнис-и хат дейилади, агар талаффуз бир хил бўлиб, ёзилиши ҳар хил бўлса, тажнис-и лафз деб аталади⁹³. Тажнис ва унинг турлари ҳақида яна бошқа фикрлар ҳам бор⁹⁴. Аммо биз учун ҳозир шунинг ўзи ҳам етарлидир. Чунки шоирнинг маҳоратини аниқлаш учун тажнис-

нинг туридан кўра унинг ўринли ёки ўринсиз ишлатилиши аҳамиятлироқдир. Чунки ўринли ишлатилган бадий восита асарнинг ижобий таъсирини кучайтирса, ўринсиз ишлатилгани асарни салбийлаштиради. Ҳар бир санъатнинг ўринли ёки ўринсизлиги унинг асар мазмуни, фикр, тил қоидалари ва ўзидан бошқа бадий воситаларга бўлган муносабати билан белгиланади. Барчасига муносиб тушиб, бирортасининг бузилишига сабаб бўлмаса, у ўринлидир. Акс ҳолда, ундай санъатнинг боридан йўғи яхшироқдир.

Навоий бошқа санъатлар қатори тажнисдан ҳам жуда ўринли фойдаланади:

Топмағим ўзни маҳол ўлмиш фироқинг шомиким,
Таб ародур хаста жисму тоб ул гесудадур (ҒС, 214).

Бу байтда Навоий «таб» билан «тоб» сўзларининг лафздошлигидан жуда моҳирона фойдаланган. «Таб» «иситма» ва «ҳарорат» сўзларининг маънодошидир. «Тоб» шаклига эга бўлган иккита сўз бор. Бири жило маъносида бўлиб, ҳозирги «товланиш» сўзи шу ўзакдандир. Иккинчиси ўрим, чирмаш маъносидадир. Яна «тоб» кўчма маънода қувват, соғломлик ва шунга ўхшаш маъноларда ҳам ишлатилади. «Гесу» деб ўрилган сочга айтилади. Навоий ўзининг бу байтида «тоб» нинг ҳамма маъноларидан бирдан фойдаланган, яъни соч, биринчидан, ўрилган, иккинчидан, ялтироқ, учинчидан, бақувват (қалин ва узун). «Тоб» билан «таб» нинг маънавий муносабатидан қуйидаги уч фикр келиб чиқади: 1) Ошиқнинг жисми ёнади, лекин ёниш натижаси бўлмиш жило маъшуқанинг сочида; 2) касаллик ошиқда, лекин соғломлик маъшуқада; 3) ёниш ошиқда, лекин тўлғаниш маъшуқада, яъни ошиқ ҳар қандай азобга чидайди, маъшуқа нозпарвар бўлгани учун чидамайди. «Тоб» билан «таб»нинг шаклий муносабатидан ошиқ бўлиб маъшуқанинг бир-бирига

зид икки ҳолати ягона бир жараённинг икки томони эканлиги англашилади. Шундай қилиб, Навоийнинг бу тажнисида маънавий зиддият шаклий уйғунлик билан бирлаштирилиб, фалсафий бир ҳақиқат шоирона баён этилган. Энди таб билан тобнинг макон, замон ва бошқа ҳодисаларга бўлган нисбатини кўриб чиқайлик. Тобнинг гесуда бўлиши, табнинг айрилиқ таъсирида шомда жисмни, яъни барча узвларни тутиши табиийдир. Фироқ кечқурун, кундузги ташвишлардан фориғ бўлгандан кейин қаттиқроқ сезилади, истиманинг кўтарилиши ҳам кундузга нисбатан кечаси кўпроқ бўлади. Ҳарорат ҳаддан ошганда киши ўзини билмай қолиши ҳам бўладиган ҳодиса. Сочнинг шомга ранг нуқтаи назаридан нисбати бор. Ундан ташқари жисмнинг ҳам сочга нисбати бор. Чунки заиф жисм сочга ўхшатилади. Бу жиҳатдан ҳам Навоийнинг байтида бир ютуқ бор. Бу шоирнинг ўз жисмини маъшуқанинг сочидан ҳам заифроқ қилиб кўрсатганидир.

Қуйидаги байтда Навоий «Жондан кечмасанг жонона қайда?» деган тажнисли халқ мақолидан жуда ўринли фойдаланган:

Қилмамиш жонин фидо жононга етмас дер эмиш,
Эй Навоий, ушбу сўз бирла фидо юз жон анга (ҒС, 29).

Қуйидаги ғазал мақтаидаги, яъни охирги байтидаги «ҳол» билан «хол» тажнисининг бутун ғазалга алоқаси бор:

Холу хатинг хаёлидин, эй сарв-и гулўзор,
Гоҳи кўзумга хол тушуптур, гаҳи губор.

Юзунгда хол сафҳада томган киби қаро,⁹⁵
Холинг малоҳати туз эрурким қарода бор.

Жонимни ўртаган юзу холингни билмасанг,
Ўт шуъласида айла гумон бир ўчук шарор.

Билман кўнгулда холларингнинг хаёлидур,
Ё кирпигинг тиканларин айлабсен устувор.

Ҳар дам кўнгул ҳалоку кўзум тийра бўлмагин
Билгай биравки, ёри эрур шўху холдор.

Машшота-йи қазо бедамиш холу хаттини,
Беихтиёрликда манга борму ихтиёр.

Мискин Навоий хол-и лабинг кўрса жон берур,
Боқсанг не бўлди суврат-и ҳолига, эй нигор (ҒС, 189).

Бу ғазалда шоир «хол»ни илтизом қилган, яъни ҳар байтда такрорлаган ва ғазал охирида холинг таъсирида юз берган ҳолимга назар солсанг-чи, деб ғазалга мазмунан ва шаклан жуда гўзал якун ясаган.

Навоийнинг дostonларида ҳам тажниснинг ажойиб намуналари бор. Бу-ўринда бир мисол билан чекла-намиз:

Ҳаракат бирла ул хужаста насим,
Сочти гул бошига сумандин сим.

Туррасиға тугуб бинафша абир,
Атри этти димоғига таъсир.

Жола жисмин уруб нигун қилди
Ким, танин зарби нилгун қилди.

Су ёқасиғаким ёғиб мулдур,
Бу ёқа тугмаси бўлуб ул дур (СС, 7).⁹⁶

Бу парчанинг биринчи байтида «насим», «суман», «сим» сўзлари, иккинчи байтида «абир» билан «атр» сўзлари, учинчи байтида «нигун» билан «нилгун» сўзлари, тўртинчи байтида «ёқа» (қирғоқ) билан «ёқа» ва «мулдур» билан «ул дур» сўзлари тажнис ҳосил қилган.

Коинот пайдо бўлгандаги ҳодисалар ҳақида гап кетаётган бу парчада ҳам Навоийнинг тажнислари мазмунни равшанлаштиришга ва айтилаётган фикр-

ларни шаклан қувватлашга кўмаклашган ва натижада байтлар ўқувчининг қалбини қаттиқ ҳаяжонга соладиган даражада бадий тус олган.

Биринчи байтдаги насим, яъни енгил ва илиқ баҳор елига хужаста деб сифат берилган. Бу сўзнинг маъноси қутлуғдир. Борлиқнинг вужудга келиш пайтидаги насимга нисбатан қутлуғ, муборак сифатининг берилиши маънан жуда тўғридир, аммо Навоий бу ўринда насим сўзига товушдош бўлган «хужаста»ни ишлатиб, сифатни мавсуф (сифатланмиш)га шаклан ҳам муносиблаштирган. Ундан ташқари насимнинг қилган ишини билдирувчи сўзлар ҳам унга шаклан уйғунлашган: Хужаста насим сочти сумандин сим. Бу ўз навбатида ўша қутлуғ елнинг биринчи ҳаракати гул бошига сим, яъни кумуш сочгандай қилиб суман гулларини очди, деган фикрни лафзан тасдиқлашга ёрдам берган.

Иккинчи ва учинчи байтда бинафша (гунафша) воситасида табиатнинг ажойиб сирлари баён этилган. Бинафшанинг ўз туррасига абир тугиб олиб, унинг атридан ўзи маст бўлишини, сўнгра уни дўл уриб бошини эгиши ва жисмини кўкартишини ҳис қилиш ва уни бундай гўзал шаклда ифодалаш навоийларгагина муяссар бўлиши мумкин. Ҳақиқатан ҳам бинафшанинг гулбарглари тугилган ва пастга қараган бўлади, кишининг бадани эса зарб еганда бинафшага ўхшаб кўкаради. Дўл ҳам одатда бинафша очиладиган пайтларда ёғади. Абирни олсак, у мураккаб атриётдан бўлиб, мушк, сандал ва гулобдан тайёрланади. Булар жинсан бинафшада атир пайдо қиладиган уч нарса — ер (мушк), сув (гулоб) ва ўсимликнинг танасини (сандал) эслатади. Бу ерда бинафшанинг гўзаллиги фалакдан етишган зарбнинг натижаси қилиб кўрсатилишида ҳамма нарса меҳнат гўзаллаштиради, инсонни ҳам меҳнат безайди, деган фикрга ишора бор.

Тўртинчи байтдаги тажнислар коинотнинг ягона-лигини ва ундаги мавжуд нарсаларнинг ҳаммаси бир-бирига боғлиқ эканлигини лафздошлик ҳужжати билан исботлашга ёрдам қилган: сувнинг ҳам ёқаси бор, кийимнинг ҳам, осмондан ёққан мулдур (дўл)⁹⁷ сувда дур бўлади ва у ёқадан олиниб, бу ёқага тугма қилинади. Демак, кийимга ҳеч қандай алоқаси йўқдай кўринадиган «мулдур» аслида кийимнинг бут ва гўзал бўлишига сабабчи экан, шоир бу сирли ҳақиқатни «мулдур» билан «дур»нинг лафздошлиги ва ёқадан ташқари қирғоқни ҳам ёқа дейиш мумкинлигидан фойдаланиб, шоирона далиллар билан очиб берган.

— Тугал лафздошликка асосланган «ийҳом» деб аталувчи санъат бор. Бу санъатни яна «тахйил» ва «таврия» деб ҳам атайдилар. «Ийҳом»нинг луғавий маъноси гумонга солиш, «тахйил»ники ўйлантириш ва «таврия»ники беркитиб кўрсатиш ёки ўнгини беркитиб, тескарисини кўрсатишдир.

Ийҳом бир оз изоҳ талаб қилади. Аслида нутқда тўлиқ шаклдошлик (омонимия) ва бир сўзнинг турли маъноларига асосланган иккита бир-бирига яқин санъат бор. Булардан бирида фикр пардали қилиб берилади, гап тагида яна гап бўлади. Аскияда ҳам мана шу санъатдан фойдаланилади.

Иккинчи санъатда икки ёки ундан ортиқ тўлиқ шаклдош сўз бир жумлада берилади ва улар бир-бирига нисбатан тенг ҳуқуқли бўлади. Биринчисида эса шоир шаклдош сўзларнинг биттасини, кўп маъноли сўз бўлганда бир узоқроқ ёки яширин маъносини назарда тутган бўлади.

Бу икки санъатнинг биринчисига «таврия» термини мос келади. Бироқ бадиъшуносларнинг аксари «ийҳом» билан «тахйил»ни ҳам биринчи санъатга нисбатан қўллайдилар. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг айтишича, Навоий даврида ийҳом иккинчи санъатга нисбатан қўлланган. Унинг ўзи эса, «Ийҳом»нинг биринчи

санъатга нисбатан қўлланганини назарга олиб, иккинчисини «тасвия» (тенглаштириш) деб аташни таклиф қилади.

Навоий даврида «ийҳом» термини иккинчи санъатга нисбатан қўлланган экан, биз ҳам бу терминни шу маънода қўллаймиз. Навоий ўз асарларида бу санъатдан кўп ва моҳирона фойдаланган.⁹⁹

Бўлмайин субҳ заъфароний чеҳр,
Чарх кўргузмас анга ҳаргиз меҳр (ХАб, 127 б).

Бу байтда «шафқат», «лутф» маъносидаги, «меҳр» билан «қуёш» маъносидаги «меҳр» бир жойда берилган. Натижада шоир бир неча байтда берилиши керак бўлган «юз сарғаймагунча» меҳр (лутф) кўриб бўлмайди ва тонг юзи сарғаймагунча осмон унга шафқат қилиб, «меҳр» (қуёш) кўрсатмайди, деган фикрларни бир байтга сиғдирган.

Қуйидаги байтда ҳам «бемеҳр» икки (шафқатсиз ва қуёшсиз) шаклдош сўзни ўз ичига олган:

Чунки меҳрин яшурди дайри сипеҳр,
Тун ҳам ўлди сипеҳрдек бемеҳр (ХАб, 129).

Тубандаги парчада ҳам «жон» ва «юрувчи» маъноларидаги икки «равон» бирлаштирилган:

Дема қад, нозанин ниҳол-и биҳишт,
Руҳ сармоясидин анга сиришт.

Жилва қилмақта-ким равон кўрунуб,
Руҳдин гўйиё нишон кўрунуб (ХАб, 112а).

Мана бу ерда ҳам «барг» (япроқ ва саранжом) сўзи орқали ийҳом яратилган:

Ераб, ушбу ҳадиқа-йи пургул¹⁰⁰
Ким, анга нутқ айладинг булбул.

Вуйла булбулни бенаво тутма!
Бенаволиғ анга раво тутма!

Хосса сўз булбули Навоий-и зор
Ким, анга нукта боғидур гулзор.

Боғига барг-у анга наво бергил!
Барг ила боғини тута бергил (СС,20).

Маҳдийхон ўзининг «Санглох»ида¹⁰¹ «ўткун»
(ўтувчи ва ўқ) ийҳоми бор қуйидаги байтни келтиради
(8-варақда):

Тийборон-и гаминг жон-у кўнгулдин ўтти,
Оллоҳ-оллоҳ, не бало, бу ёгин эрмиш ўткун.

Қуйидаги байтда «мардум» (халқ ва кўз қорачи-
ғи) ва «мардумлуғ»дан ийҳом ҳосил этилган:

Қаро кўзум келу мардумлуғ эмди фан қилгил!
Кўзум қаросиға мардум киби ватан қилгил (ҒС, 389).

Мана бу байтда «савдо»дан ҳам тажнис, ҳам ий-
ҳом, ҳам тасбиғ яратилган:

Зиҳи ҳуснунг зуҳуридин тушуб ҳар кимга бир савдо,
Бу савдолар била кавнайн бозорида юз ғавго (ҒС, 22).

Бу байтда «савдо» (ташвиш ва олди-сотди)нинг
ўзи ийҳом ва савдо билан савдолар тажнис ҳосил қил-
ган, буларнинг ўрни, яъни мисра охирида келиб, яна
мисра бошида такрорланиши тасбиғ ҳосил қилган.
Тасбиғ санъати ҳақида қуйироқда гапирамиз.

Санъатлар орасида тил қоидалари ва унинг грам-
матик хусусиятларига асосланганлари ҳам бор. Шун-
дай санъатлардан бири иштиқоқдир. Бу санъат «иқ-

тизоб» деб ҳам аталади.¹⁰² Бу санъатда тизма ёки сочма парчада ўзакдош сўзлар уюштирилади. Бунда гап бўлаклари орасида синтактик алоқалардан ташқари ўзак нуқтаи назаридан ҳам алоқа мавжуд бўлади. Бу эса шоирнинг айтмоқчи бўлган фикрини кучайтиришга, таъкидлашга ёрдам беради. Масалан, қуйидаги байтларда фикр ўткирлиги шу ўзакдош сўзлар воситаси билан амалга оширилган.

Аҳл-и назм афсаҳу-л-каломи ул,
Хамсанинг нозими Низомий ул (ХАб, 103 а).

Ганжа ганжуриким, чекиб кўп ранж,
Қуймиш эрди жаҳон аро беш ганж (ХАб, 105а).

Бу байтларнинг биринчисида шоир «Низомий» «назм» сўзи билан ўзакдош бўлгани учун, «шоирлар» маъносидаги сўзлар ичидан «назм аҳли» вариантини олган ва «мусанниф»га маънодош сўзлар орасидан «назм», «Низомийнинг» ўзакдоши «нозим» сўзини танлаган. Бу билан Навоий Низомийнинг ҳақиқатан ҳам «назм» кишиси эканлигини, «Хамса»нинг ҳақиқий ижодчиси бўлганини морфологик ҳужжат билан шоирона исботлайди. Иккинчи байтда эса, Навоийнинг «Хамса» яратиши унинг «Ганжа шаҳрида беш ганж» (хазина) қолдирганлигининг ҳақиқатлиги ва Ганжада ҳақиқий ганж эгаси Ганжавий эканлиги ўзакдош бўлган «Ганжа», «Ганжур», «ганж» сўзлари ёрдамида таъкидлаб ўтилган. Қуйидаги байтларда эса «гул» ўзагидан ясалган сўзлар билан иштиқоқ ясалган:

Туна кундин такаллуф ўлди фузун,
Гулжабинлар тутуб май-и гулгун.

Қаср-и гулгунда гулфишонлиғ этиб,
Сокин-и базм-и гулнишонлиғ этиб (ХАб, 135 б).

Навоий ўз асарларида қўшимчадош ва формадош сўзлардан ҳам санъат сифатида фойдаланади. Буни «сиёга» ёки «сийғадешлик» деб аташ мумкин. Бу санъатнинг вазифаси ва қўлланиши иштиқоқники кабидир:

«Карам башар табъида ноёбу нобуддур, бу сабабдин карам ахли нопадодуру номавжуддир» (МҚ, 113).

Ёки: «Айтғучию чалғучи — зорлиғу эланмак билла олғучи»¹⁰³ (МҚ, 37).

Биринчи мисолда «-но» қўшимчаси билан, иккинчи мисолда «-ғучи» қўшимчаси билан сийғадешлик амалга оширилган. Қуйидаги байтда ҳам «-қучи» ва «-м» қўшимчалари сийғадешлик ҳосил қилган:

Хаста кўюнга ётмишам бекас,

Тутқучум, қопқучум итингдур, бас (ҒС, 253).

Бу байтда фақат сийғадешлик эмас, уюшиқлик ҳам бор, чунки, «тутқучум, қопқучум» уюшиқ эгадир. Гап бўлакларини бу хилда уюштириш ҳам санъат ҳисобланади. Шарқ адиблари сифат уюшганда уни «тансиқу-с-сифот» ёки «ҳусну-н-насақ», от уюшганда «сиёқату-л-аъдод» ёки «таъдид» деб атайдилар.¹⁰⁴ Тансиқу-с-сифот сифатларни уюштириш, ҳусну-н-насақ яхши уюшиш, сиёқату-л-аъдод кўпни тизилтириш ва таъдид санаш демакдир. Бадият нуқтаи назаридан бу санъатнинг сифат ёки отдан иборат бўлишининг аҳамияти йўқ. Шунинг учун бу санъатни сўз туркумига кўра турларга бўлишнинг ҳожати бўлмаса керак. Номи масаласига келганда маъно жиҳатдан энг мувофиқгу ҳусну-н-насақ ёки ҳусн-и насақдир. Бир сўздан иборатлигини назарга олсак, таъдид ҳам яхши. Агар янги атама қўллайдиган бўлсак, «уюштириш» сўзи муносибдир. Навоий ўз назмида, айниқса, «Хамса»да уюштиришдан унумли фойдаланади:

Ким кўруптурса кеча бу янглиғ узун,
Ғам кунидин қаролиғ ичра фузун,
Ҳам қаро, ҳам узуну, ҳам дилбанд,
Маҳвашим сочидин келиб монанд (ХАБ, 116 а).

Иши йўқ эрди бир анинг мундақ,
Бор эди ўну юзу минг мундақ (ХАБ, 133 б).

Дедилар кишваре дурур дилкаш,
Оти ҳам Шаҳрисабз эрур ҳам Каш.

Хизрмонанд сабзадин ранги,
Сабзаси, суйи, кўзгуси, занги (ХАБ, 128 б).

Сўз тартибига асосланган санъатлардан яна бири аксдир. Бу санъат тард-и акс, тарду акс ва табдил деб ҳам аталади.¹⁰⁵ Бунда бирикма ёки гап тесқари тартибда қайтарилади:

Не бўлди дардима, эй бевафо, даво қилсанг,
Вафога ваъда қилиб, ваъдага вафо қилсанг?!¹⁰⁶

Бу байтнинг иккинчи мисраида «вафога ваъда» билан «ваъдага вафо» акс ҳосил қилган ва бу санъат вафони қатъийлаштириш учун хизмат қилган.

Энди «Сабъайи сайёра»дан¹⁰⁷ ҳам бир мисол келтирайлик:

Ҳар не ул бузди, бу барин тузди,
Бу барин тузди, ҳар не ул бузди (ХАБ, 108 б).

Бу байтда Навоий, биринчидан, Баҳромни унинг отаси «Яздажард»га қарама-қарши қўйиб, отаси ҳамма ёқни вайрон қилган бўлса, бу обод қилди, деган фикрни таъкидласа, иккинчидан, бола отанинг тамоман акси бўлиб чиққанини фикр воситасидан ташқари акс санъатидан фойдаланиб шаклан ҳам қувватлайди,

Тил грамматикасига асосланган санъатлардан яна бири илтифотдир. Бу санъатда шоир баён вақтида гап шахсини ўзгартириб туради. Бу нутққа хилма-хиллик бағишлаб, уни зерикарли бўлишдан қутқаради ва ўқувчи ёки эшитувчининг диққатини қаттиқроқ тортиб, унинг шавқини уйғотади. Қуйидаги парчаларда гап шахси биринчи шахсдан иккинчи шахсга кўчирилганини кўрамыз:

Шаҳни ул жом қилди бодапараст,
Ичмайин бода андин бўлди маст.

Ани ҳам чекти мезбон-и сахий,
Меҳмон олдида сахо кўр, Ахий (ХАб, 135 б).

Ер ўпуб чун мусофир ўлтурди,
Шаҳ анга қисса ҳукмини сурди.

Сойир ўлди чу қиссадин огоҳ,
Топти ҳар не анга эди дилхоҳ.

Шоҳни кўп қилип дуо била ёд
Ки, бўл андуҳу қайғудин озод (ХАб, 119 а).

Қуйидаги парчада эса, гап учинчи шахсдан биринчи шахсга ўтказилган:

Ғолиб ўлғач кўнгул аро қайғу,
Кўз уйин тийра айлади уйқу.

Зоҳир этти хиёл-и сувратгар,
Фикрат ўйида гуна-гуна сувар.

Кўрдум ўзни ажаб мақом ичра,
Бир фазо тавфида хиром ичра (ХАб, 104 б).

Санъатлар орасида сўз қайтариғига асосланганлари ҳам бор. Шундай санъатлардан бири такрирдир. Бу санъат такрор ва мукаррар деб ҳам аталади. Бунда кучайтирув, таъкид ва ҳаяжон бир сўз ёки иборани такрорлаш йўли билан ифода қилинади. Масалан, қуйидаги рубойда «ҳаром» сўзининг такрорланиши ҳаяжон ва таъкидни ифодалайди:

Ишқ аҳлики манзурдин¹⁰⁸ истарлар ком,
Ул ком керакки, бир назар бўлса, тамом.

Гар бўлса назорисида андеша-йи хом,
Кўзларга назар доғи ҳаром ўлди ҳаром (ҒС, 765).

Қуйидаги байтларда ҳам тақрир санъатидан шоир ўринли фойдаланган:

Айлади амр Саъд-и озода,
Сафар асбобин этмак омода.

Ишчилар ўн кун этти жаҳду шитоб,
Токи бўлди мураттаб ул асбоб.

Неки андоқ топилмағай ёна,
Комронаву балки шоҳона.

Бухти-йи симкаш қатор-қатор,
Юки ичра дирам ҳазор-ҳазор (ХАБ, 129 а).

Мунчаву мунча юз жамол била,
Яна юз ганжу юз далол била.

Шаҳни чун кўрди, қўпти сарв-и сиҳий,
Шоҳига банда, банда анга шаҳи (ХАБ, 111 а).

Ўйнай-ўйнай ўлтурур бир-бир улусни кўзларинг,
Шўх қотилларни жонлар қасдига ўйнатмагил.

Кўнгулда сирр-и ишқинг асрай-асрай ўлдум, эй соқий,
Қадаҳ тутким, харобот аҳлига фош бўлса, фош ўлсун.¹⁰⁹

Қайтариқларга асосланган санъатлардан яна бири «тасбиғ» ёки ташобиҳу-л-атрофдир.¹¹⁰ Бу санъатда олдинги гап, мисра ёхуд байт охирига жойлашган сўз, сўз бирикмаси кейинги гап, мисра ёхуд байтда қайтарилиб фикрий изчиллик таъминланади, бунда гап, мисра ва байтлар занжир ҳосил қилади:

Шоҳ ила нўш қилди гулгун мул,
Мул алар чеҳрасин қилиб гул-гул (ХАб, 123 а).¹¹¹

Деди доноки, улки, дерлар зол,
Золдек мен ясабмен ул тимсол (ХАб, 132 б).

Бари киймакларин қилиб гулфом,
Яна гулфом этиб хужаста мақом (ХАб, 134 а).

Сочибон барг-и гул қадам то фарқ,
Фарқтин то қадам гул ичра фарқ (ХАб, 128 б).¹¹²

Қуйидаги ғазал тасбиғнинг мураккаб намунаси:

Ёрдин айру кўнгул мулкедур, султони йўқ,
Мулкким, султони йўқ, жисмедурким, жони йўқ.

Жисмдин жонсиз не ҳосил, эй мусулмонларки, ул
Бир қаро туфроғдекдурким, гулу райҳони йўқ.

Бир қаро туфроғким, йўқтур гулу райҳон анга,
Ул қоронғу кечадекдурким, маҳ-и тобони йўқ.

Ул қоронғу кечақим, йўқтур маҳ-и тобон анга,
Зулматедурким, анинг сарчашма-йи ҳайвони йўқ.

Зулматеким, чашма-йи ҳайвони онинг бўлмағай,
Дўзахедурким ёнида равза-йи ризвони йўқ.

Дўзахеким, равза-йи ризвондин ўлгай ноумид,
Бир хуморедурким, анда мастлиғ имкони йўқ.

Эй Навоий, бор анга мундақ уқубатларки, бор
Ҳажрдин дарди, ва лекин васлдан дармони йўқ (ҒС, 328).

Сўз такрорига асосланган санъатлардан яна бири тасдирдир.¹¹³ Бу санъатда бир сўз байтнинг икки ерида берилади. Тасдир такрорланувчи сўзнинг ўрнига қараб бир неча турга бўлинади:

1. Бир сўз ҳам байтнинг бошида ҳам охирида келади, яъни байт бир сўз билан бошланиб, шу сўз билан тугайди. Масалан, қуйидаги байтларнинг биринчиси «зўр» сўзи билан бошланиб, шу сўз билан тугаган, иккинчиси «Рум» билан бошланиб «Рум» билан тугаган:

Зўри олинда пил эйлақим мўр,
Ҳар туки сойу пил чоғлиғ зўр (ХАб, 131 а).

Руму Чин бўлдилар анга маҳқум,
Балки хоқон-и Чину қайсар-и Рум (ХАб, 109 а).

2. Байтнинг биринчи мисраи бошидаги сўз иккинчи мисра бошида ҳам такрорланади:

Етти иқлим ҳукмронларига
Етти сўз ўтмаган гумонларига (ХАб, 118 б).

Хожаға арз қилдилар они,
Хожа ҳам кеча келди пинҳоний (ХАб, 121 б).

3. Байтнинг иккинчи мисраи бошидаги сўз шу мисра-нинг охирида такрорланади:

Жом-и зар ичра бода-йи асфар,
Озар ичра эди яна озар (ХАб, 124 б).

Шаҳ бошига сочай жавоҳирини,
Зоҳир айлай ниҳону зоҳирини (ХАб, 127 б).

4. Байтнинг биринчи мисраи ўртасидаги сўз иккинчи мисра бошида қайтарилади:

Истади сурма айлабон таъжил,
Сурма-йи чарх чекти кўзига мил (ХАб, 114 б).

5. Биринчи мисра ўртасидаги сўз иккинчи мисра охирида қайтарилади:

Бўлубон жонсиз ўлмайн онсиз,
Онсиз ўлган замон бўлуб жонсиз (ХАб, 112 б).

Кўзи жайран, қароси мушк-и Хўтан,
Томизиб хол-и мушкин ул жайран (ХАб, 111 б).

6. Биринчи мисра ўртасидаги сўз иккинчи мисра ўртасида қайтарилади:

Найлайн бу жаҳонни жонсиз мен,
Бал жаҳон бирла жонни онсиз мен (ХАб, 115 а).

Юзига меҳр бандаву оти Меҳр,
Эврулуб меҳрдек бошига сипеҳр (ХАб, 139 б).

Тасдирда қайтарилувчи сўз лафздош, ўзакдош ва икки маъноли бўлиши ҳам мумкин.

Қуйидаги мисолда тасдир тажнислидир:

Анда бутхонае дурур олий,
Рифъат ичра сипеҳр тимсоли.
Етибон кўкка тоқининг боши,
Тош ила ҳам ичию ҳам тоши (ХАб, 128 б).

Мана бу байтда тасдир ҳосил қилувчи сўз «Меҳр» биринчи мисрада киши исми бўлса, иккинчи мисрада ўзининг луғавий (қуёш) маъносида берилган:

Меҳр кўззига шомдек айём
Меҳрдек кўнгли ўртаниб то шом (ХАб, 140 а).

Тубандаги байтда тасдир ўзакдош сўзлардан ҳосил қилинган, яъни бу байтдаги тасдир иштиқоқли тасдирдир:

Демагил чанг, солик-и хамқад,
Чангқадлар била бўлуб ҳамқад (ХАб, 112 б).

Сўз такрорига асосланган санъатлардан тагин бири илтизомдир. Бу санъатда шоир бир ёки бир неча сўзни катта асарларнинг бирор парчасида ва кичик асарларнинг барча байт ёки мисраларида қайтариб, ўқувчига шу сўз орқали ифодаланаётган маънонинг муҳимлигини англатади ва баён қилинаётган фикрнинг киши хотиридан мустаҳкам ўрин олишини таъмин этади. Масалан, Баҳром Дилоромдан айрилиб, уни қидириб тополмагандан кейин кечаси даштда фалакдан шикоят қилиб шундай дейди:

Менга не қилдинг, эй сипеҳр, охир,
Йўқ эмиш сенда зарра меҳр охир.

Меҳрсизлик ишим аро қилдинг,
Рўзгорим юзин қаро қилдинг.

Меҳрдин сенда бўлса эрди нишон,
Кўзум ўлмас эрди ситорафишон.

Сенда чун меҳр йўқ эди мавжуд,
Меҳрчеҳримни айладинг нобуд.

Ашким анжум масаллик оқтурдунг
Давлатим меҳрини уёқтурдунг.

Меҳр-и иқболим ўлди ерга ниҳон,
Жоним олғилки, ер қуйи бу жаҳон (ХАБ, 115 а).

Бу парчада шоир ҳамма байтда «Меҳр» сўзини такрорлаб, фалакнинг меҳрсизлигини, Баҳромнинг Дилоромни йўқотиши унинг бахти меҳр (қуёш)ининг заволи бўлганини ўқувчига эсдан чиқмайдиган қилиб уқтиради.

«Сабъа-йи сайёра» достонининг мундарижасини етти мусофир, ҳафтаининг етти куни, шу етти кун ҳо-мийси етти сайёра, етти қаср ҳамда етти иқлим под-шосининг етти қизи ташкил қилгани учун Навоий ўз достонининг ҳамд қисмида «етти» сўзини илтизом қилади:

Чектинг этканда даҳр бунёдин
Етти гунбад сипеҳр-и минодин.

Сунъунг этти бу етти кох-и рафиъ,
Нажм гавҳарлари била тарсиъ.

Етти кох ичра етти фарзона,
Дегали ҳикматингдин афсона.

Етти афсона барчаси дилбанд,
Иккиси бир-бирига йўқ монанд.

Етти гунбад агарчи миноранг,
Етти афсона лек рангоранг.

Сен чекиб муртафиъ ети афлок,
Мунҳат айлаб бу тийра марказ хок,

Етти гардун демайки, етти лаган,
Ҳар бири ичра шамъ нурафкан.

Арз жирмин қилиб ети тақсим,
Айладинг ҳар бирини бир иқлим.

Ким, ети кўкта келдилар сойир,
Суда андоққи симгун тойир.

Ҳар бири солибон қилурда зуҳур
Етти иқлимдин бири уза нур (ХАб, 98 б).

Қуйидаги ғазалда Навоий «жон» ва «жонон» сўзларининг илтизомидан моҳирона фойдаланган:

Ҳар лабинг ўлганни тиргузмакта, жоно, жон эрур,
Бу жиҳаттин бир-бириси бирла жоножон эрур.

Жоним андоқ тўлди жонондинки, бўлмас фаҳмким,
Жон эрур жонон эмас ё жон эмас жонон эрур.

Бўлса жонон бордурур жон ҳам чу жонон қилди азм,
Жон кетиб жонон била жондин менга ҳижрон эрур.

Жон менга жонон учундур, йўқки жонон жон учун,
Умр жононсиз қатиқ, жонсиз вале осон эрур.

Борса жон, жонон йитар, гар борса жонон, жон кетар,
Кимсага жонону жонсиз умр не имкон эрур.

Хуштурур жону жаҳон жонон била, жонон агар
Бўлмаса, жон айлаким ўлмас жаҳон зиндон эрур.

Жоним ол, эй ҳажру жононсиз манга ранж истама,
Чунки жононсиз Навоий жонидин ранжон эрур.

Бу ғазалда илтизомдан ташқари «ж» товуши уюштирилиб, тавзий санъати ҳам берилган. Қуйидаги ғазалда «жом» ва «май» сўзларидан илтизом ҳосил қилинган:

Ашрақат мин акси шамси-л-қайси анвору-л-ҳудо,¹¹⁴
Ёр аксин майда кўр, деб жомдин чиқти садо.

Ғайр нақшидин кўнгул жомида бўлса занг-и ғам,
Йўқтур, эй соқий, май-и ваҳдат масаллик ғамзудо.

Эй, хуш ул майким, анга зарф ўлса бир синган сафол,
Жом ўлур гетинамо, Жамшед ани ичган гадо.

Жому май гар буйладур, ул жом учун қилмақ бўлур,
Юз жаҳон ҳар дам нисор, ул май учун минг жон фидо.

Дайр аро ҳуш аҳли расво қилғали, эй муғбача,
Жом-и май тутсанг мени девонадин қил ибтидо.

Токи ул майдин кўнгул жомида бўлғач жилвагар,
Чеҳра-йи мақсуд, маҳв ўлғай ҳам ул дам моадо.

Ваҳдате бўлғай муяссар май била жом ичраким,
Жому май лафзин деган бир исм ила қилғай адо.

Сен гумон қилгандин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафъ этма бу майхона аҳлин, зоҳидо.

Ташналаб ўлма Навоий, чун азал соқийсидин,
Ишрабу ё айюҳа-л-атшон¹¹⁵ келур ҳар дам нидо (ҒС, 21).

Навоий асарларида маънодошликка асосланган санъатлар ҳам бор. Шундай санъатлардан бири таносубдир.¹¹⁶

Таносуб санъатида шоир тасвирда маъно жиҳатдан яқин бўлган сўзлардан ёки бир соҳага оид атамалардан фойдаланади. Масалан, қуйидаги Баҳром хизматидаги табибларнинг, Баҳром Дилоромдан ажралиб, унинг ишқида қаттиқ касал бўлгандан кейин уни даволашга ундалганда айтган гапларида Навоий тиббий сўзлардан жуда яхши фойдаланган:

Ишқ ўти кимни айласа маҳрур,
Айламас дафъ хурфа, бал кофур.

Ҳар кўнгул ичра солса ишқ ўти тоб,
Керак ул баҳр-и васлдин сероб.
Бўлса таб ичра хилтдин иллат,
Моддий бўлса ҳар нечук заҳмат,
Бизга ишдур анга илож этмак,
Тиб ила сиҳҳат-и мизож этмак (ХАб, 117 а).

Шоир душанба куни Баҳромнинг яшил қасрда учинчи иқлим подшоҳи қизининг қўлидан май ичинини тасвирлаб шундай ёзади:

Ноз бирла нигор-и яғмойий,
Шоҳга тутти жом-и минойий.
Олибон дам-бадам ичиб Баҳром
Ойдин ул соғар-и зумурадфом (ХАб, 128 а).

Бу ерда Навоий Миррих сайёраси ҳам Баҳром деб аталишидан фойдаланиб, гўзал маъносида сайёра — Ой сўзини ишлатади ва бу билан шоир биринчидан таносубга эришса, иккинчидан, «Ойдин Баҳром (сайёрадан сайёра) соғар ичди», деб ажойиб киноя яратади.

Навоийнинг ижодига хос санъатлардан бири ру-

жуъдир.¹¹⁷ Бу санъатда шоир бир фикрни аввал айтиб, сўнгра ундан қайтиб, бошқа фикрни билдиради:

Май мени қилди риёий порсолиқдин халос,
Порсолиқ йўқки, ушбу худнамолиғдин халос (НШ, 278).

Бу байтнинг биринчи мисраида майнинг риёий порсолиқдан, яъни қалбаки тақводорлиқдан халос этиши айтилиб, сўнгра иккинчи байтда бу даъводан қайтиб, шоир нуқтаи назаридан майнинг ундан ҳам муҳимроқ бўлган хоссаси — ўзини катта тутиб бировларга кўз-кўз қилишдан халос этганлиги айтилган. Навоий ружуъдан кўп ва моҳирона фойдаланади. Шоир баъзан бу санъатни узр билдириш учун ҳам ишлатади. Масалан, «Ҳайрату-л-аброр»нинг «Бир неча сўз ул маънодаким, сўздаги маъно жоне дурурким, сўз қолиби онсиз қолибедурур жонсиз ва ани топмақ ишини киши билмас, балки ани топқан киши топилмас ва аҳл-и газоф¹¹⁸ ноинсофлиғига мунсиф бўлмақ¹¹⁹, балки ўз газофиға инсоф бериб¹²⁰ аларнинг узрин қўлмақ»¹²¹ деб бошланадиган фаслида Навоий ружуъдан шу мақсадда фойдаланган. Бу фаслда дастлаб мазмуннинг бирламчилиги ва форманинг иккиламчилиги ҳақида гапирилади, сўнгра маънога эътибор бермайдиган шоирлар қаттиқ танқид қилинади ва фасл охирида қўйидагича ружуъ қилинади:

Оллоҳ-оллоҳ, бу не афсонадур,
Ким бу фасона деса, девонадур.

Арбада¹²² кўп бўлди, магар мастмен
Ёки жунун қайдиға побастмен¹²³.

Эрмас эсам маст, недур мунча лоф,
Маҳз¹²⁴ жунун бўлмаса, мунча газоф.

Бу неча тандинки, шикоят дедим,
Англамайин ҳарза¹²⁵ ҳикоят дедим.

Борчасининг нуктаси рангин эрур,
Назмлари дилкашу ширин эрур.

Ўзда йўқ эрдим бу сўз айтур замон,
Барча алар яхши эрур, мен ёмон (ҲА, 38).

Навоий фойдаланган муҳим санъатлардан яна бири ҳусн-и таълилдир.¹²⁶ «Таълил» сабаб кўрсатиш демакдир. Бу санъат бирор нарса ёки ҳодисага ғайривоқеий, лекин шоирона сабаб келтиришдан иборат. Навоийда ҳусн-и таълилнинг гўзал намуналари жуда кўп. Масалан, қуйидаги ғазални олиб кўрайлик:

Кимки онинг бир малаксиймо париваш ёри бор,
Одамий бўлса, пари бирла малакдин ори бор.

Кеча улким, чирманур бир гул била не тонг, агар
Ғунчадек ҳар субҳ ўлуб хандон нашот изҳори бор.

Белингу лаълинг хаёлоту била кўнглум эрур,
Анкабутиким, анинг жон риштасидин тори бор.

Йўқ ажаб булбулға гул шавқидин ўлмоқ зорким,
Пардин-ўқ, жисмиға санчилган ададсиз хори бор.

Сунбули зулфи агар ошуфтадур айб этмаким,
Гул юзида ётқан икки нозанин бемори бор.

Айлаб ўзни масту беҳуд чиқмасун майхонадин,
Кимки мендек давр элидин кўнглида озори бор.

Эй Навоий, ёр узар бўлса муҳаббат риштасин,
Келмас ўлса ул сенинг сори, сен онинг сори бор

(НШ, 185).

Бу ғазалда иккита таълил бор бўлиб, иккаласи ҳам ҳусн-таълил. Биринчиси тўртинчи байтда. Шоир булбулнинг гул шавқида зорланишига сабаб қилиб унинг баданига пардан иборат ҳисобсиз тиканлар санчилганлигини кўрсатган ва бундан булбулнинг тақдири гул ва тикан билан боғлиқлиги унинг яратилиши ва тузилишида ҳам акс этган, деган хулоса чиқарган. Шу туфайли бу таълил ниҳоятда гўзал чиққан.

Иккинчи таълил бешинчи байтда. Бу ўриндаги таълил киноя воситаси билан моҳирона амалга оширилган. «Икки нозанин бемор» икки сузук кўзнинг кинояси бўлиб, буларнинг беморлиги (сузуклиги) зулф ошуфталигига, яъни паришонлигига сабаб қилиб кўрсатилган.

Бадий асарда бирор машҳур воқеа, қисса, шеър ёки мақолнинг ўзини зикр этмасдан унга ишора қилиб кетиш ҳам санъат ҳисобланади ва уни «талмиҳ» деб аталади.¹²⁷ Навоий ҳам бу санъатдан ўринли фойдаланган. Масалан, мана бу ғазалнинг биринчи байтида Мажнуннинг ваҳший ҳайвонлар билан эллашиш воқеасига, еттинчи байтида Мажнун билан Фарҳоднинг ишқий можаросига, саккизинчи байтида бахил бой Қоруннинг мол-мулкани ер ютганлиги ҳақидаги қиссга ишора бор:

Жунун саҳросида бое йўқ эркандур бу маҳзундек,
Ки бўлғай ваҳш хайлин кутгали шўбон-е Мажнундек.

Не тонг гар олам-и кубро эсам ҳар қатра ашким чун
Тенгиздекдур ичимда юз тугун ҳар қайси гардундек.

Шафақ кўк зарфин эткай лаъл, аммо лаъли ҳажринда
Қизарта олмағай оламни бу ашк-и шафақгундек.

Менга атфол отқан тошу сабрим кишварин кўрким,
Мени девонаға ул тоғдек бўлмиш бу хомундек.

Сочинг савдосидин айтур паришон сўзларим бордур,
Фусунгар санъат айларда йилонга қилган афсундек.

Фироқинг поймоли қоматимким, ҳалқадек бўлмиш,
Назар қилким биайниҳ бўлди ҳижрон остида нундек.

Қўюб Фарҳоду Мажнун қиссасин кўр дафтар-и ишқим,
Ки бир-икки хатинда топилур ул икки мазмундек.

Чу кўмдунг ерга, Қорун ганжи ҳукми тутти, эй мунъим,
Тутайким, нақд ила бўлди хизонанг ганжи-и Қорундек.

Вафо айлаб, вафо кўз тутма олам дунларидинким,
Вафосиз келди олам дунлари ҳам олам-и дундек.

Менга дайр-и фано синған сафоли жом-и Жамдекдур,
Камин сойиллари эски палоси ҳаззу иксундек.

Навоий назмига солса қулоқ шаҳ, не ажабким, бор
Анинг ҳар лафзида шоҳона лаълу дурр-и макнундек
(ҒС, 354).

Бадий нутқда мақолдан фойдаланиш ҳам санъат ҳисобланиб, унга «ирсолу-л-масал» ёки «ирсол-и масал» дейилади. Икки мақол бирдан келтирилса, «ирсолу-л-масалайн» дейилади.¹²⁸ Навоий бу санъатдан ҳам унумли фойдаланади.¹²⁹ Масалан, шоир «Фарҳоду Ширин» достонида Хусрав ва Шеруялар мисолида ёвузликнинг мукофоти ёвузлик, эзгуликнинг мукофоти эзгулик эканлигини таъкидлаб, «Ҳар ким экканини олади», деган халқ мақолидан фойдаланади:

Чу мазраъ ичра сочтинг ҳар не дона,
Ҳамул дона кўтаргунг жовидона (X, 320).

Буни Навоий «Садд-и Искандарий»да Арасту тилидан яна ҳам ривожлантириброқ беради:

Ки деҳқон неким дона мазруъ этар,¹³⁰
Ани — ўқ ўрар, чунки¹³¹ вақти этар.

Қачон сочса туфроққа бугдой бирав,
Йўқ имконким, ул арпа қилгай дарав¹³².

Вагар арпа ҳам сочса бўлмаққа тўқ,
Анга бугдой ўрмағнинг имкони йўқ (X. 747).

В ✓
Бадиий нутқда фикр ёки тасвир билиб билмаслик-
ка олиш услубида ҳам фойдаланиши мумкин. Бунга
бадиъшунослар «тажоҳу-л-ориф» ёки «тажоҳул-и-
ориф» («билгучининг ўзини билмасликка солиши»)
деб ном қўйганлар.¹³³ Навоий бу санъатдан ҳам яхши
фойдаланган. Масалан, қуйидаги ғазалнинг бадиияти
тажоҳул-и орифга асосланган:

0 ✓
Сочинг ранги анбармудур, мушк-и чинму?!
Лабинг таъми шаккармудур, ангабинму?!
—————

Сочинг бўлмади куфр элигаму зуннор,
Бўюн тавқиға қўймади аҳл-и динму?!
—————

Куюрга кўнгул лаълинг эрмасму ўтлуқ,
Гулунгни қадаҳ қилмамин оташинму?!
—————

Кўнгул ганжига қулф эмасму бошоғинг,
Янги доғ эмас анда нақш-и нигинму?!
—————

Дединг маст ошиқни қатл айламиншмен,
Дегил, қолди бир шайх-и хилватнишинму?!
—————

Мени боғ гулгаштига чекма, деҳқон,
Вафолиғ, дегил, гулмудур ё саминму?!
—————

Навоий, анинг кўнглига кор қилмас,
Фигон тортмас, йўқса оҳ-и ҳазинму (БВ, 516)?!

Шоир ўз фикрини ажабланиш, ҳайратга тушиш услубида ҳам ифодалайди. Бунга «таажжуб» деб ном қўйилган. Бу санъат ҳам Навоийда кўп ишлатилган. Масалан, қуйидаги байтда таажжуб ўхшатиш билан биргаликда моҳирона қўлланган:

Чехра саргарган сари ортар кўнгулнинг ноласи,
Бор ажаб воқифъ хазон фаслида нолон андалиб (ҒС, 69).

Навоий ўз асарларида муболағадан ҳам устодона фойдаланади. Муболағанинг ҳар қандайи ҳам солим завқ нуқтаи назаридан маъқул бўла бермайди. Масалан, унинг «ғулув» деб аталувчи ақлга сиғмайдиган тури¹³⁴ кишига завқ бағишламайди. Шунинг учун ҳам Навоий асарларида муболағанинг бу тури учрамайди. Навоийнинг муболағалари ё воқеийлик, мантиқ нуқтаи назаридан асосли, ё тасаввур нуқтаи назаридан ёқимлидир. Масалан, қуйидаги байтни олайлик:

Фурқати заъфида қон ёш ичра ётмиш пайкарим,
Гульзозоримдек қизил атластин ўлмиш бистарим (БВ, 414).

Бу байтдаги бўрттириш (қон ёш ичида ётиш) воқеий бўлмаса ҳам мантиқан тўғридир. Ундан ташқари кейинги ташбиҳ, яъни шоир ўзининг бу ҳолатини маҳбубасининг қизил атлас тўшақда ётишига ўхшатиши натижасида муболаға табиий тус олган.

Яна бир мисол келтирайлик. Қуйидаги байтларда Навоийнинг Низомий Ганжавийга нисбатан ишлатган муболағаси ҳам ғоятда гўзал чиққан:

Ганжа ватан, кўнгли анинг ганжхез,
Хотири ганжуру тили ганжрез.

Фикрати мезони бўлуб хамсасанж,
Хамса дема, балки дегил «Панж ганж!»

Каффа-йи мезон анга афлок ўлуб,
Ботмони тоши курра-йи хок ўлуб.

Тортса юз қари хирад хозини,
Чекмагай анинг кўпидан озини (ҲА, 27).

Бу ердаги муболаға, яъни фалакнинг торозининг палласи Ер шарини унинг тоши қилиб, ақл хазинадори Низомий Хамсасидаги маънавий жавоҳирни юз аср тортса, унинг озгинасини ҳам тортиб улгурмайди, деган фикр жуда гўзал ва таъсирли бўлиб чиққан.

Шоир учун жуда зарур бўлган санъатлардан бири тазоддир. Бу санъат яна «мутобақа», «тибоқ», «татбиқ»; «муттазод», «иттизод» ва «такофу» деб ҳам аталади¹³⁵. Бу санъатда, бадиъшуносларнинг айтишича, зид маъноли сўзлардан фойдаланилади. Лекин рисоаларда келтирилган мисолларга қараганда, тазод сўз маъноси билангина чегараланмасдан, васф қилинаётган ҳодиса ва нарсаларни ҳам ўз ичига олади.

Навобий асарларида тазод кўп қўлланган ва рангбаранг кўринишларга эга. Бироқ бу ўринда бир неча мисол келтириш билан чегараланамиз. Қуйидаги матлаънинг биринчи мисраи фақат тазоддан иборат:

Не тирикмен, не ўлик; не соғ, не бемормен,
Айта олманким, фироқингдин не янглиғ зормен (ҒС, 497).

Мана бу рубоийда «тамуғ-ях» ва «жаннат-дўзах» тазоди яхши чиққан:

Қўрқутма мени тамуғдин, эй зоҳид-и ях,
Жаннат менга бўлгуси, деб урма занях.
Ким, дўзах анинг ёди била жаннат эрур,
Жаннат бари сенинг биладур дўзах.

Тубандаги парчада «зулм-адл» ва «узмак-тузмак» тазоди бор.

Зулм торини ул сифат узмиш,
Аدل созини ул сифат тузмиш.
Ким, анинг давлатидин аҳл-и замон,
Топмамишлар багайр-и амну амон (ХАб, 135 а).

Қуйидаги байтнинг қофияси ҳам тазоддан иборат:

Чанг олиб торини тузар эрди,
Лек жон риштасин узор эрди (ХАб, 112).

Шоирнинг маҳоратини, хусусан, унинг тасаввур ва ҳаёл оламининг бой ёки қашшоқлигини кўрсатувчи бадиий воситалардан бири ўхшатишдир.

Бирор нарса ёки ҳодисанинг хусусиятини шу хусусияти бор бошқа нарса ёхуд ҳодиса орқали тасвирлаш «ўхшатиш» ё «ташбиҳ»¹³⁶ деб аталади. Ўхшатишнинг хизмати тасвирланмишнинг сифат ёки вазифасини равшанлаштириш, ўткирлаштириш ва шу йўл билан ўқувчи ёки тингловчининг ҳиссини уйғотишдир. Шунинг ҳам эсдан чиқармаслик керакки, ўхшатиш шоир тасаввурида унинг ҳаяжони натижасида вужудга келади.

Ўхшатишнинг мундарижасини ўхшатилмиш, ўхшовчи ва ўхшамиш ташкил қилади. Ўхшатилмиш ўхшатиш йўли билан тасвирланаётган нарса ёки ҳодиса. Ўхшовчи ўхшатиш учун восита бўлган нарса ёки ҳодиса. Ўхшамиш ўхшатилмиш билан ўхшовчи орасидаги умумийлик. Масалан, бир қаҳрамон шерга ўхшатилса, қаҳрамон ўхшатишнинг ўхшатилмиши, шер унинг ўхшовчиси, шижоат эса ўхшамиш бўлади. Гўзалнинг юзи ойга ўхшатилганда унинг ўхшатилмиши юз, ўхшовчиси ой, ўхшамиши эса равшанликдир. Қомат сарвга ўхшатилганда, қомат ўхшатилмиш, сарв ўхшовчи, хушбичимлик ўхшамишдир.

Ўхшамиш ўхшатишнинг нозик ва муҳим қисми-
дир. Ўхшамишнинг муҳимлиги шундаки, ўхшатиш-
нинг муносиб ва номуносиблигини ўхшамиш белги-
лайди. Муносиб ўхшатиш эса табиий ҳиссиётнинг
соғлом тасавурида юзага келади. Номуносиб ўхша-
тиш бўлса, ҳиссизлик ёки носоғлом тасаввур натижа-
сидир. Ўхшамишнинг нозиклиги унинг ифодавий ху-
сусиятлари билан боғлиқ бўлиб, бу ҳақда қуйироқда
гапирамиз.

Демак, ўхшатишнинг мундарижаси уч қисмдан
иборат экан. Биринчиси, ўхшатишмиш бўлиб, бу тас-
вир объектидир. Иккинчиси, ўхшовчи бўлиб, бу тас-
вир воситасидир. Учинчиси, ўхшамиш бўлиб, мазкур
икки қисмни бир-бирига боғловчи элементдир. Бу қисм-
лардан биттаси ёки иккитаси ёхуд ҳаммаси биттадан
ё бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Юқоридаги мисолла-
римизда ўхшатишнинг учала қисми ҳам биттадан
эди, қаҳрамон — шер — шижоат; юз — ой — равшан-
лик; қомат — сарв — хушбичимлик.

Агар гўзалнинг юзи бирдан ҳам ойга, ҳам қуёшга
ўхшатилса, ўхшовчи иккита (ой ва қуёш), ўхшатиш-
миш ҳам битта (юз), ўхшамиш ҳам битта (равшанлик)
бўлади. Агар юз бирдан ҳам ойга, ҳам қизил гулга
ўхшатилса, ўхшамиш (равшанлик ва қизиллик) ҳам
иккита бўлади. Лекин ўхшатишмиш (юз) битталигича
қолади. Агар қош ҳам ёйга, ҳам ҳилолга ўхшатилса,
ўхшовчи (ёй ва ҳилол) иккита бўлишига қарамасдан
ўхшамиш (эгмалик) битта бўлади. Агар соч мушкка
ўхшатилса, ўхшатишмиш (соч) билан ўхшовчи (мушк)
биттадан бўлишига қарамасдан, ўхшамиш иккита бў-
лади: бири — қоралик, иккинчиси — хушбўйлик.
Агар дурга бирдан ҳам тиш, ҳам кўз ўхшатилса, ўх-
шатишмиш (тиш ва кўз ёши) иккита бўлади ва ҳоказо-
лар.

Ўхшатиш тасаввур бирлиги. Тасаввур эса мавжу-
дотга асосланган хаёлот натижасидир. Шунинг учун

Ўхшатишнинг воқеликка бўлган муносабатини ҳам билиб олишимиз керак.

Ўхшатилмиш ва ўхшовчининг нарса, ҳодисаларнинг вужудига нисбати бор, ўхшамишнинг эса нарса ва ҳодисаларнинг сифати ҳамда вазифаси ёки ишга нисбати бор. Вужуд нуқтаи назаридан бутунлай бошқа-бошқа бўлган нарса ва ҳодисалар бир хил сифат ва вазифага эга бўлиши мумкин. Бинобарин, ўхшатишни яхлит тасаввурга айлантирадиган элемент мана шу ўхшамишдир.

Энди ўхшатишнинг ифодаланишини кўрайлик. Ўхшатишнинг ифодаланиши деганда унинг айтилиш шаклини, яъни қайси тил воситалари билан қай даражада акс эттирилишини тушунамиз.

Ўхшатишнинг ўзи гап ёки ибора билан, қисмлари сўз ё ибора билан ифодаланиши мумкин. Қисмлар орасидаги алоқа ёрдамчи сўзлар, қўшимчалар ва баъзи гап бўлақларининг ўрни билан ифодаланади. Ўхшамиш сўз билан ифодаланмаслиги мумкин, лекин ўхшатишда ўхшатилмиш билан ўхшовчининг ифодаланиши шарт. Агар ифодадан ўхшатилмиш ҳам тушиб қолса, у истиорага айланади.

Навоийнинг ўхшатиш бобидаги етуклигини кўрсатувчи бир неча хусусият бор. Шулардан баъзиларини кўриб ўтамиз. Навоийнинг ўхшатишларидаги ўхшамиш фақат шаклга эмас, кўп ҳолатда вазифага асосланган. Мана шу хусусият Навоийга жуда кўплаб ҳеч кимнинг хаёлига келмаган ва келмайдиган ўхшатишларни вужудга келтиришга сабаб бўлган. Масалан, қуйидаги байтда Навоий тонгни кийимга, фалакни гозур, яъни кирчига ва қуёшни совунга ўхшатиб тонг отиб қоронгиликнинг бутунлай йўқолишини тасвирлаган:

Субҳ саводини гозур-и афлок,

Меҳр собуни суртубон юди пок (СС, 171).

Бундан шундай бир таъсирли хулоса келиб чиқади: фалак ҳам гозур қилган ишни қилади, яъни у ҳам ўзининг инсонниқидан бутунлай бошқача бўлган кийимидаги (тонгдаги) ўзгача кирни (зулматни) йўқотади. Лекин унинг воситаси жуда мукаммал — совуни қуёшдир.

Навой ўхшатишларининг иккинчи хусусияти шундан иборатки, улар мураккаб ҳодиса ва мавжудотни содалаштириб, мавҳумларини моддийлаштириб тасвирлашни таъминлайди. Бу эса ўз навбатида тасвирланмиш ҳодиса ва мавжудотнинг ўқувчи шавқини уйғотишига ва унинг кўнглидан мустаҳкам ўрин олишига кўмаклашади. Масалан, қуйидаги парчада қаноатнинг хислатлари ўхшатиш воситаси билан моддийлаштириб кўрсатилган:

«Қаноат чашмаедурким, суйи олмоқ била қурумас ва махзанедурким, нақди сепамак била ўксумас ва мазраъедурким тухми иззату шавкат бор берур ва шажаредурким, шохи истиғнову ҳурмат самар келтирур» (МҚ, 74).

Мана бу ғазалдаги ўхшатишларда ҳам шу ҳолни кўрамиз:

Кимки кўрса мушк-и ноб ул сунбул-и сероб аро,
Бир қаро туфроғ дегайким тушти мушк-и ноб аро.

Қошинг ичра ришта-йи жонимға чирманған кўнгул,
Анкабутедурки, айлабдур ватан меҳроб аро.

Ул қуёшдин айру ашким ёмгурининг барқидур,
Ўт туташқан ришта янглиғ жисм-и печу тоб аро.

Ул лаби уннобгун кўнглимға эккан тухм-и меҳр,
Кўнглум ичра ёшурун дурдонадек унноб аро.

Уйқу сайди қасдиға отқан тошингдиндур нишон,
Кўз қароси демагил бу дийда-йи беҳоб аро.

Чарх-и доир баҳридин эл тутмасун соҳил умид,
Қим қутулмас ҳар кишиким, тушти бу гирдоб аро.

Ғар Навоий ёдини қилмоқ ҳабиб имкон эмас,
Басдурур мазкур ҳам бўлса гаҳи аҳбоб аро (ҒС, 39).

Яна бир хусусият шундан иборатки, Навоийнинг кўпгина ўхшатишлари ҳаётда, турмушда учрайдиган оддий нарса ва ҳодисаларга асосланган. Бу хусусият Лутфийга ҳам хос. Бироқ Навоий буни ҳар томонлама ривожлантирган. Ўхшатишнинг бу хусусияти бир томондан асарга оммавийлик ва халқчиллик бағишласа, иккинчи жиҳатдан ўқувчида оддий турмуш воситалари ва ҳаётий ташвишларга шоирона муносабат пайдо қилади. Қуйидаги ўхшатишлар бунга мисол бўла олади:

Фироқ ўтида қарардим, магарки бу ўтни
Ёрутқали мени даврон илиги қилди кўсов (БВ, 517).

Кўҳ-и ғам тортарга хасдек жисм ила бел боғладим,
Остига қолмишмен андоғким сомон девор аро (ҒС, 42).

Шаккар-и лаъл-и хаёлидин саросар мўрдур,
Сочида эрмас тугун узра тугун ҳар тор аро (ҒС, 42).

Суванг ул ой уйининг томини балчиғ ясабон
Пайкаримнинг уйини ҳажрки туфроғ этадур (ҒС, 147).

Охирги байтда Навоийнинг ўхшатишларига хос яна бошқа бир хусусият ҳам акс этган: ошиққа қарашли нарса ёки унинг ҳолати маъшуққа тегишли нарса ёки воқеага ўхшатилади. Бу ерда ошиқ маъшуканинг уйини обод қилишни ва шу мақсадда ўзининг ҳажр туфайли туфроққа айланган жисмини фидо қи-

лишни истайди. Шоир маъшуқ уйининг обод бўлиши учун ошиқ вужудини фидо қилиши табиийлигини ўзининг жисмини айрилиқ тупроққа айлантирган уйга ўхшатиш орқали эришган. Ундан ташқари шу ўхшатиш билан фикр фалсафийлаштирилган: бир уйнинг бузилиши иккинчи уйининг обод бўлишига хизмат қилади.

Бадиий нутққа хос муҳим санъатлардан яна бири истиорадир. Юқорида айтиб ўтганимиздек, бу санъат ўхшатишдан ифодаланиши билан фарқ қилади. Бунда фақат ўхшовчи ифодаланади ва у маъно жиҳатдан ўхшатишмишни ҳам ўз ичига олади. Масалан, «Лаълингни қилиб нуктасаро эй қаро кўз» дегандаги лаъл истиорадир ва у маъно жиҳатдан «лаъл каби лаб» деган ўхшатишга тенг.

Навоийнинг истиоралари ҳам маҳорат авжидадир. У истиорадан жуда моҳирлик билан фойдаланади ва кутилмаган янги-янги гўзал истиоралар яратади. Қуйида Дилоромнинг тасвирига бағишланган парчадаги истиораларга диққат қилинг:

Фарқидин то қадам фусуну фиреб,
Бошидин то аёғи зийнату зеб.

Юзи ёнида гесу-йи мушкин,
Келтуруб корвон нофа-йи Чин.

Йўқки ул корвон-и мушксиришт,
Манзил айлаб фазо-йи боғ-и биҳишт.

Зулф йўқ, лайлким очиб икки дом,
Лекин ҳар доми лайлдан бир лом.

Доми остида лолау насрин,
Тушуб анда ики газола-йи Чин.

Кўзи жайран, қароси мушк-и Хўтан,
Томизиб хол-и мушкин ул жайран.

Нуқта-йи холи ранги шом-и висол,
Юзининг субҳи нуқтаси ул хол.

Юзи гулзору ики лаб анда,
Икки гулбарг-и булғажаб анда.

Ҳар бири тўла шира-йи жондин,
Эзилиб шира об-и ҳайвондин.

Кимки они шакарфишон топибон,
Нечаким ўлган эрса, жон топибон.

Лаблари ичра огзи эйла нуҳуфт,
Ким дегайсен, бу лаъл топмади суфт

Турфароқ буки сўзга чун очилиб,
Нуқта ўрнига барча дур сочилиб.

Лаъл ким кўрди дурфишон мундоқ,
Гулда жон шираси ниҳон мундоқ.

Лаълни қўйки, жон бўлуб лаб анга,
Жонга нун давр-и тавқ-и габгаб анга.

Жон ёзар чоғда китоб-и тақдир,
Нун сигмай, қуйи қилиб таҳрир.

Зақани даври нун бўлуб не ажаб,
Нуқта кўргузса ул чаҳ-и габгаб.

Тишлари лаъл ичинда ришта-йи дур,
Ёки ҳайвон суйи аро мулдур.

Қошлари дайр тоқидек пайваст,
Тоқлар ичра икки кофир-и маст.

Тоқни қўйки, анбарин меҳроб,
Устида холи анбарина зубоб.

Ҳар қулоғида дурр-и рахшанда,
Икки кавкаб киби дурахшанда.

Меҳр атрофида макон айлаб,
Фитна қилмоқ учун қирон айлаб (ХАб, 1116—
112 а).

Навоий асарларида яна бошқа санъатлар ҳам бор. Уларнинг орасида ҳали бадиъшунослар томонидан текширилмаган ва ном қўйилмаганлари ҳам кўп. Булар махсус тадқиқот ва мунозараларни талаб қиладиган масалаларни ўз ичига олганлиги, китобимиз эса оммабоп бўлганлиги туфайли бу фаслимизни шу ерда тугатиб, кейинги фаслга ўтамиз.

Қофия ва сажъ ҳам тилда мавжуд бўлган лафздош сўзларга асослангандир.

Қофия деб икки ёки ундан ортиқ мисра охиридаги лафздошликка айтилади. Қофиядаги лафздошлик равийдошликка асосланган бўлиб, бу равийдошлик тугал лафздошликкача бориши мумкин. Қофия лафздошлигини қофиядош сўзлар ҳосил қилади. Қофияланувчи сўзлар ҳам лафздошлик, ҳам маъно жиҳатидан тенг бўлиши мумкин эмас. Улар лафздошлик жиҳатидан тенг бўлса, маъно томонидан, маъно тарафидан тенг бўлса, лафздошликда фарқ қилиши керак. Бошқача қилиб айтганда, қофияда бир сўз бир формада такрорланмайди. Қофиядан сўнг қофияланувчи мисраларда айнан такрорланувчи сўзларнинг ҳаммаси «радиф» дейилади. Такрорланувчи сўз ёки сўзлар қофиянинг олдида бўлса, унга «ҳожиб» дейилади:

Кўнгли чекиб маскан аро нақш-и сайр,
Сайрда йўқ, кўнгли аро нақш-и ғайр (ҲА, 56).

Гусса жаҳон ичра чекиб жон учун,
Жонни фидо қилғали жонон учун (ҲА, 81).

Бу байтларнинг биринчисида «сайр» билан «ғайр» қофия, «аро нақши» ҳожиб, иккинчи байтда «жон» билан «жонон» қофия, «учун» радифдир.

Қофия ҳосил бўлиши учун қофияланувчи мисра-лар охиридаги ёки радиф олдидаги сўзлар қофиядош бўлиши зарур.

Қофия ҳосил қилувчи сўзларнинг қофиядошлиги ўзак билан ўзак орасида, ўзак билан қўшимча ўрта-сида ва бир хил бўлмаган қўшимча билан қўшимча орасида вужудга келади. Масалан, қуйидаги байтнинг қофияси қофиядош бўлган «ойин» ва «таскин» сўзла-рига асосланган:

Гарчи тижорат бўлуб ойинлари,
Бўлмади бир мулкда таскинлари (ҲА, 57).

Қўшимчалар бир хил бўлганда ўзак қофиядош бў-лиши шарт. «Ойинлари»га масалан «борлари»ни қо-фия қилиб бўлмайди. Тубандаги байтнинг қофияси «ариф» ўзаги билан «-лиғ» қўшимчаси орасидаги қо-фиядошлик асосида ҳосил бўлган:

Пайкаридин зоҳир ўлуб чашмалиғ,
Хатт-и шиоий анга ҳар ён ариф (ҲА, 50).

Мана бу байтнинг қофиясига эса «-тур» билан «-кур» қўшимчаларининг қофиядошлиги асос бўлган:

Балки бу меҳмонни ўзи келтуруб
Уйига ҳамроҳ ўлуб еткуруб (ҲА, 67).

Қофия қуйидаги элементларни ўз ичига олади:

Равий. Қофиядошлик ўзак билан ўзак орасида бўл-са, ўзак охирида, ўзак билан қўшимча орасида бўл-ганда ўзак билан қўшимча охирида, қўшимча билан қўшимча орасида бўлганда шу қўшимчалар охирида такрорланувчи янгроқ товушга равий дейилади.

Демак, ўзбек тилидаги ҳамма ундош товушлар ва «о», «у», «ў» унлилари қофияда равий бўлиб кела

олади. Масалан, Навоийнинг қуйидаги байтларидаги ўзак охирида келган ундош товушлар равийдир.

Жон фараҳ топти, лабинг жавҳари бўлгач анга қут,
Оллоҳ-оллоҳ, не муфарриҳ бўлур эрмиш ёқут (БВ, 77).

Ҳар гадоеким, жаҳонда бир мувофиқ ёри бор,
Ҳизр умрию Сикандар ҳашматидин ори бор (БВ, 187).

Бут оллида, чу сужуд айлагум ичиб бода,
Дирам йўқ эрса, гарав хирқа бирла сажжода (БВ, 526).

Биринчи байтда «қут» билан «ёқут»даги «т», иккинчи байтдаги «ёри» билан «ори»даги «р», учинчи байтдаги «бода» билан «сажжода»даги «д» равийдир. Иккинчи қофиядаги «и» ҳам қўшимча бўлгани ва янгроқ бўлмагани учун, учинчи қофиядаги «а» ўзакда бўлишига қарамасдан янгроқ бўлмагани учун равий эмас.

Қуйидаги байтда «мубтало» билан «фидо»даги «о» равийдир.

Лаъл-и лабингки, жоним эрур мубтало анга,
Махлас деманки, истарам ўлғай фидо анга (БВ, 16).

«У» билан «ў» бир қофияда равий бўлиб кела беради:

Зулфунг очилиб, ораз-и дилжў била ўйнар,
Ҳинду бача-е шўхдурур су била ўйнар.

Ул шўх кўнгул лавҳин этиб тийра нафасдин,
Бир тифлдур алқиссаки, кўзгу била ўйнар (БВ, 170).

«И», «э» ва «а» унлилари ноянгроқ бўлгани учун ёнида бирор янгроқ товуш бўлса жарангдошлик ҳосил қилиш хусусиятини йўқотади. Шунинг учун булар фақат шу товушларнинг ўзидангина иборат бўлган сўз-

ларда равий бўлиб келиши мумкин. Масалан, «ма» билан «а» «не» билан «э»да. Яна «а» ўзакда бир хил товушлар кўп бўлиб, ундан кейин ундош товуши бор бир хил қўшимчалар такрорланганда равий бўлиб келиши мумкин:

Кишвар анга нуру сафо хиттаси,
Иншо этиб ҳамду сано хутбаси (ҲА, 50).

Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ андоқки кўнгул каъбаси (ҲА, 43).

«Ҳайрату-л-аброр»дан олинган бу байтларнинг қофиясидаги «а» равийдир.

Равий ундош товуш бўлганда унинг олдида келган, вази нуқтаи назаридан қисқа бўлган унлига «тавжих» дейилади, равийдан кейин келганига «мажро» дейилади. Масалан, «биз» билан «сиз» қофиясидаги «и». «Тун» билан «кун» қофиясидаги «у», «тан» билан «суман» қофиясидаги «а», «сен» билан «мен» қофиясидаги «с», «кўр» билан «ўр» қофиясидаги «ў» тавжихдир. «Ёди» билан «бедоди» қофиясидаги «и», «нола» билан «лола» қофиясидаги «а» мажродир. Қофиядаги мажро бир хил бўлиши шарт. Мажродаги унли фақат қаторда фарқланиши мумкин. Масалан, тил орқа «и» си билан тил олди «и» си бир қофияда келиши мумкин. Тавжих мажрога нисбатан анча эркин. Равийдан сўнг ҳеч қандай товуш бўлмаганда лабланган унлиларнинг ҳаммаси бир қофияда тавжих бўлиб келиши мумкин. Масалан, «қул», «қўл», «кул» ва «кўл» сўзларини бири-бирига қофия қилиш мумкин. Лабланмаган тор ва ўрта кенг унлиларнинг ҳаммаси бир қофияда тавжих бўла олади. Масалан, «биз», «без», «қиз» сўзлари бири-бирига қофиядошдир. Агар равийдан кейин бошқа товушлар бўлса, тавжих учун лабланиш ва тор-кенгликдаги фарқнинг ҳам аҳамияти қолмайди. Масалан,

«ари», «бири» ва «тури» сўзларини бир-бирига қофия қилиш мумкин.

Таъсис. Қофиядош сўзларнинг равийси олдидаги бир қисқа унлидан бурун келган ундош товуш олдидаги «о» товуши таъсисдир. Масалан, «Хамса»дан олинган қуйидаги байтларнинг қофиясидаги «о» таъсис бўлади:

Бу бири ўз ҳолига мотом тутуб,
Ул бири тарк-и бори олам тутуб (ҲА, 62).

Тортса юз қарн хиред хозини,
Чекмагай анинг кўпидин озини (ҲА, 27).

Таъсис қофияга хушоҳанглик бағишлайди. Шунинг учун ҳам таъсисли қофия «муассаса» дейилиб, муассаса санъат ҳисобланади.

Дахил. Қофиядош сўзлардаги равий билан таъсис ўртасида такрорланувчи ундош товуш «дахил» деб аталади. Тубандаги байт қофиясидаги «й» товуши дахилдир:

Гарчи етиб жом-и ҳидоят менга,
Сўзда сукут ўлди бағоят менга (ҲА, 36).

Қофияда дахилнинг мос келиши шарт эмас. Масалан, «қодир» сўзига «бобир» сўзини қофия қилиш мумкин. Шунинг ўзи ҳам гўзал, санъатли қофия, яъни муассаса ҳисобланади. Бироқ таъсисли қофиянинг дахили ҳам такрорланса, масалан, бояги «ҳидоят»га «бағоят»ни қофия қилинса, қофиянинг жарангдорлиги яна ҳам ортади.

Дахилдан кейинги вазн нуқтаи назаридан қисқа унли ишбо дейилади. «Мотам» билан «олам» қофиясидаги «а», «хозини» билан «озини» қофиясидаги биринчи «и», «тановул» билан «тағофул» қофиясидаги «у»

ишбодир. Қофияда даҳил мос келганда, ишбо мос келиши шарт эмас. Масалан, «Ҳайрату-л-аброр»да «саховат»ни «тафовут»га қофия қилинган.

Бу икки бир навъ саховат эрур,
Ўртасида саҳл тафовут эрур (ҲА, 87).

Қайд. Қуйидаги ўнта ундош товушдан бири равийнинг олдидан унга ёндош келса, яъни ўртада унли товуш бўлмаса, уни қайд деб аталади: б, н, з, р, с, ф, х, ш, ғ, ҳ.
Мисоллар:

Андаки ғозий шаҳ-и фархунда бахт,
Тож олайин деб талашур эрди тахт (ҲА, 77).

Бир кун эди сайрга азми дуруст,
Шифта золе этагин тутти руст (ҲА, 77).

Айладилар, бўлди чу бу нукта жазм,
Қози-йи ислом ҳузурига азм (ҲА, 77).

Учкуча ҳам йўқ, ишида тўғрилиқ,
Ул тутуб ўғри, бу қилиб ўғрилиқ (ҲА, 80).

Чун кафинг олтун сочиб андоки барқ,
Барқ ҳаёдин бўлубон терга ғарқ (ҲА, 85).

Зулм ила қонинг оқизиб ранж аро
Лаъл-и равон қўйғуси ул ганж аро (ҲА, 88).

Ридф. Ридф икки турли бўлиб, бир тури «ридф-и аслий» ва иккинчи тури «ридф-и зойид» деб номланган. Равий олдидан келган «о» унлиси ҳамда вазн нуқтаи назаридан чўзиқ бўлган «у», «ў», «и» ва «э» унлилари «ридф-и аслий» дейилади. Масалан, «боғ»

билан «чароғ» қофиясидаги «о» товуши, «нобуд» билан «вужуд» қофиясидаги «у» товуши, «зўр» билан «кўр» қофиясидаги «ў» товуши, «азиз» билан «лазиз» қофиясидаги «и» товуши, «дарвеш» билан «беш» қофиясидаги «э» товушлари ридф-и аслийдир. Ридф-и зойид ўз навбатида яна иккига бўлинади. Биринчиси «ридф-и зойиди муфрад», иккинчиси «ридф-и зойид-и мураккаб» деб аталади. Юқоридаги «қайд» деб атаганимиз ўнта товушдан ўзга равийга олд тсмондан бевосита, яъни унлисиз қўшилиб келган ҳар қандай ундош товуш радф-и зойид-и муфрадга киради. Масалан, «ақл» билан «нақл»даги «қ», «илм» билан «ҳилм»даги «л» товушлари ридф-и зойид-и муфраддир. Ридф-и зойид-и мураккаб деб равий билан «о» ёки бошқа вазнда чўзиқ ҳисобланган унли товушлардан бирининг орасида келган қуйидаги олти ундош товушга айтилади: н, р, с, ф, х, ш. Масалан, «рост» билан «ост», «дўст» билан «пўст»даги «с», «гўшт» билан «пўшт»даги «ш» ридфи зойид-и мураккабдир. Баъзи қофияшунослар сирғанувчи «ж»ни ҳам ридф-и зойид-и мураккабга қўшганлар. Назарий жиҳатдан бу ҳам тўғри. Бироқ ўзбек поэзиясида бундай қофиялар амалда учраши қийин. Ундош товушдан иборат бўлган ридф олдидаги вазн нуқтаи назаридан қисқа бўлган унлига «ҳазв» дейилади. «Илм» билан «ҳилм»даги «и», «дard» билан «гард»даги «а» ҳазвдир.

Васл. Равийдан кейин келган ҳар қандай ундош товуш ва вазн нуқтаи назаридан чўзиқ ҳисобланган ҳар қандай унли товуш «васл» деб юритилади. Васл ундош товушдан иборат бўлганда равий билан унинг орасида вазнда қисқа ҳисобланган бир унли товуш ҳам бўлиши мумкин. Масалан, «билди» билан «қилди»даги «д» товуши, «дилдoro» билан «ёро»даги «о» товуши, «жоним» билан «жононим»даги «м» товуши васлдир. Қуйидаги байт қофиясидаги «д» ундоши васлдир:

Сийәсәт әтти сочинг, мушк чун хато қилди,
Ки, барча жисми қорариб, терига тортилди (БВ, 594).

Хуруж. Васлдан кейин келган ҳар қандай ундош ва вазн нуқтаи назаридан чўзиқ ҳисобланган унли товуш «хуруж» деб аталади. Хуруж билан васл ундош бўлса, уларнинг ўртасида вазн нуқтаи назаридан қисқа бўлган бир ундош товуш келиши мумкин. Мисол учун «билдим» билан «қилдим»даги «м» товуши, «билган» билан «қилган»даги «н» товуши хуруждир. Қуйидаги байт қофиясидаги «н» хуруждир:

Рахшингки, хиром ичра ўтар кабк-и дардийдин,
Истармеи анинг наълини товус паридин (БВ, 492).

Мазид. Хуруждан кейин келган ундош ва вазнда чўзиқ ҳисобланган унли товушга «мазид» дейилади. Масалан, «топмадим» билан «ёпмадим»даги «м» товуши, «билмасдин» билан «келмасдин»даги «н» товуши мазиддир. Қуйидаги байт қофиясидаги «н» мазиддир.

Куйдум гами ишқимни аён айламагимдин,
Чеккай эдилар кош тилимни кўмагимдин (БВ, 493).

Нойира. Мазиддан кейинги ҳамма ундош ва вазнда чўзиқ ҳисобланган унли товушлар нечта бўлишидан қатъий назар, «нойира» деб номланган. Масалан, «ўзингиздин» билан «кўзингиздин»даги «н» товуши, «келмагингиздин» билан «билмагингиздин»даги «з»дан кейинги ундош товушлар нойирадир. Васл, хуруж, мазид ва нойирадан кейин келган унли «нафоз» деб аталади. Масалан, қуйидаги байт қофиясидаги васл «г»дан кейинги «а» ва хуруж «л»дан кейинги «и» нафоздир:

Ёр борган чоғда бормиш бедилин ўлтургали,
Келдию келган эмиш ўлтурганин куйдургали (БВ, 638).

Юқорида санаб ўтилган қофия элементлари эътибори билан қофия бир неча турга бўлинади. Қофия агар равий билан тугаб, унга васл, хуруж, мазид ва нойира қўшилмаган бўлса, «муқайяд қофия» дейилади. Агар қофия васл ёки хуруж, мазид ёхуд нойирали бўлса, «мутлақ қофия» деб аталади. Муқайяд қофиянинг етти тури бор:

Биринчи «Муқайяд-и мужаррад» деб аталиб, таъсис, дахил, ридф ва қайддан холи бўлган, яъни равийнинг ўзи билан чегараланган қофиядир. Масалан, қуйидаги байтларнинг қофияси муқайяд-и мужарраaddir:

Чунки якшанба урди меҳр алам,
Кийди зарбафт ҳулла кўк торам.

Кўк аруси тўнин қилиб заркаш,
Чиқти андоқки гулрух-и маҳваш (ХАб, 124 б).

Ганж аро беҳисоб эрур олтун,
Яна афзун дағи бўлур ҳар кун (ХАб, 125 а).

Қилса ҳам эътибор, филҳол ул,
Санъати жониби узатиб қўл (ХАб, 124 б).

Иккинчиси таъсисли муқайяд қофиядир. Тубандаги байтларнинг қофияси таъсисли муқайяд қофияга мисол бўла олади:

Ғаразим бўлгали бу ён озим
Бўлмоқ эрди сенга камин ходим (ХАб, 123 а).

Қатлингга гарчи таъь роғиб эмас,
Лек қўймоқ, дағи муносиб эмас (ХАб, 140 б).

Учинчиси, таъсис ва дахилли муқайяд қофия бўлиб, қуйидаги байтларнинг қофияси кабидир:

Ховар аҳли ҳам ўлдилар сойир,
Кема суръатта эйлаким тойир (ХАб, 144 б).

Очти масъуд кўз маломат аро
Кўрди ўзни ғариб ҳолат аро (ХАб, 136 б).

Тўртинчиси, ридф-и аслийли муқайяд қофия. Мана бу байтларнинг қофияси ридф-и аслийли муқайяд қофиядир:

Юзи сажжода узра матлаъ-и нур,
Мушкини чарх айлабон кофур (ХАб, 148 б).

Элни алҳони нотавон айлаб,
Нотавонларга қасди жон айлаб (ХАб, 143 б).

Бешинчиси, ридф-и муфрадли муқайяд қофия. Бунга қуйидаги байт мисол бўлади:

Ҳаводис тунд боди солса бир мавж,
Нетонг, сув тутса ул рубъ узра ҳам авж (X, 314).

Олтинчиси ридф-и мураккабли муқайяд қофиядир. Масалан, тубандаги байтлар ридф-и мураккабли муқайяд қофияга эгадир:

Ҳукамо ҳам келиб алар била рост,
Қилдилар шаҳга ер ўпуб дархост (ХАб, 152 б).
Қани аждарни ўлтурур Гуштосп?!
Қани ганж элга базл этар Гаршосп (ХАб, 155 б) ?!

Еттинчиси қайдли муқайяд қофиядир. Қофиянинг бу турига мана бу байтларнинг қофияси мисол бўлади:

Кўрди шаҳ ким сипоҳ-и даштнавард,
Ботти андоқки, йўқ алардин гард (ХАб, 155 а).

Етти гунбад нечукки етти сипеҳр
Ҳар бири ичра ҳуре эйлаки меҳр (ХАб, 155 б).

Мутлақ қофиянинг йигирма саккиз тури бўлиб, би-
ринчиси мутлақ-и мужаррад қофия:

Очилиб чун ниқоб дебоси,
Булубон халқ ҳуши яғмоси (ХАб, 102 а).

Иккинчиси таъсисли мутлақ қофия:

Сўз демакта мудовамат бирла
Юз фусуну мулоямат бирла (ХАб, 121 б).

Учинчиси таъсис ва дахилли мутлақ қофия:

Шаҳ бошиға сочай жавоҳирини,
Зоҳир айлай ниҳону зоҳирини (ХАб, 127 б).

Тўртинчиси ридф-и аслийли мутлақ қофия:

Нечукким фоний ўлди жисму жоним,
Жаҳондин бўлди гум ному нишоним (X, 312).

Бешинчиси ридфи муфрадли мутлақ қофия:

Маҳкам этар чоғда алар ақдини
Маҳр этибон жавҳар-и жон нақдини (X, 107).

Олтинчиси ридфи мураккабли мутлақ қофия:

Изингиз гарди тож-и ифтихорим,
Не қилмоққа менинг не ихтиёрим (X, 254).

Еттинчиси қайдли мутлақ қофия:

Қани фарру шукуҳу зўр дастинг,
Тавонлиғ аро юз минг шикастинг (X, 244)?

Саккизинчиси хуружли қофия:

Ким ул икки аросига тушубон,
Юз минг эл можаросига тушубон (ХАб, 103 б).

Тўққизинчиси таъсис ва хуружли қофия:

Ким солай олам ичра офатлар,
Балки зоҳир қилай қиёматлар (ХАб, 106 а).

Ўнинчиси таъсис, дахил ва хуружли қофия:

Сафҳада килк этиб нигоришлар,
Ани қилмиш эди сипоришлар (ХАб, 132 б).

Ўн биринчиси ридф-и аслий ва хуружли муглақ қофия:

Чиқса ташқари тан саройидин,
Балки халқум тангойидин (ХАб, 102 б).

Ўн иккинчиси ридф-и муфрад ва хуружли қофия:

давридин — жавридин
майллари — сайллари

Ўн учинчиси ридф-и мураккаб ва хуружли қофия:

Кўнгулки, ҳар сари чок ўлди тиг-и ҳижрондин,
Бир уйдурурки, топибдур шикаст ҳар ёндин (БВ, 460).

Ўн тўртинчиси қайд ва хуружли мутлақ қофия:

Чун кийиб сўз ҳарир-у дебосин,
Дилкаш айлаб жамол-и зебосин (ХАб, 102 б).

Ўн бешинчиси мазидли қофия:

Бу ажаб ким алар дағи дедилар,
Қиссахон қизлари магар эдилар (ХАБ, 1056).

Ўн олтинчиси таъсис ва мазидли қофия:

қоматингизда — одатингизда,
иморатларинг — адолатларинг.

Ўн еттинчиси таъсис, дахил ва мазидли қофия:

ҳаловатларин — тароватларин,
қодирлигин — нодирлигин.

Ўн саккизинчиси ридф-и аслий ва мазидли мутлақ қофия:

Чиқа алмай оғиз даричасидин,
Нафъ топмай биров натижасидин (ХАБ, 102 а).

Ўн тўққизинчиси ридф-и муфрад ва мазидли қофия:

даврингизда — жаврингизда,
майлларинг — сайлларинг.

Йигирманчиси қайд ва мазидли мутлақ қофия:

Кўрубон ўз ҳақиру настлигин,
Қора туфраққа ҳамнишастлигин (ХАБ, 103 б).

Йигирма биринчиси ридф-и мураккаб ва мазидли қофия:

дўстларинг — пўстларинг,
ростларға — дилжостларға.

Йигирма иккинчиси нойирали мутлақ қофия:

Ҳарам-и хос аро тушурсунлар,
Ҳужра-йи хос аро кийурсунлар (ХАб, 11 б).

Йигирма учинчиси таъсис ва нойирали қофия:

қоматингиздан — одатингиздан,
иморатларингни — аломатларингни.

Йигирма тўртинчиси таъсис, дахил ва нойирали қофия:

ҳаловатларингиз — тароватларингиз,
қодирлигингиз — нодирлигингиз.

Йигирма бешинчиси ридф-и аслий ва нойирали қофия:

Лаблари қатл учун шароболуд,
Кўзлари ишва бирла хоболуд (ХАб, 106 а).

Йигирма олтинчиси ридф-и муфрад ва нойирали қофия:

даврингиздан — жаврингиздан,
майлларингиз — сайлларингиз.

Йигирма еттинчиси радиф-и мураккаб ва нойирали қофия:

дўстларингиз — пўстларингиз,
ростларимиз — дилхостларимиз.

Йигирма саккизинчиси қайд ва нойирали қофия:

тахтингиздан — бахтингиздан,
бандаларингиз — шармандаларингиз.

Бу танишиб чиққан қофия турларининг шеърда шарт бўлгани ва энг оддийси мужарраддир. Қофиянинг таъсисли ва дахилли муқайяд турлари ва мутлақ турлари мураккаб ва хушоҳанг бўлиб, шоирдан маҳорат талаб қилади.

Бундан ташқари қофиянинг туридан қатъий назар, қуйидаги қофия санъатлари бор бўлиб, булар Навоий назмида жуда кўпдир:

Эънот. Бу санъат шундан иборатки, шоир қофияда равийдан олдин такрорланиши шарт бўлмаган товушлари ҳам такрорланган сўзларни келтиради. Мисол учун «Сабъа-йи сайёра»нинг қуйидаги байтларини олиб кўрайлик:

Кишваридин кетарди чун торож,
Этти йиллик маъоф тутти хирож (ХАб, 108 б).

Юз яшурғач қуёш Дилроми,
Сочти ашкин сипеҳр Баҳроми (ХАб, 115 а).

Нуктаким суруш қилди хуруш,
Бу ҳам этти хуруш мисол-и суруш (ХАб, 105 а).

Бу байтларнинг қофиясида «р» товушининг такрорланиши уларнинг жарангдорлигини кучайтиради. Биринчи байтда «торож»га «бож»ни қофия қилиш кифоя эди, лекин «хирож» қофия қилинганда, «р»нинг ҳам такрорланиши натижасида қофиянинг гўзаллиги ортади.

Бундан ташқари, қофияланувчи сўзлар унлидош, яъни бир хил унли сўзлардан иборат бўлиши мумкин. Масалан, тубандаги байтларнинг қофиялари шундай-дир:

Фурқатинг бирла урма бағрима ўқ,
Ҳар не сўз дер эсанг дегил муни йўқ (ХАб, 119 б).

Ул замон лутф бирла қўлда қўлум,
Дағи ўз жонибинга йўлда йўлум (ХАб, 100 а).

Улча мен қилдим, айлагайму киши?
Бу иш эрмас кишининг иши (ХАб, 115 а).

Навоий асарларида шундай қофиялар ҳам кўпки, уларда бирдан ҳам эънот, ҳам бир хил унлилар берилган. Юқорида кўриб ўтган «хуруш-суруш» ва мана бу байтларнинг қофиялари бунга мисолдир:

Сур дастури топти чун тарвиж,
Шоҳ-ила топти моҳлар тазвиж (ХАб, 118 б).

Меҳрдин сенда бўлса эрди нишон,
Кўзум ўлмас эди ситорафишон (ХАб, 115 а).

Баъзан қофияланувчи сўзларнинг бири иккинчисининг бир бўлагидан иборат бўлади. Масалан, қуйидаги байтларнинг қофияси шундайдир:

Су ёқасига ким ёғиб мулдур,
Бу ёқа тугмаси бўлуб ул дур (ХАб, 99 а).

Айлаким тўғса меҳр-и рахшанда,
Тоқ лавҳи бўлур дарахшанда (ХАб, 100 б).

Зулқофиятайн. Навоийда қўш қофияли байтлар ҳам бор. Қўш қофияга эга бўлган байтни ижод қилиш алоҳида санъат ҳисобланиб, бунга «зулқофиятайн» дейилади. Қуйидаги байтлар қўш қофиянинг ажойиб намуналаридир:

Шаҳр аро пўя урди кўй-бакўй,
Телба янглиг югурди сўй-басўй (ХАб, 120 б).

Ўз вужудин шуҳуд аро ёпибан,
Ҳақ вужуди аро бақо топибан (ХАб, 104 а).

Сен даги топибон фазо-йи васиъ,
Ўтруда салга-сен бино-йи рафиъ (ХАб, 105 а).

Бу кун осудалиқ ғанимат бил!
Тонгла қўрган сари азимат қил (ХАб, 132 а).

Бу байтларнинг биринчисида қофия иккитадан ортиқ (зулқавофий)дир. Буларнинг кўп қофиялик бўлишига қарамасдан ҳаммасида ҳам юқорида кўрилган қофия санъатларидан бор.

Навоий асарларида шундай байтлар ҳам борки, биринчи мисрадаги сўз бирикмаларига иккинчи мисрадаги худди шу типдаги сўз бирикмалари қофияланиб келади. Масалан, қуйидаги байтни олайлик.

Ҳусн буржида равшан ахтарлар,
Лутф дуржида пок гавҳарлар (ХАб, 118 а).

Баҳром учун қурилган етти қасрга келтирилган етти иқлим подшоҳининг қизлари ҳақида гап кетаётган бу байтнинг биринчи мисраидаги икки сўз бирикмасига қофияли қилиб ўша типдаги сўз бирикмаси келтирилган.

Навоий шеърларида байтнинг биринчи мисраидаги ҳамма сўзларга иккинчи мисраидаги барча сўзлар қофияланган байтларни ҳам кўплаб учратиш мумкин:

Топибон жонифизо ҳавосин анинг,
Кўрубон дилкушо фазосин анинг (ХАб, 109 б).

Ҳам юзи ани беқарор этти,
Ҳам сўзи ани ашкбор этти (ХАб, 121 а).

Бу хилдаги байтни бошдан охиригача қофияли қилиб бера олиш жуда қийин санъат бўлиб, буни «тарсий» дейилади.

Навоий баъзан байтнинг мисраларини қофиядош сўзлар воситаси билан моҳирона иккига бўлиб туроқ ҳосил қилади ва шу билан эсда қоладиган, таъсирчан ҳам жарангдор байтлар яратади:

Буми зулмоний ўлди пинҳоний,
Кўр этар они меҳри нуроний (ХАб, 99 а).

Бу байт қофияланган тўрт бўлакдан иборат бўлиб, уларнинг қофияси туроқ ҳам ҳосил қилади. Бундай санъатни «тажзия» деб аталади. Мана бу байт ҳам тажзиянинг гўзал намунаси:

Кўрмаса они қолмайин жони,
Кирибон жони кўргач-ўқ они (ХАб, 112 б).

Тажнис. Тажнис (ёки жинос) лафздош сўз ва ибораларга асосланган санъат бўлиб, қофияда ҳам ишлатилади. Қофия тажнисини туркий халқларнинг оғзаки адабиётида жуда қадимдан ишлатилиб келган. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк»ида берилган шеърларда ҳам тажнис бор:

Калса киши, атма ангар ўртар кула!
Баққил ангар эгулун агзин кула!
(Киши келса, унга ўртайдиган кул отма,
Унга яхшилик қил, кулиб боқ.)

Навоий туркий адабиётга хос деб таъриф қилган туюқ қофиясида ҳам кўпинча тажнис ишлатилган:

Ўткали ул сарв-и гулрух соридин,
 Йўқ хабар ул сарви гулрухсоридин,
 Ҳажридин боғ ичра берур ёдима
 Қоматидин сарву гул рухсоридин (БВ, 720).
 Тиғ-и ишқинг ёрасидур бутмаган,
 Дардини ҳар кимга очиб бутмаган.
 Ҳажр саҳросидур оҳим ўтидин,
 Анда гул ёхуд гиёҳе бутмаган (БВ, 720).

Қофия тажниси Навоийнинг «Хамса»сида кўп уч-
 райди:

Ханжарининг барқидин ўт чақилиб,
 Рахшидаги тезлиқ ўтча қилиб (ХА, 28).

Чун азалдин шоҳ-и жаҳон сизсиз,
 Бўлмасун бир нафас жаҳон сизсиз (ХАб, 108 а).

Кўнглума қўйдинг икки ғам доғи,
 Демасам ҳам ёмон, десам доғи (ХАб, 110 а).

Энди Навоийнинг қофия бобидаги маҳоратини про-
 цент нуқтаи назаридан ҳам аниқлаш учун «Сабъа-йи
 сайёра»нинг бошидан юз байтини текшириб кўрамиз.
 Бу юз байтдан ўн саккизтасининг қофияси муқайяд-и
 мужарраддир:

жасад — хирад
 лаган — нурафкан
 ўқ — йўқ
 бесабаб — ажаб
 рад — ҳад
 бадал — азал
 гул — сумбул
 басар — асар
 хат — нуқат

мулдур — дур
 кўзгу — ўтру
 суврат — зарурат
 йўқ — ўқ
 қидам — адам
 алам — қалам
 аро — қаро
 худо — бало
 жилвагар — сувар

Буларнинг тўрттаси (ўқ — йўқ; рад — ҳад; бадал — азал; йўқ — ўқ) унлидош, иккитаси (суврат — зарурат; қидам — адам) эънотли, учтаси (басар — асар; алам — қалам; аро — қаро) ҳам унлидош, ҳам эънотли ва биттаси (мулдур — дур) ҳам эънотли, ҳам бири иккинчисининг бир бўлаги. Демак, қофиянинг санъатсиз оддий, лекин камчиликсиз тури дostonнинг фақат тўққиз процентини ташкил қилади.

Қирқ икки байтнинг қофияси ридфи муфрадди муқайяд қофиядир:

лол — мақол
 сукун — нугун
 рафиъ — тарсий
 афлок — хок
 тақсим — иқлим
 жаҳон — осмон
 зуҳур — нур
 раққос — хос
 тез — ситез
 бор — эътибор
 мавжуд — нобуд
 росткеш — беш
 зуҳур — ҳур
 ниҳон — жаҳон
 вужуд — нобуд
 баҳор — наҳор
 насим — сим
 абир — таъсир
 нигун — нилгун
 бўстон — дастон
 жамол — ҳол

тоб — изтироб
 рустохез — тез
 маъшуқ — маҳруқ
 қуёш — хаффош
 бум — маълум
 зот — миръот
 маъдум — маълум
 хуршид — падида
 ҳисоб — ҳубоб
 зуҳур — мағрур
 маъбуд — мақсуд
 қадим — азим
 нобуд — вужуд
 дарднок — ҳалок
 сифот — койинот
 мавжуд — нобуд
 маълум — марқум
 халлоқ — итлоқ
 укус — маъжус
 илоҳ — аллоҳ
 барин — арин

Демак, қофиянинг бу тури дostonнинг 42 процентини ташкил қилади. Қофиянинг бу тури олдингисига нисбатан жарангдордир. Ундан ташқари олдингисида бор бўлган қофия санъатлари бу ерда ҳам бор.

Учта байт қайдли муқайяд қофияга эга:

паст — будпараст
дилбанд — монанд
навард — гард

Етти байтнинг қофияси мутлақ-и мужарраддур:

ашҳабини — маркабини
киши — иши
мухталифи — алифи
гулни — булбулни
туфроғи — чоғи
тутуб — ёрутуб
яшунуб — свунуб

Икки байт хуружли қофияга эга:

чоқилиб — ёқилиб
буюрған — урған

Уч байт қайдли қофияга эга:

нуҳуфта — ҳафта
шайдо — пайдо
худованди — монанди

Икки байт мазидли қофияга эга:

қотилған — яратилған
зиёсинда — ҳавосинда

Бир байт таъсисли қофияга эга:

хосийят — моҳийят

Икки байт ридф-и муфрад ва хуружли қофияга эга:

муруридин — юруридин
гумондин — ондин

Етти байт ридфи муфрадли қофияда берилган:

Баҳроми — Дилороми
бунёдин — минодин
фарзона — афсона
шабистони — бўстони
андоза — ғоза
фарзона — девона
баҳона — фасона

Икки байтнинг қофияси таъсисли муқайяд қофия:

ошиқ — лойиқ
обид — сожид

Тўққиз байт таъсис ва дахилли муқайяд қофияга эга:

осий — муосий
зоҳир — мазоҳир
табоҳий — илоҳий
пинҳоний — ғуроний
пинҳоний — икссний
сойир — тойир
миноранг — ранго-ранг
холиқ — беҳаёлиқ
шабистони — бўстоний

Икки байт нойирали қофияга эга:

кавкабафрўзе — шабафрузе
жаҳонпаймо — осмонпаймо

Бир байт мураккаб нойирали қофияга эга:

етургайлар — итургайлар

Бу ҳисоб ва рўйхатимиздан Навоийнинг қофиялари шаклан нақадар гўзаллиги очиқ-ойдин кўриниб турибди. Лекин қофиянинг шаклий гўзаллигининг ўзигина шоир маҳоратини кўрсатмайди. Моҳир шоирнинг қофияси назмнинг маънавий ва шаклий томони-га заррача зарар келтирмайди, аксинча, наф келтиради. Навоий қофияда келтирган сўзнинг ўрнини босадиган бошқа сўзни қофиядош сўзлар орасидан ҳам топиб бўлмайди, чунки унинг қофиядаги сўзлари шаклан етук бўлишдан ташқари, маънан ҳам комил бўлади. Асар ва унинг қисмларининг мазмуни қофияга эмас, қофия унга бўйсунди. Байтларни қофия яратмайди, аксинча, байтлар қофияни вужудга келтиради. Қофия шоирга зўрлик кўрсатмайди, аксинча, шоир қофияни ўзи хоҳлаган йўлга солади ва ундан истаганча фойдаланади. Мисол учун «Сабъа-йи сайёра» достонидаги биринчи мусофирнинг ҳикоятдан бош қисмини олиб кўрайлик:

Бору йўқ чун дуоки билди деди;
Деди: «Бир бор эди-ю, бир йўқ эди.

Ҳинд мулкида бор эди шоҳе,
Шоҳлиғ ишларидин огоҳе.

Черикига канора йўқ пайдо,
Махзанига шумора йўқ пайдо.

Тиг-и ҳиндий чиқарса кишваргир,
Олибон то Хитой, бал Кашмир.

Ҳам фалакпар ҳумой бахти анинг,
Ҳам Сарандиб пойтахти анинг.

Лақаби Хон эди, сти Жасрат,
Мулкидин шоҳларга юз ҳасрат.

Бор эди бир ҳужаста фарзанди,
Кўнгли қутию, бағри пайванди.

Барча дониш аро ягона келиб,
Ҳусн аро подир-и замона келиб.

Отаси кўнглига сурур андин,
Ҳинд элининг кўзига нур андин.

Лутф ила хулқи ҳадду ғоятсиз,
Фаҳму идроки худ ниҳоятсиз.

Бори илму камол аро моҳир.
Зотидин юз камол ўлуб зоҳир.

Барча бир сорию, бу бир сори,
Ким кишига етишмай озори.

Зухду тақво келиб шиори анинг,
Бўлубон поклик ҳисори анинг.

Оти Фаррух, жамоли фархунда,
Хулқи олам элин қилиб банда.

Отаси қирқ йил суруб хонлиқ,
Қилмиш эрди улусқа султонлиқ.

Ёши сексанға тегру етмиш эди,
Кўнглидин умр завқи кетмиш эди.

Истар эрди тириклигида ўзи,
Ерумоқ ўз чароғи бирла кўзи.

Ўғлига мулку тахту тожин ҳам,
Ҳинд молин, Хито хирожин ҳам.

Берибон юз тафохур айлар эди,
Лек Фаррух танафур айлар эди.

Фақр этиб эрди кўнглини машгул,
Айламас эрди салтанатни қабул (СС, 80).

Бу парчада қофиядаги сўзларнинг ҳаммаси, биринчидан, тил қоидаларига, иккинчидан, услуб талабига ва учинчидан, ҳикоя мазмунига мувофиқдир.

Биринчи байтда эртақчиларнинг «бир бор экан, бир йўқ экан» ёки «бор эканда, йўқ экан» ибораси қофияга туширилган. Иккинчи байтда эга (шоҳе) ва унинг сифати (огаҳе) қофияда берилган. Бу билан Навоий, Жусратнинг оддий шоҳлардан эмаслигини ва шоҳлик учун зарур бўлган билимларни эгаллаганини таъкидлаган. Шуниси ҳам борки, билим бирламчи бўлгани, шоҳ ҳам дастлаб «огоҳ» бўлиши керак бўлгани учун шоир унинг бошқа хусусиятларини кейинги байтларнинг қофиясига туширган. Учинчи байтда «канора» билан «шумора» қофияда. Бу билан унинг бошқа шоҳлардан лашкарининг чексизлиги ва хазиналарининг ҳисобсизлиги билан фарқ қилиши бўртирилган. Чунки «черик» билан «махзан» ҳамма шоҳларда ҳам бор. Тўртинчи байтда «кишваргир» сўзи қофияда берилиб, унинг ҳарбий жиҳатидан ҳам алоҳида ўрин тутиши кўрсатилган. Бешинчи байтда қофияда «бахт» билан «пойтахт» берилган. Булар ҳам фикр ва баён изчиллигига мос тушган. Олтинчи байтда «Жасрат»га «ҳасрат» қофияланган. Бунда Жасратнинг номиеъ ўзга шоҳларда ҳасрат туғдиради, деган фикрга ишора бор. Еттинчи байтда «фарзанд»га «пайванд»нинг қофияланиши отанинг фарзандга бўлган муносабатига оид умумий ҳақиқатга мос келган. Саккизинчи байтда «ягона»га «замона» қофия қилинган. Бу икки сўз мазмуан жуфтлашиши қийин, лекин Навоий «замона»ни «нодир»и «замона» деб аниқ-

ловчига айлантирган ва шу билан байтда бу сўзнинг иштирокини маъно жиҳатдан ҳам мажбурий қилиб қўйган. Тўққизинчи байтдаги «сурур» билан «нур» да сабаб ва натижа нуқтаи назаридан алоқа бор, чунки сурур нур натижасидир. Учинчи байтда шоир маънодош сўзларнинг қофиядошлигидан яхши фойдаланган. Ун биринчи байтда Навоий «зоҳир» сўзини моҳирона «моҳир» сўзи бажарган вазифани бажаришга мажбур қилган. Ун иккинчи байтнинг қофияси Фаррухнинг ҳеч кимга озори етмаслигининг сабабини макон нуқтаи назаридан ҳам исботлашга ёрдам қилган. Ун учинчи байтнинг қофияси покликнинг инсонни ҳар қандай офатлардан сақлаши ҳақидаги фалсафий фикрнинг шаклий исботи учун хизмат қилган. Ун тўртинчи байтнинг қофиясидаги «фархунда» «Фаррух»га лафздош. Ундан ташқари бу байтда «банди»ни хулқ билан боғлаб унга ижобий маъно берилган. Ун бешинчи байтда «хонлиқ» ва «султонлиқ»нинг маънодошлигидан фойдаланилган. Ун олтинчи байтнинг биринчи мисраидаги ривож иккинчи мисраидаги таназулга сабабдир, шунинг учун бу байт қофиясидаги зид маъноли «етмиш» ва «кетмиш» маъно жиҳатдан ҳам ўринли тушган. Ун еттинчи байтда халқ орасида машҳур бўлган ўзи тириклигида фарзандни мустақил ва тўғри ҳаёт йўлига тушириб қўйиш умиди қофияда ҳам акс этган. Ун саккизинчи байт қофиясидаги «хирож» ва «тож» бир-бирининг натижасидир. Ун тўққизинчи байтнинг қофиясида бир-бирига зид бўлган тафохур (фахрланиш) ва танаффури (жирканиш) сўзлари берилиб, Жусрат билан унинг ўғли Фаррух орасидаги маънавий зиддият равшанлаштирилган. Йигирманчи байт қофиясидаги «машғул» сўзи Фаррухнинг кўнглига салтанат фикрига мутлақо ўрин йўқ эди, деган мазмунни кучайтиришга ёрдам берган.

Навоийнинг саъжлари ҳам худди қофиялари сингари маънога хизмат қилган¹³⁷. Сажъ деб насрда, баъ-

зи филологларнинг фикрига кўра, назмда ҳам, лекин фақат мисра ичида гап ёки ибораларнинг лафздошлашишига айтилади. Шарқ филологлари сажъни уч турга бўладилар: мутавозий, мутарраф, мутавозин. Сажъи мутавозий оҳангдош равийдош лафздошликдан иборат, масалан, «оқил» билан «одил», «қалам» билан «алам», «ҳурмат» билан «суръат» сингари. Сажъ-и мутарраф нобўғиндош равийдош лафздошликдан иборат, масалан «қол» билан «аҳвол», «бир» билан «қодир» каби. Сажъ-и мутавозин янгроқдош оҳангдош лафздошликдан иборат, масалан, «қараб» билан «алам», «азм» билан «ақл», «қодир» билан «ошиқ», «қаллоб» билан «даллол»га ўхшаш¹³⁸.

Навоийнинг сажъига унинг «Маҳбубу-л-қулуб» асаридан қаноатга бағишланган бобини мисолга келтириш билан чекланамиз:

...«Қаноат чашмаедурким, суви олмақ била қурумас ва махзанедурким, нақди сепамоқ билан ўксумас ва мазраедурким, тухми иззату шавкат бар берур ва шажаредурким, шохи истиғнову ҳурмат самар келтуруп.

Кўнгулга андин очуғлиқ фойдаси етар ва кўз андин ёруғлуғ натижаси касб этар.

Қонев дарвешнинг қуруқ нони томеъ шоҳнинг хитойи хонидин хўбрақдур ва фориг фақрандешнинг ёвған умочи олғучи ғанийнинг наботий кулочидин марғубрақ. Шоҳ улдурким, олмағайу бергай. Гадо улдурким, сочмағайу тергай.

Улким, қаноатқа муътод бўлди, шоҳу гадо тарадудидин озод бўлди. Маош уйи гарчи бўлур тор, аммо ҳар неча муболаға қилсанг ери бор. Ҳисоредурким, анда кирсанг, нафс шарридин, қутулурсен ва кўҳсоредурким анда чиқсанг, душману дўстдин мустағний бўлурсен; афтодалиғедурки, натижаси сарафрозлиғ ва ниёзмандлиғедур, фойдаси бениёзлиғ. Тухмедур бариғино ва шажаредур самари истиғно; маедур, аччиғу

нашъаси тарабангиз; йўледур, қаттиғ, аммо манзили фараҳомиз.

Қаноатда нечаким, фароғбол, акси тамаъда ризолату накол.

Хасис табъға, дўстедур, лаимваш, гадошевалиғу разолат анинг тавриға хуш. Мувофақатиға асар хорлиғ; муносабатиға баҳра сабукборлиғ. Ҳар табъдаким ул мавжуд бўлди, ул киши улус табъиға мардуд бўлди. Лаимлику ризолатқа камол андин, одабийлиқу инсониятқа завол андин. Ўтедур, номус уйин куйдиргучи; еледур иззат хирманин совурғувчи-ю, виқор шамъин ўчиргучи. Тамаъ инъомға андоқкурки, шара таомға. Ул бири дунлар ҳарокати, бу бири баҳойим сифоти.

Қаноат жавҳаридерким, элни мундоқ икки балодин ўткарур ва мундоқ икки ибтилодин қутқарур. Бу икки замима феълки, ёмондур, гўё икки нохуш тавъамондур, ул мундин ёмону бу андин ёмон, иккаласи ёмондин-ёмон. «Бири лаиму бири мудбир, иккаласининг ҳақиқати бир...» (МҚ, 74—76).

Навоийнинг ҳожиб ва радифлари ҳам маҳорат натижасидир. Ҳожиб нутққа ўзига хос бир латофат бағишлайди ҳамда кучайтирув ва таъкид маъноларини ифодалайди. «Хамса»дан олинган қуйидаги байтларнинг ҳожибига диққат қилинг:

Кимки, иши бўлди қаноат фани,
Билки, они қилди қаноат гани (ХА, 98).

Ҳафталиғ йўлни борибон бир кун,
Яна бир анчани яна бир тун (СС, 129).

Яна май ичмак эрди гул сочмақ,
Яна май чеҳраларда гул очмақ (СС, 133).

Мен киби кимса чекса юз минг тил,
Бўлмагай васфи шарҳи юз минг йил (СС, 49).

Навоний асарларидаги радиф ҳам ҳожиб сингари таъкид ва кучайтирув маънолари учун хизмат қилади ва байтга оҳангдорлик бағишлайди. «Ғаройибу-с-сиғар»дан бир мисол келтириш билан кифояланамиз:

Илгин ул гулранг этибдур лола яфроғи била,
Кафларин барги била, тирноғларин доғи била.

Ришта-йи зулфи хаёлидин ҳаво қилган кўнгул,
Бир қушедурким, қочибдур гўйиё боғи била.

Решалар кўксумда кўр, Фарҳод баҳсин қўйким, ул
Қазмади мендек бало тоғини тирноғи била.

Шамъ ҳамдардимдурур ҳижрон туниким, мен киби
Ҳажр ўтида қоврилур ул доғи ўз ёғи била.

Оташин лаълинг шаҳиди қабридин гулгун ғубор
Ким, қўпар, ўтдур, эмас қон ранг туфроғи била.

Бемаҳал гулбонг ила ёлқитма, булбул, элниким,
Даҳр боғи гуллари хуштур вале чоғи била.

Лола эрмас, урди ўт гулшанға бир гул ҳажридин,
Ўртанур ҳар дам Навоний нола қилмоғи била (ҒС, 373).

Классик поэзияда вазн, ундан тўғри фойдаланиш, вазн туфайли лексик ёки грамматик хато ва нуқсонларга йўл қўймаслик шоирдан катта маҳорат ва сўз бойлигига эга бўлишни талаб этади. Шунинг учун шоирнинг кучини синашда асар вазнини текширишнинг ҳам ўзига яраша аҳамияти бор¹³⁹.

Аруз системаси бўғинларнинг талаффуздаги чўзиқ-қисқалигига асослангандир¹⁴⁰. Аруз нуқтаи назаридан бўғин уч хил—қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ бўлади. Қисқа бўғиннинг схематик белгиси «V», чўзиқ бўғинники «—», ўта чўзиқ бўғинники «~» шаклида берилади. «Мен», «тан», «тун», «биз», «ол» типидagi ёпиқ бўғинлар чўзиқ бўғинга ўтади. «А»га тугаган очиқ бўғинлар сўз ўртасида қисқа, сўз охирида ҳам қисқа, ҳам чўзиқ бўғинга ўтиши мумкин. Бошқа унлилар билан битган очиқ бўғинлар ҳам чўзиқ, ҳам қисқа бўғинга ўтади. Охирида икки ундош қатор келган бўғинлар ўта чўзиқ бўғин ҳисобланади. Баъзи бир ундош билан тугаган бўғинлар ҳам ўта чўзиқ бўғинга ўтиши мумкин. Масалан, «ёр», «зор», «нур», «шер» каби сўзлар классик адабиётга доим ўта чўзиқ бўғинга, ҳозирги ўзбек шеърида эса ҳам чўзиқ, ҳам ўта чўзиқ бўғин ҳисобланади. Ўта чўзиқ бўғинлар мисра ўртасида бир чўзиқ ва бир қисқа бўғин (— V) ўрнига ўтади. Шеърда сўз охиридаги ундош товушни,— агар ундан кейин унли билан бошланган сўз келса,— вазн талаби билан

кейинги сўзга қўшиб ҳам ўқилади. Масалан, «карам айлаб» сўзлари ка-рам-ай-лаб деб мафойилун (V—) вазнида ҳам, ка-ра-май-лаб деб фаилотун (VV—) вазнида ҳам ўқиш мумкин.

Ҳар бир вазн рукнлардан иборат. Аслий рукнларнинг сони саккизта бўлиб, кўп ишлатиладигани қуйидаги беш рукндир: 1) мафойилун (V—); 2) фоилотун (—V—); 3) мустафъилун (—V—); 4) Мафъувлоту (—V—); 5) фаувлун (V—). Бу аслий рукнларнинг ҳар бири зиҳор (ўзгариш)га учраши мумкин. Масалан, мафойилун рукнининг учинчи бўғини қисқартирилса (бу зиҳор «қабз» деб аталади), мафоилун (V—V—) ҳосил бўлади ва бунга «мақбуз» дейилади. Тўртинчи бўғини қисқартирилса (кафф), мафоилу (V—V) бўлади ва бунга «макфуф» дейилади. Биринчи қисқа бўғини туширилса (харм) фойилун қолади ва фойилун ўрнига мафъувлун (—V—) ёзилади ва уни «ахрам» дейилади. Биринчи бўғин тушириб, охири бўғин қисқартирилса (харб), фойилу (—V) қолади ва буни «мафъувлу» билан ифодалаб «ахраб» дейилади ва ҳоказо. Аруз вазнлари 19 баҳрдан ¹⁴¹ иборат бўлиб, ҳар бир баҳр бир типдаги бир қанча вазнларни ўз ичига олади. Баҳрларнинг номлари қуйидагича: ҳазаж, ражаз, рамал, мунсарих, музорий, муқтазаб, мужтас, сариъ, жадид, қариб, хафиф, мушокил, мутақориб, мутадорлик, комил, вофир, тавил, мадид, басит.

Ҳар бир вазннинг оти унинг баҳрига, байтдаги рукнларнинг сонига ва рукнларнинг зиҳофига қараб қўйилган. Вазн номидаги биринчи сўз шу вазн кирган баҳрнинг номидир. Иккинчиси байтнинг неча рукндан иборатлигини билдиради. Байт саккиз рукли, яъни шеърнинг мисраи тўрт рукндан иборат бўлса, «мусамман» дейилади. Байт олти рукли бўлса «мусаддас», тўрт рукли бўлса, «мурабба» деб аталади. Учинчи вазндан кейинги сўзлар рукнларнинг зиҳофини англата-

ди. Рукн бутун бўлса, «солим» дейилади. Масалан, шеърнинг ҳар мисраида мафойилун рукни тўрт марта қайтарилса, унинг вазнини «ҳазаж-и мусамман-и солим» деб аталади. Агар шу вазннинг иккинчи ва тўртинчи рукнларининг охириги бўғинлари тушириб қолдирилган бўлса, яъни рукнлар «ҳазф» деб аталувчи зиҳофга учраган бўлса, «Ҳазаж-и мусамман-и маҳзүф» вази ҳосил бўлади.

Рукнлар байтдаги ўрнига қараб ҳам номланади. Биринчи мисранинг биринчи рукни «ибтидо», иккинчи мисранинг биринчи рукни «садр» деб аталади. Байтнинг биринчи мисраидаги охириги рукн «аруз», иккинчи мисрадаги охириги рукн «зарб» деб юритилади. Ибтидо билан аруз ва садр билан зарб ўртасидаги рукнлар «ҳашв» дейилади.

Шарқ адабиётида ҳеч бир шоир Навоийчалик аруз вазнларидан мукамал фойдаланган эмас. Навоий тўртта ўзбекча девонининг биринчиси «Ғаройибу-с-сиғар»га киритилган ғазалларнинг ўзидагина қуйидаги вазнлардан моҳирона фойдаланган:

1. Ҳазаж-и мусамман-и солим. Бу вази тўрт рукндан иборат бўлиб, ҳамма рукнлар бир қисқа ва уч чўзиқ бўғиндан иборат. Масалан:

Гул узра хатт-и мушкин бирла то қилдинг рақам пайдо,
Манга жон сафҳасида бўлди юз хатт-и алам пайдо (ҒС, 54).

Ўқилиши:

Гу-луз-ра: *хат (мафойилун) ти-муш-кин-бир(мафойилун)
ла-то-қил-динг (мафойилун) ра-қам-пай-до (мафойилун);
Ма-нга-жон-саф (мафойилун) ҳа-си:-да-бўл (мафойилун)
ди-юз-хат-ти: (мафойилун) а-лам-пай-до (мафойилун).

* Остин-устин икки нуқта билан вазний чўзиқликни ифода-
лаймиз.

2. Ҳазаж-и мусамман-и ахраб. Бу вазн тўрт рукндан иборат бўлиб, биринчи ва учинчи рукнлари икки чўзиқ, бир қисқа бўғиндан, иккинчи ва тўртинчи рукнлари қисқа ва уч чўзиқ бўғиндан иборат. Масалан:

Май бирла юзунг тимтим аҳмарму экин оё,
Ё шуъла аро бир-бир ахтарму экин оё? (ҒС, 56).

Ўқилиши:

Май-бир-ла (мафъувлу) ю-зунг-тим-тим (мафойилун) аҳ-мар-му (мафъувлу) э-кин-о-ё (мафойилун):
Ё-шуъ-ла (мафъувлу) а-ро-бир-бир (мафойилун) ах-гар-му (мафъувлу) э-кин-о-ё (мафойилун).

3. Ҳазаж-и мусамман-и ахраб-и макфуф-и мақсур. Бу вазн тўрт рукндан иборат бўлиб, биринчи рукни икки чўзиқ бир қисқа, иккинчи ва учинчи рукнлари қисқа, икки чўзиқ ва қисқа, тўртинчи рукни қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ бўғинлардан иборат. Масалан:

Эй орази насрин, сочи сунбул, қадди шамшод,
Булбул киби ҳажрингда ишим нолаю фарёд (ҒС,136).

Ўқилиши:

Эй-о-ра (мафъувлу) зи-нас-рин-са (мафойилу) чи-сун-бул-қа (мафойилу) ди-шам-шод (мафойил);
Бул-бул-ки (мафъувлу) би-ҳаж-ринг-да (мафойилу) и-шим-но-ла (мафойилу) ю-фар-ёд (мафойил).

4. Ҳазаж-и мусамман-и ахраб-и макфуф-и маҳзуф. Бу вазн бундан олдинги вазндан охирги рукннинг охирги бўғини ўта чўзиқ эмаслиги, чўзиқлиги билан фарқланади. Масалан:

Эй сафҳа-йи рухсоринг азал ҳаттидин иншо,
Дебача-йи ҳуснунгда абад нуқтаси туғро (ҒС, 23).

Ўқилиши:

Эй-саф-ҳа (мафъувлу) йи-рух-со-ри (мафойилу) нга-зал-хатти
(мафойилу) ди-нин-шо (фаувлун);
Де-бо-ча (мафъувлу) йи-ҳус-нунг-да (мафойилу) а-бад-
нуқ-та (мафойилу) си-туғ-ро (фаувлун).

Бу вазн бундан олдинги вазн билан бир шеърнинг ўзида алмашиб келиши ҳам мумкин.

5. Ҳазаж-и мусаддас-и мақсур. Бу вазн уч рукдли бўлиб, биринчи ва иккинчи рукллари бир қисқа ва уч чўзиқ бўғиндан, охирги рукн эса қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ бўғиндан иборат. Масалан:

Чекар ун кўнглум, урсанг тийғ-и бедод,
Не тонг сув қуйғач этмак шуъла фарёд (ҒС, 140).

Ўқилиши:

Че-кар-ун-кўнг (мафойилун) лу-мур-санг-тий
(мафойилун) ги-бе-дод (мафойил);
Не-тонг-сув-қуй (мафойилун)га-чэт-мак-шуъ (мафойилун) ла-
фар-ёд (мафойил).

6. Ҳазаж-и мусаддас-и маҳзуф. Бу вазннинг охирги бўғини чўзиқ бўлиб, бундан олдинги вазндан шу хусусияти билан фарқланади. Масалан:

Ғамидин гарчи жон йўқ эрди танда,
Тирилдим лаълидин, ўлдум деганда (ҒС, 545).

Ўқилиши:

Ға-ми: дин-гар (мафойилун) чи-жон-йўқ-эр (мафойилун) ди-
тан-да (фаувлун);
Ти-рил-дим-лаъ (мафойилун) ли-дин-ўл-дум (мафойилун) де-
ган-да (фаувлун).

Ҳазаж-и мусаддас-и мақсур билан ҳазаж-и мусаддас-и маҳзуф бир шеърда алмашиб келиши мумкин.

7. Ҳазаж-и мусаддас-и ахраб-и мақбуз-и мақсур. Бу вазн уч рукнли бўлиб, биринчи рукни икки чўзиқ, бир қисқа, иккинчи рукни қисқа, чўзиқ, қисқа, чўзиқ, учинчи рукни қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ бўғинлардан иборат.

8. Ҳазаж-и мусаддас-и ахраб-и мақбуз-и маҳзуф. Бундан олдинги вазнда охирги бўғин ўта чўзиқ бўлса, буники чўзиқдир. Бу икки вазн ҳам бир шеърда алмашиб келиши мумкин. Масалан, қуйидаги байтнинг биринчи мисраи ҳазажи мусаддас-и ахраб-и мақбуз-и мақсур вазнда, иккинчиси эса ҳазаж-и мусаддас-и ахраб-и мақбуз-и маҳзуф вазнда:

То тузди Навоий оят-и ишқ,
Ишқ аҳли аро наво бўлуптур (ҒС, 179).

Ўқилиши:

То-туз-ди (мафъувлу) На-во-и-йо (мафоилун) я-ти:-ишқ
(мафойил);

Иш-қаҳ-ли (мафъувлу) а-ро-на-во (мафоилун) бў-луп-тур
(фаувлун).

9. Разаж-и мусамман-и солим. Бу вазн тўрт рукнли бўлиб, ҳамма рукнлар икки чўзиқ, бир қисқа ва чўзиқ бўғиндан иборат. Масалан:

Захмим ачитқан дам-бадам ул лаъл-и шаккарханд эрур,
Ваҳ-ваҳ туз эрмиш улки мен қилдим гумонким қанд эрур (ҒС,
153).

Ўқилиши:

Зах-мим-а-чит (муштафьилун) қан-дам-ба-дам (муштафьилун)
ул-лаъл-и-шак (муштафьилун) кар-қан-дэ-рур (муштафьилун);

Ваҳ-ваҳ-ту-зэр (муштафьилун) миш-ул-ки-мен (муштафьилун)
қил-дим-гу-мон (муштафьилун) ким-қан-дэ-рур (муштафьилун).

10. Рамал-и мусамман-и мақсур. Бу вазн тўрт рукли бўлиб, биринчи, иккинчи ва учинчи руклари чўзиқ, қисқа ва икки чўзиқ бўғиндан, тўртинчи рукни чўзиқ, қисқа ва ўта чўзиқ бўғинлардан иборат.

11. Рамал-и мусамман-и маҳзуф. Бу вазнинг охириги бўғини олдинги вазндаги каби ўта чўзиқ эмас, чўзиқдир. Бу икки вазн ҳам бир шеърда алмашиб кела беради. Масалан, қуйидаги байтнинг биринчи мисраи рамал-и мусамман-и маҳзуф, иккинчи мисраи эса рамал-и мусамман-и мақсур вазнида:

Ошиқу шайдолигимни манъ этар зоҳид, кўрунг,
Ким ҳунар ҳам бор эмиш нодон киши оллида айб (ҒС, 71).

Ўқилиши:

О-ши-қу; -шай (фоилотун) до-ли-гим-ни: (фоилотун) манъ-э-тар-зо (фоилотун) ҳид-кў-рунг (фоилун):

Ким-ҳу-нар-ҳам (фоилотун) бор-э-миш-но-(фоилотун) дон-ки-ши:-ол (фоилотун) ли:-да-айб (фоилон).

12. Рамал-и мусамман-и махбун. Бу вазн тўрт руклик бўлиб, ҳамма ёки баъзи руклари икки қисқа, икки чўзиқ бўғиндан иборат.

Масалан:

Субҳ-и давлат юзунг, эй, тавсан-и гардун сенга ашҳаб,
Бошинг устидаги дур эйлаки тонг бошида кавкаб (ҒС, 66).

Ўқилиши:

Суб-ҳи-дав-лат (фоилотун) ю-зу-нгэй-тав (фаилотун) са-ни-гар-дун (фаилотун) се-нга-аш-ҳаб (фаилотун);

Бо-шинг-усти: (фоилотун) да-ги-дур-эй (фаилотун) ла-ки-тонг-бо (фаилотун) ши-да-кав-каб (фаилотун).

13. Рамал-и мусамман-и махбун-и мақсур. Бу вазн ўн иккинчи вазндан тўртинчи рукни билан фарқланади. Бунда тўртинчи рукн қисқа, қисқа ва ўта чўзиқ бўғиндан иборат бўлади. Масалан:

Ваҳки ҳажринда жаҳон бўлди кўзумга зулумот,
Ким борур айқалибу қайтмас ул об-и ҳаёт (ҒС, 101).

Ўқилиши:

Ваҳ-ки-ҳаж-рин (фоилотун) да-жа-ҳон-бўл (фаилотун) ди-кў-зум-га: (фаилотун) зу-лу-мот (фаилон);

Ким-бо-рур-ай (фоилотун) қа-ли-бу-қай (фаилотун) т-ма-сул-о (фаилотун) би-ҳа-ёт (фаилон).

14. Рамал-и мусамман-и махбун-и маҳзуф. Ўн учинчи вазндан охирги бўғинининг чўзиқ бўлиши билан фарқланади. Масалан:

Давр эл соғарини қилди май-и ноб тўла,
Жуз менинг эски сафолимники хуноб тўла (ҒС, 52)

Ўқилиши:

Дав-р-эл-со (фоилотун) га-ри-ни: қил (фаилотун) ди-ма-йи-но (фаилотун) б-тў-ла: (фаилон);

Жуз-ме-нинг-эс-(фоилотун) ки-са-фо-лим (фаилотун) ни-ки-хун-о (фаилотун) б-тў-ла: (фаилон).

Бу икки вазн ҳам бир шеърда қўлланиши мумкин.

15. Рамал-и мусамман-и махбун-и мақтауъ. Бу олдинги вазнлардан охирги рукнининг икки чўзиқ бўғиндан иборатлиги билан фарқ қилади. Масалан:

Ёр мустағнию муҳлик ғам-и ҳижрон асру,
Оҳким, қолмишам ўз ҳолима ҳайрон асру (ҒС, 525).

Ўқилиши:

Ё-р-мус-таг (фоилотун) ни-ю-муҳ-лик (фаилотун) га-ми-ҳиж-рон (фаилотун) ас-ру: (фаълун);

О-ҳ-ким-қал (фоилотун) ми-ша-мўз-ҳо (фаилотун) ли-ма-ҳай-рон (фаилотун) ас-ру: (фаълун).

16. Рамал-и мусамман-и махбун-и мақтуъ-и мусаб-бағ. Бу вазн ўн бешинчи вазндан охирги бўғинининг ўта чизиқлиги билан фарқланади. Масалан, қуйидаги байтнинг биринчи мисраи шу вазнда ёзилган.

Бош қўярмен куб аёгинда, май ичсам, пайваст,
Қани муг даврида мендек яна бодапараст (ҒС, 106).

Ўқилиши:

Бош-қў-яр-мен (фоилотун) ку-ба-ё-гин (фаилотун) да-ма-й-и-ч-сам (фаилотун) пай-васт (фаълон);

Бу икки вазн ўзаро ва улардан олдинги икки вазн билан бир шеърда алмашиб келиши ҳам мумкин. Мазкур байтнинг иккинчи мисраи рамал-и мусамман-и махбун-и мақсурда ёзилган:

Қа-ни-муғ-дай (фаилотун) ри-да-мен-дек (фаилотун) я-на-бир-бо (фаилотун) да-па-раст (фаилон).

18. Рамал-и мусаддас-и мақсур. Бу вазн уч рукли бўлиб, биринчи ва иккинчи рукни чўзиқ, қисқа ва икки чўзиқ бўғиндан, охиргиси чўзиқ қисқа ва ўта чўзиқ бўғиндан иборат.

19. Рамал-и мусаддас-и маҳзуф. Бу вазн ўн саккизинчи вазндан охирги бўғиннинг чўзиқлиги билан фарқланади. Бу икки вазн ҳам бир шеърда алмашиб кела олади. Қуйидаги байтнинг биринчи мисраи рама-

ли мусаддас-и мақсур, иккинчи мисраи рамал-и мусаддас-и маҳзуф вазнида:

Бўлди илгим доғу кўксум захми фош,
Ким танимда тўн йўғу илгимда енг (ҒС, 362).

Ўқилиши:

Бўл-ди-ил-гим (фоилотун) до-ғу-кўк-сум (фоилотун) зах-ми-фош (фоилон);

Ким-та-ним-да: (фоилотун) тўн-йў-ғу:-ил (фоилотун) гим-да-енг (фоилун).

20. Рамал-и мусаддас-и махбун-и мақсур. Бу вазн ўн саккизинчи вазндан ҳамма ёки баъзи рукнларнинг биринчи бўғинини қисқалиги билан фарқ қилади.

21. Рамал-и мусаддас-и махбун-и маҳзуф. Ўн саккизинчи вазн билан йигирманчи вазн орасидаги фарқ бу вазн билан ўн тўққизинчининг орасида бор.

22. Рамал-и мусамман-и махбун-и мақтуъ. Бунинг охирги рукни икки чўзиқ бўғиндан иборат.

23. Рамал-и мусамман-и махбун-и мақтуъ-и мусаббағ. Бунинг охирги бўғини ўта чўзиқ. Бу тўрт вазн бир шеърда алмашиб келиши мумкин. Қуйидаги байтнинг биринчи мисраи рамал-и мусаддас-и махбун-и мақсур, иккинчиси эса рамал-и мусамман-и махбун-и мақтуъ вазнида:

Секриди чунки самандинг, деди ақл:
Барқ бўлмиш бу қуёшқа маркаб (ҒС, 70).

Ўқилиши:

Сек-ри-ди:-чун (фоилотун) ки-са-ман-динг (фаилотун) де-ди-ақл (фаилон);

Бар-қ-бўл-миш (фоилотун) бу-қу-яш-қа: (фаилотун) мар-каб (фаълун).

Қуйидаги байтнинг биринчи мисраи рамал-и мусаддас-и махбун-и мақтау-и мусаббағ, иккинчиси рамал-и мусаддас-и махбун-и мақтау вазнида:

Айлади зуҳду риёға иқрор,
Кишиким, ишқдин инкор этти (ҒС, 657).

Ўқилиши:

Ай-ла-ди:-зуҳ (фоилотун) ду-ри-ё-ға: (фаилотун) иқ-рор (фаълон);

Ки-ши-ким-иш (фаилотун) қ-ди-нин-ко (фаилотун) рэт-ти (фаълун).

Қуйидаги байт рамал-и мусаддас-и махбун-и мақзуф вазнида айтилган:

Ишқдин ёнса таним, сўрма сабаб,
Куйса хошок ёлиндин, не ажаб (ҒС, 70).

Ўқилиши:

Иш-қ-дин-ян (фоилотун) са-та-ним-сўр (фаилотун) ма-са-баб (фаилун);

Куй-са-хо-шо (фоилотун) к-я-лин-дин (фаилотун) не-а-жаб (фаилун).

24. Мунсарих-и мусамман-и матвий-и макшуф. Бу вазн тўрт рукнли бўлиб, биринчи ва учинчи рукнлари чўзиқ, икки қисқа ва чўзиқ бўғинлардан, иккинчи ва тўртинчи рукнлари чўзиқ, қисқа ва чўзиқ бўғинлардан иборат. Масалан:

Сурма биланму ул ой кўзни қаро айламиш,
Йўқса Хўтан жайрани мушк ичида ағнамиш (ҒС, 282).

Ўқилиши:

Сур-ма-би-лан (муфтаилун) му-у-лой (фоилун) кўз-ни-қа-ро (муфтаилун) ай-ла-миш (фоилун);

Йўқ-са-Хў-тая (муфтаилун) жай-ра-ни: (фоилун) муш-ки-чи-да: (муфтаилун) ағ-на-миш (фоилун).

25. Мунсарих-и мусамман-и матвий-и макшуф-и мавқуф. Бундан олдинги вазндан охирги бўғинининг ўта чўзиқлиги билан фарқ қилади. Масалан:

Бода мени айлади зуҳду риёдин халос,

Зуҳду риё йўқки, минг ранжу анодин халос (ҒС, 292).

Ўқилиши:

Бо-да-ме-ни (муфтаилун) ай-ла-ди: (фоилун) зуҳ-ду-ри-ё (муфтаилун) дин-ха-лос (фоилон);

Зуҳ-ду-ри-ё (муфтаилун) йўқ-ки-минг (фоилун) ран-жу-а-но (муфтаилун) дин-ха-лос (фоилон).

Бу икки вазн ҳам бир шеърда алмашиб келиши мумкин.

26. Музорий-и мусамман-и ахраб. Бу вазн тўрт рукнлик бўлиб, биринчи ва учинчи рукнлари икки чўзиқ ва қисқа, иккинчи ва тўрттинчи рукнлари чўзиқ ва икки чўзиқ бўғиндан иборат. Масалан:

Бўйнумга қайда қилгай ул ой қўлини мойил,

Ким басдурур қулода ит бўйнига ҳамойил (ҒС, 400).

Ўқилиши:

Бўй-нум-га (мафъувлу) қай-да-қил-гай (фоилотун) ул-ой-қў- (мафъувлу)ли:-ни-мойил (фоилотун).

Ким-бас-ду (мафъувлу), рур-қу-ло-да: (фоилотун) ит-бўй-ни (мафъувлу) га: ҳа-мо-йил (фоилотун).

27. Музорий-и мусамман-и ахраб-и макфуф-и мақсур. Бу вазн тўрт рукнлик бўлиб, биринчи рукни икки чўзиқ, бир қисқа, иккинчиси чўзиқ қисқа, чўзиқ қисқа, учинчиси қисқа, икки чўзиқ ва қисқа, тўртинчиси чўзиқ, қисқа ва ўта чўзиқ бўғинлардан иборат.

28. Музорий-и мусамман-и ахраб-и макфуф-и маҳзуф. Бу вазн йигирма еттинчидан охириги бўғиннинг чўзиқлиги билан фарқланади.

Қуйидаги байтнинг биринчи мисраи музорий-и мусамман-и ахраб-и макфуф-и маҳзуф, иккинчиси музорий-и мусамман-и ахраб-и макфуф-и мақсур вазнида:

Ғам шоми борди ул қуёш андоқки, гардини
Топмас тилаб ўкуш кўз ила тўтиёга чарх (ҒС, 129).

Ўқилиши:

Ғам-шо-ми (мафъувлу) бар-ди-ул-қу (фоилоту) я-шан-дақ-ки (мафойлу) гар-ди-ни (фоилун).

Топ-мас-ти (мафъувлу) лаб-ў-куш-кў (фоилоту) зи-ла: тў-ти (мафойлу) ё-ға-чарх (фоилон).

29. Мужтасс-и мусамман-и махбун. Бу вазн тўрт рукнлик бўлиб, биринчи ва учинчи рукнлари қисқа, чўзиқ, қисқа ва чўзиқ бўғинлардан, иккинчи ва тўртинчи рукнлари икки қисқа ва икки чўзиқ бўғинлардан иборат. Масалан:

Яна бало чоқинин ишқ телба жонима урди,
Фано қуюни етибон кулумни кўкка совурди (ҒС, 630).

Ўқилиши:

Я-на-ба-ло (мафоилун) ча-қи-нин иш (фаилотун) қ-тел-ба-жо (мафоилун) ни-ма-ур-ди: (фаилотун);

Фа-но-қу-ю: (мафоилун) ни-е-ти:-бон (фаилотун) ку-лум-ни-кўк (мафоилун) ка-со-вур-ди (фаилотун).

30. Мужтасс-и мусамман-и махбун-и мақсур. Бу вазн йигирма тўққизинчи вазндан охирги рукнининг икки қисқа ва бир ўта чўзиқлиги билан фарқланади.

31. Мужтасс-и мусамман-и махбун-и махзуф. Бунинг охирги бўғини ўта чўзиқ эмас, чўзиқдир.

32. Мужтасс-и мусамман-и махбун-и мақтуъ. Бунинг охирги рукни икки чўзиқ бўғиндан иборат.

33. Мужтасс-и мусамман-и махбун-и мақтуъ-и мусаббағ. Бунинг охирги рукни чўзиқ ва ўта чўзиқ бўғиндан иборат. Бу тўрт вазн бир шеърда алмашиб келиши мумкин. Масалан, қуйидаги ғазални олиб кўрайлик:

Ҳаво хуш эрдию оллимда бир қадаҳ май-и ноб,
Ичар эдим вале ғамдин қадаҳ-қадаҳ хуноб.

Ки ҳозир эрди ўшул сарву наргис-и махмур,
Валек рағмима қилмас эди қадаҳга шитоб.

Манга не захра-йи улким, десамки, бир қадаҳ ич,
Не онсиз ичгали май, не қарору тоқату тоб.

Бу ғусса бирла ичим қон бўлуб нечукки қадаҳ,
Кўзумга ҳар нафас ашк эврулур мисол-и ҳубоб.

Чу англадики борур ихтиёр илгимдин,
Кулуб қадаҳ киби лутф айладию қўйди итоб.

Қадаҳни ичтию юз лоба бирла тутти манга,
Ки, онинг ичгани-ўқ қилди мени маст-и хароб.

Чу соқий этти қадаҳ кўзгусида жилва-йи ҳусн,
Не айб ошиқ-и майхора кўнгли бўлса ябоб.

Навоий васл биҳиштида шукр қил бу нафас,
Ки ёна чекмагасен ҳажр дўзаҳида азоб (ҒС, 64).

Бу ғазалнинг биринчи, тўртинчи, олтинчи, саккизинчи, ўнинчи, ўн иккинчи, ўн учинчи, ўн тўртинчи ва ўн олтинчи мисралари мужтасс-и мусамман-и махбун-и мақсур, яъни мафоилун, файлотун, мафоилун, файлон вазнида айтилган. Иккинчи ва учинчи мисралари мужтасс-и мусамман-и махбуни мусаббағ, яъни мафоилун файлотун мафоилун фаълон вазнида ўқилади. Бешинчи, еттинчи, ўн биринчи ва ўн бешинчи мисралари мужтасс-и мусамман-и махбун-и мақзуф, яъни мафоилун файлотун мафоилун файлул вазнида берилган. Тўққизинчи мисраи эса мужтасс-и мусамман-и махбун-и мақтуъ, яъни мафоилун файлотун мафоилун фаълун вазнидадир.

34. Хафиф-и мусаддас-и махбун-и мақзуф.

35. Хафиф-и мусаддас-и махбун-и мақсур.

36. Хафиф-и мусаддас-и махбун-и мақтуъ.

Хафиф баҳридаги вазнларнинг ҳаммаси уч рукли бўлиб, биринчи рукни икки қисқа ва икки чўзиқ бўғиндан ёки чўзиқ, қисқа ва икки чўзиқ бўғиндан, иккинчи рукни эса қисқа, чўзиқ, қисқа ва чўзиқ бўғиндан иборат бўлади. Фарқ учинчи рукнида бўлиб, бу ҳақда қуйироқда тўхтаб ўтамиз.

Қуйидаги ғазалнинг биринчи, иккинчи, тўртинчи, тўққизинчи, ўн биринчи ва ўн учинчи мисралари хафиф-и мусаддас-и махбун-и мақтуъ, яъни фоилотун (ёки файлотун) мафоилун фаълун вазнида, учинчи, бешинчи, олтинчи, саккизинчи, ўнинчи, ўн иккинчи; ўн тўртинчи мисралари хафифи мусаддаси махбун-и мақзуф, яъни фоилотун (ёки файлотун) мафоилун файлул вазнида, еттинчи мисраи эса хафифи мусаддас-и махбун-и мақсур, яъни фоилотун мафоилун файлон вазнида берилган:

Хаста кўюнга ётмишам бекас,
Тутқучим, қопқучим итингдур бас,

Ашк аро ўртади танимни ғаминг,
Гарчи куймас сув ичра тушкан хас.

Жону нолон кўнгул била не ажаб
Поебонинг кеча юрутса жарас.

Ўқларингдин ичимда истаса ишқ
Ясай олур кўнгул қушига қафас.

Хон-и ҳусн ичра холингу оғзинг
Келди хашхошнинг ёнида адас.

Тор-и уммид аро ҳорисни, бил,
Ришта-йи анкабут ичинда магас.

Итинг ўлди Навоий, эй чобук,
Бўйнига маҳкам айла халқа марас (ҒС, 253).

37. Хафиф-и мусаддас-и махбун-и мақтуъ-и мусаб-
бағ. Масалан:

Фақр аҳлига подшо муҳтож,
Эйлаким шоҳга гадо муҳтож (ҒС, 118).

Ўқилиши:

Фақ-р-аҳ-ли (фоилотун) га-по-д-шо (мафоилун) муҳ-тож (фаъ-
лон);

Ай-ла-ким шо (фоилотун) ҳ-га:-га-до (мафоилун) муҳ-тож
(фаълон).

38. Мутақориб-и мусамман-и солим. Бу вазн тўрт
рукнлиқ бўлиб, ҳамма рукнлари қисқа ва икки чўзиқ
бўғиндан иборат. Масалан:

Яна сенсизин мунисим ғам бўлуптур,
Кўзумга юрак қони ҳамдам бўлуптур (ҒС, 178).

Ўқилиши:

Я-на:-сен (фаувлун) си-зин-мун (фаувлун) ни-сим-гам (фаувлун) бў-луп-тур (фаувлун);

Кў-зум-га (фаувлун) ю-рак-қо (фаувлун) ни-ҳам-дам (фаувлун) бў-луп-тур (фаувлун).

39. Мутақориб-и мусамман-и маҳзуф. Бунинг охирги рукни қисқа ва чўзиқ бўғиндан иборат. Олдингисидан бир бўғин кам. Масалан:

Ул ой қасдима тийғ-и паррон чекиб,
Мен оллида шукронаға жон чекиб (ҒС, 85).

Ўқилиши:

У-лой-қас (фаувлун) ди-ма-тий (фаувлун) ги-пар-рон (фаувлун) че-киб (фаул);

Ме-нол-ли: (фаувлун) да-шук-ро (фаувлун) на-ға:-жон (фаувлун) че-киб (фаул).

40. Мутақориб-и мусамман-и асрам-и маҳзуф. Бу вазн тўрт рукнлик бўлиб, биринчи ва учинчи рукнлари чўзиқ ва қисқа бўғинлардан, иккинчи рукни қисқа ва икки чўзиқ бўғиндан, тўртинчи рукни қисқа ва чўзиқ бўғиндан иборат.

41. Мутақориб-и мусамман-и асрам-и мақсур. Бу қирқинчи вазндан охирги бўғинининг ўта чўзиқлиги билан фарқ қилади. Қуйидаги байтнинг биринчи мисраи мана шу қирқ биринчи вазнда, иккинчи мисраи қирқинчи вазнда ёзилган:

Кел бериким йўқ сенга вубол,
Лекин эрур кўп бизга шараф (ҒС, 326).

Ўқилиши:

Кел-бе (фаълу) ри-ким-йўқ (фаўвлун) сен-га
(фаълу) ву-бол (фаувл);

Ле-ки (фаълу) нэ-рур-кўп (фаувлун) биз-га (фаълун) ша-раф
(фаул).

Алишер Навоий «Хамса»сининг «Ҳайрату-л аброр»
достони Сариъи мусаддас-и матвий-и мавқуф ва мак-
шуф вазнида ёзилган: муфтаилун муфтаилун фоилон
(ёки фоилун).

Бу вазн уч рукндан иборат бўлиб, биринчи ва ик-
кинчи рукнлар чўзиқ, икки қисқа ва чўзиқ бўғиндан
иборат, учинчи рукн эса чўзиқ, қисқа ва ўта чўзиқ
ёки чўзиқ бўғиндан ташкил топгандир. Мисра охири-
даги бўғин чўзиқ ҳам бўлиши мумкин, ўта чўзиқ ҳам.
Бу бўғин ўта чўзиқ бўлганда, яъни охирги рукн «фоил-
лон» бўлса вазн «Сариъ-и мусаддаси матвий-и мав-
қуф» деб аталади, чўзиқ бўлса, яъни охирги рукн «фо-
илун» бўлса «Сариъ-и мусаддас-и матвий-и макшуф»
деб юритилади.

Демак, Алишер Навоийнинг «Ҳайрату-л-аброр» дос-
тони бошдан-оёқ мана шу «муфтаилун муфтаилун фо-
илун» ёки «муфтаилун муфтаилун фоилон» оҳангида
ўқилади. Масалан, байтларнинг ўқилиши қуйидагича:

Ким-ки-и-ши /бўл-ди-қа-но/, ат-фа-ни:

Бил-ки-а-ни /қил-ди-қа-но/ ат-га-ни:

Ган-жу-та-жам /мул-ни-ғи-но/ бил-ма-гил,

Бал-ки-ғи-но /ган-жи-қа-но/ ат-ни-бил!

Нақ-ди-қа-но /ат-қа-чу-йўқ/ тур-фа-но,

Жаҳ-дэ-ту-бу /нақ-ди-ла-тап/ қил-ғи-но.

Кул-ба-да-дар /ве-ш-ки-қо/ ниъ-ду-рур,
Фо-йи-қэ-рур /шаҳ-ға-ки-то/ миъ-ду-рур.

Чун-ки-та-маъ /бўл-ди-ға-до/ лар-и-ши,
Бил-ки-ға-до /дур-та-ма-ъэт/ кан-ки-ши (ХАб, 25).

«Фарҳоду¹⁴² Ширин» достони ҳазаж-и мусаддас-и маҳзуф ва мақсур вазнида айтилган:

мафойилун мафойилун фаъувлун (ёки мафойл).

Бу вазн уч рукндан тузилган бўлиб, биринчи ва иккинчи рукни бир қисқа ва уч чўзиқ, учинчи рукни эса бир қисқа ва икки чўзиқ (маҳзуф) ёхуд қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ (мақсур) бўғинлидир. Мана бу байтлар тубандагича ўқилади:

Ра-қам-қил-ған /бў-сў-зу-дар/ д-ро-зин,
А-нинг-дек-чек /ти-бу-пай-кар/ ти-ро-зин.

Ки-чун-баз-мич /па-ул-ик-ки/ си-там-каш,
Йи-қил-ди-лар /та-наъ-ъум-дин/ қи-лип-ғашм.

Я-на-баз-маҳ /ли-тор-тип-о/ ху-но-ла,
Ба-ғир-қони /бў-луп-ич-кан/ пи-ё-ла.

Кў-тар-ди-лар /ра-вон-маҳ-ваш/ ни-бир-ён,
Я-на-ул-бе /ди-ли-ғам-каш/ ни бир ён.

А-нга-бир-уй /да-со-лип-бис/ та-ри-ноз,
Ке-лип-ят-қур /ди-лар-ҳуз-най/ ла-бо-ғоз (ХАб, 203 б).

«Лайлову¹⁴² Мажнун» достони ҳазаж-и мусаддас-и ахраб-и мақбуз-и маҳзуф ва мақсур вазнида ёзилган: мафъувлу мафоилун фаъувлун (ёки мафоъийл).

Демак, бу вазн ҳам уч рукндан иборат бўлиб, биринчи рукн чўзиқ, чўзиқ ва қисқа бўғиндан иборат, иккинчи рукн қисқа, чўзиқ қисқа ва чўзиқ бўғиндан

ташқил топган, учинчи рукн эса бир қисқа, икки чўзиқ (маҳзуф) ёки қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ (мақсур) бўгинлардан тузилгандир. Мана бу байтлар қуйидагича ўқилади:

Меҳ-нат-гу /ни-дин-фа-со/ на-о-вар
Бу-қис-са /га-бўй-ла-тақ/ ти зе-вар.
Ким-ул-ке/ча-Қай-си-зо/ ри-бе-дил
Ким-бўл-ди /қа-би-ла-со/ ри-мо-йил,
Лай-ло-ҳа /ша-ми-га-чун/ ё-вуш-ти,
Туш-ти-ан/га-ҳар-не-иш/ ки-туш-ти.
Кун-дуз-кў /ру-бо-ни-уй/ да-ғо-йиб,
Туш-ти-э /ли-га-я-на/ ма-со-йиб.
Ҳам-қил-ди /а-то-си-йиг/ ла-мақ-соз,
Ҳам-эт-ти /а-но-си-нав/ ҳа-о-ғоз (ХАб, 67 а).

Хамсанинг «Сабъа-йи сайёра» достони хафиф-и мусаддас-и махбун-и маҳзуф ва мақсур, мақтуъ ва мақтуъи мусаббағ вазнида ёзилган: фоилотун (ёки файлотун) мафоилун файлун (ёки файлон, ё фаълун ёхуд фаълон).

Демак, «Сабъа-йи сайёра»нинг вазни уч рукнли бўлиб, ҳар мисрада биринчи рукни чўзиқ, қисқа, икки чўзиқ ёки икки қисқа ва икки чўзиқ бўгин бўлишини, иккинчи рукни қисқа, чўзиқ қисқа ва чўзиқ бўгин келишини, учинчи рукни эса икки қисқа ва чўзиқ (махбун-и маҳзуф) ёки икки қисқа ва ўта чўзиқ (махбун-и мақсур), ёхуд икки чўзиқ (мақтуъ), ё чўзиқ ва ўта чўзиқ (мақтуъ-и мусаббағ) бўгин берилишини талаб қилади. Масалан, асар бошидаги қуйидаги байтлар мана шундай ўқилади:

Эй-си-по-синг /де-мак-га-эл/ ти-ли-лол
Эл-га-тил-сен /ди-нўл-ди-тил/ га-ма-қол.
Сен-ди-нин-сон /га-то-ру-пу/ ди-жа-сад,
Жа-са-дич-ра /кў-нгул-кў-нгул/ да-хи-рад.

Сэн-қи-лип-фар /ку-йи-да-пин/ ҳо-ний
 Ко-р-го-қи /ди-мо-ғи-ин/ со-ний,
 Кўк-та-пип-сай/ру-ер-су-кун/ сен-дин,
 Би-ри-сар-каш /би-ри-пи-гун/ сен-дин.
 Тун-д-сен-дин /си-пеҳ-р Баҳ/ро-ми,
 Чан-г-зан-зуҳ /ра-нинг Ди-ло/ро-ми.
 Чек-ти-нгет-кан /да-дах-р-бун/ё-дин,
 Ет-ти-гун-бад /си-пеҳ-ри-ми:/ но-дин,
 Сун-ъу-нгет-ти /бу-ет-ти-ко/хи-рафиъ
 Наж-м-гав-ҳар /ла-ри-би-ла/ тар-сиъ.
 Ет-ти-ко-хич /ра-ет-ти-фар/ зо-на
 Де-га-ли-ҳик/ма-тинг-ди-наф/ со-на.
 Ет-ти-аф-со/на-бар-ча-си/ дил-бад,
 Ик-ки-си-бир /би-ри-га-йўқ/ мо-нанд (ХАб, 89 б).

«Садди Искандарий» достони эса, мутақориб-и му-самман-и маҳзуф ва мақсур вазнига солинган:

Фаъўвлун фаъувлун фаъувлун фаъул (ёки фаъувл).

Бу вазн тўрт рукндан ташкил топган бўлиб, биринчи, иккинчи ва учинчи рукнлари қисқа ва икки чўзиқ бўғиндан, тўртинчи рукни эса қисқа ва чўзиқ (маҳзуф) ёки қисқа ва ўта чўзиқ (мақсур) бўғиндан иборат. Масалан, қуйидаги парчанинг ўқилиши шундай:

Э-шит-тим /ки-чин-ги/ зу-Хо-раз/м-шоҳ
 А-до-ват /қа-чу-бўл/ди-лар-кий/ на-хоҳ.
 Бу-зул-ди /жа-ҳон-ул/ ча-мақ-ду:/ рэ-рур,
 Не-тай-шар /ҳи-най-тип/чу-маш-ҳу:/ рэ-рур,
 Ҳа-мо-но /ки-чин-ги:/з-то-пип/ за-фар,
 А-нинг-мул/ки-ни-қил/ ди-зе-ру/за-бар.
 Не-киш-вар/а-ро-кжм/ ма-қо-май/ ла-ди,
 Че-кип-тий/ғи-кин-қат/ ли-о-май/ ла-ди.
 Ту-шуп-мав/ж-ға-баҳ/ ри-жаб-бо/р-лиқ,
 А-ён-ай/ла-ди-мав/ж-қаҳ-ҳор-лиқ.
 А-то-ўғ/ли-га-йиг/ла-бан-ҳо/й-ҳой,
 Қи-зи-га/а-но-тар/ви-бан-во/й-вой (ХАб, 259 б).

Демак, Алишер Навоийнинг «Хамса»сига кирган дostonлардан «Ҳайратул-аброр»нинг вазни сарий баҳридан, «Лайлову Мажнун», «Фарҳоду Ширин»нинг вазилари ҳазаж баҳридан, «Сабъа-йи сайёра» вазни хафиф баҳридан бўлиб, «Садди Искандарий»ники эса мутақориб баҳридандир. Сарий баҳри панду насиҳат оҳангига эга бўлган баҳр бўлгани учун Алишер Навоий ўз «Хамса»сининг ўғитдан иборат биринчи дostonи «Ҳайрату-л аброр»ни сарий-и мусаддас-и матвий-и мавқуф ва макшуф вазнида ёзган. «Лайлову Мажнун», «Фарҳоду Ширин»нинг вазилари ҳам шеърга ишқий кечинмаларга мос ритм бағишлайди. «Сабъа-йи сайёра» қолган дostonларга нисбатан енгил руҳдаги дostonдир. Шу сабабдан унинг вазни ҳам асарга енгиллик оҳанги берувчи хафиф баҳридандир. Мутақориб баҳри жанговарлик оҳангига эга бўлганлиги учун «Садди Искандарий» дostonи шу баҳрга оид вазнида ёзилган.

Навоий вазни асар мазмунига, байт маъносига, тасвир ва фикр изчиллигига сира халақит бермайди, балки юқорида айтиб ўтилган сабабларга кўра мазмунни кучайтиришга, асарда ифода қилинаётган фикрнинг таъсирчанлигини оширишга ёрдамлашувчи воситадир. Навоий вазни туфайли тилнинг грамматик қурилишини бузмайди, сўзларни ўринсиз ишлатмайди. Шоир байтлари шундай мустаҳкамки, ундаги сўзларни на қўзғатиб ва на бошқа сўз билан алмаштириб бўлади. Мисол тариқасида бир неча байтни олиб кўрайлик:

Чун сешанба сипеҳр-и чобукхез
Тўкти анжум шароридин гулрез,
Боғлади зол-и чарх ўлуб раъно,
Абр-и шингарфгун била ҳино.
Шоҳ Баҳром кийди гулгун рахт,
Тикти гулгун уй ичра гулгун тахт.
Қаср-и гулгун сари қилиб оҳанг,
Истади, ичса бода-йи гулранг.

Сарв-и гулчеҳр қилди истиқбол,
Гул киби барча рахти хулла-йи ол.
Тахт-и гулранг уза тутуб ором,
Жом-и лаъл ичра бода-йи гулфом.
Шоҳ-ила нўш, қилди гулгун мул,
Мул алар чеҳрасин қилиб гул-гул (ХАб, 133 а).

Бу парчада вазн на баён ва тасвир изчиллигига, на сўз танлаш ва уларнинг ўз ўрнида ишлатилишига, на грамматика ва услубга, на қофия ва тасвирий воситаларга путур етказа олган. Яна Навоий ҳар байтда бир нечтадан сешанба кунининг ҳомийси миррих рангига уйғун қилиб, қизиллик билдирувчи сўзларни уюштирган. Биринчи байтда: анжум, шарор, гулрез, иккинчисида: раъно абр-и шингарфгун, хино; учинчисида гулгун рахт, гулгун уй, гулгун тахт; тўртинчисида: қаср-и гулгун, бода-йи гулранг; бешинчисида: гулчеҳр, гул хулла-йи ол; олтинчисида: тахт-и гулранг, жом-и лаъл, бода-йи гулфом; еттинчисида: гулгун мул, гулгул. Бу кучли санъат бўлиб, аруз вазнида ёзилган шеърда бунга амалга ошириш шоирдан жуда катта маҳорат талаб қилади.

Адабий асарнинг, жумладан, унинг бадий жиҳатининг етуклигига бирламчи асос воқеийликдир. Бу ўринда воқеийлик деганда борлиқ тақозоси билан содир бўлишни назарда тутамиз. Инсон табиатнинг бир бўлаги учун соғлом киши табъига ғайритабiiй нарсалар ёқмайди. Шунинг учун киши яратган нарса инсон учун фойдали бўлиши ва унинг мижозига мувофиқ тушиши учун у табиат қонунларига зид бўлмаслиги зарур.

Адабий асарнинг бадийлиги табиат яратган мавжудот ва махлуқотдаги гўзаллик сингаридир. Фарқ шундаки, бадийлик сунъий, яъни инсон яратган гўзалликнинг бир туридир. Лекин сунъий гўзаллик ҳам етук бўлиши учун табиий гўзалликка хос хоссаларга эга бўлиши керак. Ана шу хоссалар бадий етуклигининг иккиламчи асосини ташкил қилади. Бу хоссалар эса бир нарсанинг турланишидан ва турли нарсаларнинг бирлашишидан иборат. Демак, шоирнинг маҳорати табиат санъаткори сингари турлаш ва бирлаштиришда намоён бўлиб, адабий асарнинг бадийлиги табиий мавжудотларнинг гўзаллиги каби турланиш ва бирлашиш натижасида вужудга келади. Шоир турлаш ва бирлаштиришда сифат ва миқдор, замон ва макон эътибори билан тартиб, тенглик ва нисбатдан фойдаланади. Нисбат эса уйғунлик ва зидликдан иборатдир. Турлаш ва бирлаштириш ижод жараёнида баробар

амалга ошиб боради. Турлаш бирлаштириш сингари асарнинг ҳамма томонини қамрайди.

Навоийнинг асарлари барча жиҳатдан ниҳоят даражада ранго-ранглиги билан ажралиб туради. Уларда воқеа, қаҳрамон, табиат, нарса, буюм, иншоот, макон ва замон ҳам, тасвир ва баён ҳам, вазн, қофия, сажъ ва бадий воситалар ҳам ҳар асарда: ҳар бобда, ҳар фаслда, ҳар байт ва ҳар жумлада турличадир. Шу билан бирга бошқаларига нисбати йўқ на бир боб, на бир фасл, на бир байт ёки жумла, на бир сўз, на бир маъно ва на бир товуш бор.

Воқеа ва қаҳрамонларнинг турлилигини, масалан, «Хамса»да кўриш мумкин, лекин бу турлилик зидлик ва уйғунликни ўз ичига олганлиги учун бирликнинг турлилигидан иборат. Навоий асарларида тилга олинмаган табиий ва сунъий нарсалар, илмий тушунчалар жуда кам. Шоир қаламига тушмаган ўлка, манзил, замон, фасл ва вақт ҳам йўқ. Унинг қофия, вазн ва бадий воситаларининг турли-туманлигини китобимизнинг бундан олдинги фаслларида кўриб ўтдик. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, турлилик Навоийнинг бутун ижодидагина эмас, унинг ҳар бир асарига ва ҳар бир асарининг ҳар бир бўлагига ҳам хосдир.

Навоийнинг тасвирларни турлашини ва унинг бу борадаги маҳоратини Низомий Ганжавий билан Хусрав Деҳлавий мадҳи ва тонг тасвири мисолида кўриб чиқамиз.

Хамсанинг ҳамма дostonларида сўз, жумладан, назм ва сўз устодлари Низомий Ганжавий билан Хусрав Деҳлавий мадҳ этилади. Аммо ҳар дostonдаги мадҳ ўз ҳажми ва ўз мазмунига эга. «Ҳайрату-л-аб-рор»да Низомий билан Хусравга алоҳида боб бағишланган ва бу бобга қуйидаги сарлавҳа қўйилган:

«Ҳазрат-и шайх Низомий мадҳидаким, назм мулкида зўр бозу сарпанжаси била панж ганж нуқуду жавоҳирин олди ва Амир Хусрав таърифидаким, бу жаво-

ҳиру нуқуд тамаъидан панжа анинг панжасиға солди» (ҲА, 27).

Сўзга ҳам алоҳида боб ажратилган:

«Сўз таърифидаким, башар вужуди сипеҳрининг кавокиб-и жаҳонтобию инсон зоти маъданининг жавоҳир-и сероби дурур ва саъд кавкабларнинг бир-бири билан қирони яхши асар кўргузуридин ва самин жавҳарларнинг бир-бирига иқтирони дилпазир кўрунуридин назм таркибин наср тартибиға таржиҳ қилмоқ»¹⁴⁴ (ҲА, 33).

«Лайлову Мажнун»да сўз билан сўз устодларининг мадҳи бир бобда берилган. Биринчи дostonда ўз са-лафларини ўз номи билан «Ҳазрат-и шайх Низомий» ва «Амир Хусрав» деб аталган бўлса, бу дostonда Низомийни «Ганжа ҳакими» ва Хусрав Деҳлавийни «Ҳинд соҳири» (сеҳргари) деб атайти:

«Сўз гавҳари васфидаким, гавҳар сўзи анинг қошида гавҳар олдида бир қатра сувдек бўла олғай, бир неча сўз сурмак ва Ганжа ҳакими таърифидаким, ганж-и Қорун анинг «Панж ганжи қошида ганж олдида вайронадек кўрунғай, ганжфишонлиқ қилмоқ ва Ҳинд соҳириниким, Кашмир жодулари анинг олдида ип эша олмаслар, анинг гавҳари силкига тортмоқ ва ўз назмининг чурук риштасину узук торин ҳам аларға уламоқ» (Х, 348).

«Фарҳоду Ширин»да Низомий билан Хусрав мадҳи қалам васфига бағишланган бобда берилади ва уларнинг биринчиси «рақамкаш» ва иккинчиси «роқим» деб олинади:

Қалам васфида бир неча қалам сурмак ва ул рақамкаш таърифин рақамға келтурмакки, назм кишвари саводин якқалам қилиб эрдию «Панж ганж» авроқиға гавҳарпош рақами тортилиб эрди ва ул Роқим¹⁴⁵ бобида ҳамки, мунунг хатти маъносин рақам-барақам билди, балки қалам-бақалам нақл қилди...» (ФШ, 13).

«Сабъа-йи сайёра»да бу мавзу янада бошқачороқ:

«Сўз насридин назми ҳушрақу парокандасидин жамъи дилкашлик эрканин даъво қилмоқ ва бу жамъиятни беш ганж жомиъи¹⁴⁶ Низомию Ҳинд шакар-рези, балки ширинкаломига мусаллам тутмақ ва ул баҳраинга¹⁴⁷ қатранишону¹⁴⁸ ул наййираинга¹⁴⁹ заррасон¹⁵⁰ ўзин еткурмақ» (СС, 21).

«Садд-и Искандарий» да эса бу ҳақдаги боб қуйидагича сарлавҳаланган:

«Сўз таърифида бир неча сўзким, офариниш¹⁵¹ дарёсидин бурунги чиққан гавҳар-и сероб дуруру хилқат¹⁵² сипеҳридин аввалги тулуъ эткан¹⁵³ ахтар-и пуртоб¹⁵⁴ ва бу муносабат билан ҳазрат-и шайх Низомий, қуддиса сирруҳу¹⁵⁵, маддоҳлиғиким, бу ахтарнинг сипеҳр-и гардони¹⁵⁶ ул эрди ва бу таъриф била амир Хусрав, наввара марқадуҳу¹⁵⁷ авсофиким¹⁵⁸, бу гавҳарнинг дарёйи бепоёни ул эрди» (X, 632).

Низомий ва Хусравнинг таърифлари ҳар бир дostonда ўзига хос бўлиб, Навоий бу борада катта маҳорат кўрсатган. Бир шахснинг таърифини турлича ва ўз ўрнига мослаштириб бериш жуда қийин иш. Мазкур таърифларнинг яна бир ажойиб томони шундаки, Низомийнинг васфи Хусравникига, Хусравники Низомийникига ўхшамайди. Уларнинг тасвирида ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари, яшаган ўрни ва шароити акс эттирилган. Шу билан бирга уларнинг ўзаро ижодий муносабати ҳам жуда аниқ кўрсатиб берилган.

Энди Навоий тонг отишини қайси ўринда қай хилда тасвирлаганини кўриб чиқайлик.

«Фарҳоду Ширин» достонида Фарҳоднинг аждаҳони ўлдириб, хазина топадиган кунининг тонги қуйидаги байтлар билан тасвирланади:

Кеча дудини сургач тонг насими,

Чиқарди субҳ ганжи лавҳ-и сиймий¹⁵⁹.

Қуёш тун горидин бўлди равона,

Нечукким аждар оғзидан забона¹⁶⁰ (ФШ, 70).

Бу тонгнинг туни эса қуйидагича тасвирланган:

Чу дуд этти аён тун аждаҳоси,
Яшунди дуд аро олам фазоси.
Қуёш ганжи бўлиб туфроққа махфий,
Қарарди¹⁶¹ бу бийик вайрона сақфи¹⁶² (ФШ, 69).

Бу ерда тун тасвирини ҳам келтиришимизнинг сабаби бор. Тун тасвири йигирма биринчи бобнинг охирида, тонг тасвири эса йигирма иккинчи бобнинг бошида берилган. Бу икки тасвир икки бобни бир-бирига бсгловчи қисм бўлиб, Навоий бу хусусда ҳам катта маҳорат кўрсатган. Тонг билан тун зид ҳодиса бўлишига қарамасдан Навоий тасвирида булар бирлашиб кетган. Навоий бунга ҳар икки ҳодисани қуёш воситаси билан тасвирлаш натижасида эришган. Иккала ҳодисада ҳам дуд, аждаҳо ва ганжнинг тасвирий восита сифатида фойдаланилиши эса бу икки тасвир ва икки боб орасидаги алоқани яна ҳам мустаҳкамлаган. Мазкур тасвирий воситалар ғор ва аждар оғзидан чиқадиган ёлқин (забона) билан биргаликда бобнинг мундарижасини, яъни Фарҳоднинг аждар билан олишиб, уни ўлдириб хазина очишини ва кишининг бундай ишларга киришиш олдидаги руҳий ҳолатини жуда яхши акс эттирган.

Ўша куннинг кечини Навоий қуйидагича тасвирлайди:

Қуёш Фарҳоди чун тортиб синон тез,
Қаро тоғ аждарига бўлди хунрез.
Шафақтин кўкни андоқ тутти қони
Ки, бўлди ердаги қондин нишони (ФШ, 73).

«Фарҳоду Ширин» достонининг йигирма учинчи бобида Фарҳоднинг Аҳраманни ўлдириб, Сулаймондан қолган ҳикматли узукни қўлга киритиши баён

қилинади. Бу ердаги тонг тасвири ҳам шу бобнинг ўзига муносиб ва олдингисидан бутунлай ўзгачадир:

Чу септи даҳр тун мушкига кофур,
Сочилди Аҳраман анфосидин нур.
Тутуб ҳолига тун ифрити мотам,
Сулаймон-и фалак кўргузди хстам (ФА, 74).

Яъни: даҳр¹⁶³ тунни мушкка кофур сепгандаги каби оқартиргач, Аҳраман¹⁶⁴ нафасидек зулматдан нур сочилди.¹⁶⁵ Тун мотам тутаётган ифрит¹⁶⁶ сингари ғойиб бўлди, чунки Сулаймон ўз хотамини¹⁶⁷ кўрсатгандай, фалак ўз қуёшини намоён қилди.

Бу куннинг ниҳоясини Навоий тубандагича тасвирлайди:

Чу гардун Рустами хур тийгин олди,
Замон оқ девининг бўйнига солди.
Ҳалок айлаб ани ҳол-и табоҳий,
Жаҳонен тийра қилди дуд-и оҳи (ФШ, 77).

Бу ерда гардун, яъни осмон Рустамга, хур, яъни қуёш шуъласи тиққа, кундуз оқ девга ўхшатишган. Бу билан Навоий Фарҳоднинг Аҳраманни ўлдириши Рустамнинг Мозандаронда девни ҳалок этишига ўхшаганлигига ишора қилган.

Достоннинг йигирма тўртинчи бобида Фарҳоднинг Искандар тилсимини очиш йўлидаги ҳаракатлари тасвирланади. Бу ўриндаги тонг тасвири ҳам шу боб мазмунига мос ва ўзига хосдир:

Чу зулмат раъяти бўлди нигунсор,
Қуёш Искандари кўргузди рухсор.
Безалди гунбад-и ахзар тилисми
Тамом, андоқки Искандар тилисми (ФШ, 78).

Яъни: Зулматнинг раъяти (лашкар байроғи) йиқил-
гач, душман лашкари йўқ бўлгандан кейин Искандар
юзини кўрсатгандек қуёш намоён бўлди. Кўк гунбази
остидаги тилисм (кўзга кўринмай турган борлиқ)
Искандар тилисми каби ранг-баранг безакларини очиб
ташлади.

Бу кунни Навоий мана бундай якунлайди:

Қамар Фарҳоди чун кўргузди жисмин,
Бузуб кундуз ҳисорининг тилисмин.
Сикандардек кириб зулматқа хуршид,
Тилисм ичра яшунди жом-и Шамшид (ФШ, 81).

Бу ердаги иккинчи тилисм тун ва жом-и Жамшид
қуёшдир. Жамшиднинг ҳикматли жоми Искандар ти-
лисмида бўлиб, буни Фарҳод қўлга киритади. Навоий-
нинг охирги мисрадаги кинояси ана шу воқеага асос-
ланган.

Достоннинг йигирма бешинчи бобида Фарҳоднинг
Суқрот тоғидаги саргузаштлари баён қилинади ва бу
боб қуйидаги байтлар билан бошланади:

Саҳар Суқроти чун тоғ авжи тутти,
Жамоли нури оламни ёрутти.
Сипеҳр авроқидин асбоби онинг,
Қуёш жирмидин устурлоби онинг (ФШ, 82).

Бу ерда тонг Суқротга, нур унинг жамолига, қуёш
устурлобга, осмон қоғоз варағига ўхшатилиб, шу боб-
нинг ўзига мувофиқ ва бошқа боблардагидан тамоман
фарқ қиладиган тонг тасвири яратилган.

Бу куннинг тунини Навоий шундай бошлайди:

Қуёш Суқроти чун ер қилди маскан,
Кеча Луқмони бунёд этти шеван¹⁶⁹.
Ясаб кўку қаро бирла либосин,
Тўкуб, ашк, айлади зоҳир азосин (ФШ, 87).

Бу ерда Қуёш Суқротга, Тун Луқмонга, қуёш ботиши Суқротнинг дафи этилишига, қоронғи тушиши Луқмоннинг Суқротнинг азасида қора кийишига, осмонда юлдузлар пайдо бўлиши унинг кўз ёшига ўхшатишган.

Достоннинг йигирма олтинчи бобида Фарҳоднинг Хоқон ва унинг лашкари билан Юнондан Чинга қайтиши ҳикоя қилинади ва бу ҳаракат бошланган тонг қуйидагича тасвирланади:

Саҳар сарчашмаси чун бўлди равшан,
Фалакнинг марғзорин¹⁷⁰ қилди гулшан.
Сафо топиб фалак, Юнон замини,
Сипаҳ чекти қуёш — хоқон-и Чиний (ФШ, 88).

Тонгнинг «Фарҳоду Ширин»даги бир-биридан фарқ қилувчи бу тасвирлари бошқа достонлардагидан фарқ қиладиган умумийликка эга. Бу ҳолат, масалан, «Сабъа-йи сайёра» достонидаги тонг тасвирларини кўриб чиқсак, равшанлашади. Баҳром уни овутиш учун қурилган етти қасрнинг ҳар бирида бир кун эрталабдан ўз никоҳидаги маликаларнинг бири билан майжўрлик қилади: шанба куни қора қасрда биринчи иқлим султонининг қизи билан, якшанба куни сариқ қасрда иккинчи иқлим подшосининг қизи билан, душанба куни яшил қасрда учинчи иқлим хонининг қизи билан, сешанба куни қизил қасрда тўртинчи иқлим шоҳининг қизи билан, чоршанба куни мовий қасрда бешинчи иқлим малигининг қизи билан, пайшанба куни сандал ранг (жигар ранг) қасрда олтинчи иқлим ҳукмдорининг қизи билан ва жума куни оқ қасрда еттинчи иқлим султонининг қизи билан тунни ўтказди. Мана шу етти куннинг тонгини Навоий етти турда, лекин «Фарҳоду Ширин»никидагидан умумий бир фарққа эга қилиб тасвирлайди. Шанба тонги қуйидагича:

Субҳ-и шанбаки, шом-и дайжурий¹⁷¹,
Юзига ҳулла ёпти кофурий.

Ҷаср-и мушкинга қўйди юз Баҳром
Ичкали мушкбў ғазол ила жом (СС, 78).

Якшанба кунининг тонги тубандагича:

Чунки якшанба урди меҳр алам,
Кийди зарбафт ҳулла кўк торам¹⁷².

Кўк аруси тўнин қилиб заркаш,
Чиқти андоқки гулрух-и маҳваш (СС, 97).

Душанба тонги мана бундай:

Чун душанба сипеҳр-и зангорий,
Зангдин қилди кўзгусин орий.¹⁷⁴

Қилди юз реву¹⁷⁵ ранг ила гардун,
Субҳ чодиршабин зумуррадгун (СС, 109).

Сешанба тонги шундай:

Чун сешанба сипеҳр-и чобукхез
Тўкти анжум шароридин гулрез.¹⁷⁶

Боглади зол-и чарх ўлуб раъно,
Абр-и шингарфгун била ҳино¹⁷⁷ (СС, 125).

Пайшанба тонгининг тасвири:

Панжшанбаки, субҳ-и чархмаҳал,
Сувади кўк жабиниға сандал.¹⁷⁸
Сандалосо насим-и лахлахасой,
Кўк димоғига бўлди атрфизой.¹⁷⁹

Бу сифат атр-и сандалосодин
Тун мижози қуюлди савдодин¹⁸⁰ (СС, 158).

Жумъа тонги:

Чунки одина, бу рафиъ равоқ,
Қилди тоқин саҳар гачидин оқ¹⁸¹.
Солиб эрди мушаъбид-и¹⁸² гардун,
Нажм доналаридин оғзига ун.
Субҳдин лек айла чушкурди
Ким, дамидин ул ўтти соворди.
Субҳ савбини гозур-и афлок,¹⁸³
Меҳр собуни суртибон юди пок (СС, 171).

Агар «Фарҳоду Ширин» билан «Сабъа-йи сайёра» дostonларидаги мазкур тонг тасвирларини ҳар бир дostonнинг ўзига хос умумий томонини олиб муқояса қилсак, қуйидаги фарқларни кўрамиз.

«Фарҳоду Ширин»да тонг ва тонг отиш жараёни асар қаҳрамонлари ва уларнинг ишига ўхшатилади. Бунинг сабаби қаҳрамонларнинг фаоллиги, яъни ўша кунги воқеада уларнинг актив иштирок этишидир. «Сабъа-йи сайёра»да эса бу вазифани фалакнинг ўзи ёки найрангбоз, меъмор ва кирчилар бажаради. Бунинг сабаби Баҳромнинг фаолиятсизлигидир.

«Фарҳоду Ширин»даги тонг тасвирининг ҳаммаси бир хил кучга эга. Бу фақат сифатда эмас, миқдорда ҳам акс этган. Чунки ҳаммаси ҳам икки байтдан иборат. «Сабъа-йи сайёра»да тасвир кучайиб боради. Охирги куни ҳатто фалак кирчиси тонг кийимини қуёш совуни билан ювиб пок қилади. Чунки Баҳром шу куни Дилоромдан хабар топади. Бу дostonда байтлар сон жиҳатдан ҳам ортиб боради. Биринчи тонг тасвири бир байтдан ва эргаш гапдан иборат, бош гапи иккинчи байтда, лекин иккинчи байтда тонг тасвири йўқ. Иккинчи, учинчи, тўртинчи ва бешинчи тонг тасвирлари-

нинг ҳар бири икки байтда берилган. Олтинчиси уч байтдан, еттинчиси эса тўрт байтдан иборатдир.

Сўз устодлари турлашдан фақат воқеа, қаҳрамон ва нарсалар ҳамда уларнинг тасвиридагина эмас, баёнда ҳам мукамал фойдаланадилар. Бир воқеа, нарса ёки тушунчани ҳар хил сўз ва иборалар билан, бир фикрни гапнинг турлича кўринишлари билан ифодалаш мумкин. Тилни мукамал билган шоир ўз асарини ранг-баранг қилишда тилнинг бу хусусиятидан ҳам самарали фойдаланади. Сўз санъатининг бу бобида ҳам Навоийга етадиган шоир йўқ¹⁸⁴.

Навоий туркий лаҳжаларни мукамал ўрганган, араб ва форс тилларини аъло даражада билган ва бу тилларда ёзилган илмий ва адабий китобларни чуқур таҳлил қилиб яхши ўзлаштирган. Шоир тилнинг жуда нозик томонларини яхши англай олган ва унинг тил борасидаги нуктабинлиги ва дақиқбинлиги унинг адабиёт майдонидаги улкан бадиий муваффақиятларига асос бўлган. Навоий тилдан тўлиқ ҳамда аниқ фойдаланибгина қолмай, уни ҳар томонлама бойитди ва жуда юксак даражага кўтарди. У ўзбек адабий тилини қайси манбалар ҳисобига бойитди? Навоий энг кўп фойдаланган ва энг бой манба туркий лаҳжалар бўлди. Иккинчи манба илмий рисоалар ва ўша давр зиёлиларининг оғзаки нутқи. Навоий асарларида учрайдиган араб ва форс элементлари Навоий давридаги зиёлилар тилида мавжуд бўлган деб тахмин қилишга тўғри келади. Чунки оғзаки тилда ишлатилмаслиги аниқ бўлган ўзга тил элементлари Навоий тилида ҳам учрамайди.

Туркий лаҳжалардаги луғавий ва грамматик элементлар Навоий асарларига чегараланмаган ҳолда, араб ва форс тилларига оид элементлар чегараланган ҳолда ўтган. Бундан ташқари, Навоийнинг ўзи ҳам тил қонунларини бузмаган ҳолда кўпгина сўз ва иборалар ижод этган ҳамда мавжуд сўз ва ибораларни янги маъ-

ноларда моҳирона ишлатган. Яна шуниси ҳам борки, Навоий чет сўзларга жуда тўғри муносабатда бўлган. Баъзи адабиёт ва илм арбоблари ё чет сўзлардан бутунлай воз кечишга ундайдилар, ёки чет сўзлар ҳисобига ўз сўзларини йўқотишни талаб қиладилар. Навоий туркий сўзлардан тўлиқ фойдаланган ҳолда форс ва араб сўзларидан ҳам фойдаланади. Масалан, арабча «каф»¹⁸⁵ сўзини ишлатар экан, шу маънодаги туркий сўзлар «овуч»¹⁸⁶ билан «оя»дан¹⁸⁷ воз кечмайди:

Базм аро гар йўқ май била даф,
Ҳам ёмон эрмас ун била каф (ҒС, 326).

Икки юз анга софу йилмон¹⁸⁸ қоя,
Нима бутмай андин нечукким оя.

Илги ашким қонин аритмоқда чектим дуд-и оҳ,
Ҳам қизарди, ҳам қаро бўлди ул ойнинг овучи.¹⁸⁹

Навоий форс-тожик сўзи бўлмиш «лаб»дан фойдаланар экан, шу маънодаги туркий «эрин» билан «дудоқ»ни ҳам эсдан чиқармайди:

Нуқта-йи холинг надин ширин лабинг устидадур,
Нуқта чун остин бўлур, ҳар қайдаким ёзилса «лаб» (ҒС, 65).

Сафха-йи ҳуснунгда жонбахш эринг, эй сиймин бадан,
Ўхшашурким айлағай Исо қуёш ичра ватан,
Эй дудоқинг ширинида оби ҳайвон лаззати¹⁹⁰.

Бу мисолларни биз Навоийнинг чет сўзларга бўлган муносабатини кўрсатиш учунгина келтирдик. Келтирган сўзлар Навоийнинг ўзбек адабий тилини бойитганлигига мисол бўлолмайди, чунки бу сўзлар Навоий-

дан олдинги шоирларнинг асарларида ҳам учрайди. Лекин Навоий Бобир таъбири билан «ҳаммадан кўп ва хўб айтқан» лиги учун ўзига қадар ўзбек адабий тилида ишлатилмаган сўзларни кўплаб қоғозга туширди ва уларнинг адабий тилда сақланиб қолишига сабабчи бўлди. Бундай сўзларнинг аниқ рўйхатини бериш ҳозирча қийин, чунки бизда ҳануз на Навоийнинг ўзининг асарларига ва на ундан олдин ёзилган асарларга тузилган тўлиқ луғатлар бор. Навоийнинг ўзбек халқига тил жиҳатидан кўрсатган бебаҳо хизматларидан бири шундаки, у ўзбек адабий тилини туркий лаҳжалар ҳисобига янги туб сўзлар билан бойитди. Масалан, «қуёш» маъносидаги «кунаш»¹⁹¹, ёлғон маъносидаги «ўтрук»¹⁹², «турмоқ» маъносидаги «қўпмоқ»¹⁹³ шулар жумласидандир.

Иккинчи хизмати — бор сўзлар ва қўшимчалар асосида ўзи янги сўзлар яратди ва янги сўзларни вужудга келтириш, айниқса бадий талабларга жавоб берадиган луғавий бирликларни ҳосил қилишнинг нозик усуллари кашф қилди. Масалан, Навоий кўмакчи маънода «қил», «эт» ва «айла» феълларидан ташқари «кўргуз» феълдан, «бўл» феълнинг маънодоши сифатида «кел» феълдан унумли фойдаланган ва янги сўзлар ҳосил қилган.

Навоийнинг «Хамса»сида «рахш-и таманно сурмак», «шикаста мақол келмак», «камол тутмоқ», «ганжфишонлиқ қилмоқ» сингари ўзи яратган сўз ва иборалар жуда кўпдир.

Учинчи хизмати — адабий тилда ўзигача ҳам ишлатилган сўзларни янги маънолар билан бойитганлигидир. Бунда ҳам Навоий туркий лаҳжалар ва фольклордан яхши фойдаланган. Масалан, туркий халқларда кечаги кунни кеч вақтини англатувчи сўзлар билан, эрта кунни эса тонг маъносига алоқадор сўзлар билан ифодалаш одати бор. Жануби-ғарб турклари кечаги кунни «дун» (тун) дейдилар. Навоий ҳам «тун» сўзини

худди шу маънода янги «кеча» сўзининг маънодоши сифатида ишлатади:

Тун оқшом келди кулбам сари ул гулрух шитоб айлаб,
Хироми суръатидин гул уза хайдин гулоб айлаб (ФК,65).¹⁹⁴

Бу байтдаги «тун оқшом» кеча кечқурун деган маънодадир. Кўпгина сўзларга Навоийнинг ўзи ҳам тилининг қонун ва қоидаларига асосланган ҳолда янги маънолар берган.

Тўртинчи хизмати — ўзбек адабий тилини грамматик жиҳатдан ҳам бойитганлигидир. Бу борада Навоий туркий тил ва лаҳжалар ҳисобига сўз формалари ва синтактик конструкцияларни кўпайтирди, уларнинг маъно ва функция доирасини кенгайтди.

Навоийнинг мана шу улуғ хизматлари туфайли ўзбек адабий тилининг ифода воситалари кўпайди ва кучайди, эстетик имкониятлари бениҳоя даражага етди, адабий ва илмий қудрати ошди.

Навоий маънодош сўз ва иборалардан унумли ва ўринли фойдаланади. «Маҳбубу-л-қулуб»нинг «Кадхудолиқ»¹⁹⁵ сифати ва хотунлар зикрида» деб номланган фаслидан бир оз ўқиб кўрайлик.

«Кадхудолиқ — қутула олмас балоға мубталолиқ. Давосиз ранжға хору зор бўлмағу иложсиз эмгакка гирифтор бўлмақ. Агарчи бу иш боштин-оёқ аламу озордур. Аммо анинг кайфиятида тафовутлар бордур. Мувофиқ тушса кадбону,¹⁹⁶ давлату жамъиятқа¹⁹⁷ бўлмақтур ҳамзону.¹⁹⁸ Уйнинг оройиши андину уйлугнунг¹⁹⁹ осойиши андин. Жамоли бўлса, кўнгулға марғубу салоҳи бўлса, жонға матлуб. Оқила бўлса, рўзгорға андин интизому маош²⁰⁰ асбобиға андин тартибу саранжом. Бу навъ жуфт кишига қовушса, балки мундоқ комкорлиқ²⁰¹ иликка тушса, ниҳоний ғаму меҳнатға ҳамрозу ҳамдаминг бўлғай ва махфий дарду машаққатқа дамсозу маҳраминг бўлғай. Рўзгордин ҳар жафо

етса, анисинг²⁰² уч ва чарх-и даввордин ҳар ибтило келса, жалисинг²⁰³ ул. Кўнглунг ғамидин ул ғамнок ва баданинг заъфу малолатидин ул ҳалок...

Аммо наъзу биллоҳ²⁰⁴ носоз жуфт эвга муҳлик мараздур²⁰⁵ ошқору нухуфт.²⁰⁶ Салита²⁰⁷ бўлса, кўнгул андин ранжаю қабиҳа²⁰⁸ бўлса, руҳга андин шиканжа. Ёмон тиллик бўлса, абушқа²⁰⁹ кўнгли андин яралиғ, ёмон ишлик бўлса, эрга андин юзқоралиқ. Майхора бўлса, уйдин ободлиғ бартараф, бадқора бўлса уй андин байтуллатаф²¹⁰ (МҚ, 55—56).

Бу парчада Навоий қуйидаги маънодош сўзлардан жуда ўринли фойдаланиб, қайтариқларга йўл қўймаган ва нутқни сўз нуқтаи назаридан турлаган: кадхудо—уйлук—абушқа—эр; мубталолиқ—хору зор бўлмақ—гирифтор бўлмақ; бало—ибтило; давосиз—иложсиз; ранж—эмгак; алам—озор; марғуб—матлуб; рўзгор—маош; интизом—тартиб—саранжом; ниҳоний—махфий; ҳамроз—дамсоз—ҳамдам—маҳрам—анис—жалис; ранжа—шиканжа.

Навоий отга нисбатан «от», «адҳам» (қора от), «ашҳаб» (кўк от), «тавсан» (асов от), «маркаб» (улов), «рахш» (жийрон), «саманд», «таговар» (тезюар от), «тўбучоқ», «заминнавард» (ер кезар), «барқрафтор» (яшинқадам), «подпо» (елқадам) ва ҳоказо сўзларни ишлатади:

Туну кун адҳамию ашҳабини —
Чарх-и тавсаннинг икки маркабини,
Кеча-кундуз шитоб аро солдинг,
Туну кун изтироб аро солдинг (СС, 6).

Ўн келиб ўзга отча гоми анинг
Туну кун юз йиғоч хироми²¹¹ анинг (ХАб, 136 а).

Пошна рахшларга урдилар,
Ҳе дегунча ани тушурдилар (ХАб, 142 а).

Таговарингга бағир қонидин хино богла!

Итингга ғамзада жон риштасин расан²¹² қилғил (ҒС, 389).

Самандингким, ёлингдек тез эрур, юз шукрим гардун
Анга бизни самандарваш мунга гард-и саманд этмиш (НШ, 266.)

Бор эди бир заминнаварди анинг,

Бўлмайин барқ ҳамнабарди²¹³ анинг (ХАб, 134 б).

Олибон келди барқрафторе,

Сайр аро барқтин намудоре (ХАб, 136 а).

Бодпо — сарсар-и жаҳонпаймо,

Устида рокиби саҳобнамо²¹⁴ (ХАб, 106 б).

«Сабъа-йи сайёра»да еттинчи иқлим сайёҳи Баҳром-
га Дилором ҳақида ҳикоя қилади. Ҳикоя Дилором ҳа-
қида бўлгани учун уни кўп тилга олишга тўғри кел-
ган. Навоий бу ўринда ҳам қайтариққа йўл қўймаслик
учун Дилоромни қуйидагича турли сўз ва лақаблар
билан атайди:

Каниз-и Ҳурнажод:²¹⁵

Ногаҳон тушти мундақ овоза,

Эл аро бўлди бу хабар тоза²¹⁶.

Ким, келур тожир-и Хитойизод,

Биласи бир каниз-и Ҳурнажод (СС, 172).

Моҳваш:²¹⁷

Лек тожирға ончаким амвол,

Моҳвашқа юз онча ҳусну жамол (СС, 172).

Маҳ-и фалакпайванд:

Парда ичра маҳ-и фалакпайванд,

Аслу нисбатта хожаға фарзанд (СС, 172).

Сарв-и сиймандом:²¹⁸

Ҳар куни икки қатла субҳ ила шом

Тузубан нағма сарфи-сиймандом (СС, 172).

Санам: ²¹⁹

Солибон парда ичра маҳрамлар,
Зуафодин²²⁰ санамга ҳамдамлар (СС, 173).

Ҳур, луъбат (қўғирчоқ):

Юклабон ҳурнинг аморийсин,
Хожанинг луъбат-и ҳисорисин²²¹ (СС, 174).

Моҳ-и чигил: ²²²

Чун бу ҳолатни билди моҳ-и чигил... (СС, 174).

Шўх:

Чун улус барча маст-и хоб бўлуб,
Шўхқа уй сари шитоб бўлуб (СС, 174).

Шўх-и жоду:

Кўзларидин юбон чу уйқуни,
Келтуруб яна шўх-и жодуни (СС, 174).

Ой:

Ойга ҳам инфиол этиб изҳор,
Қилганидин малол этиб изҳор (СС, 174).

Моҳ-и кофургунқабо:

Моҳ-и кофургунқабо пайваст,
Бўлуб ул ҳужрада худойпараст (СС, 174).

Нигор-и ҳурмисол:

Истади хожа-йи фариштаҳисол,
Парда ичра нигор-и ҳурмисол (СС, 175).

Қиз:

Айтдим: «Зулм сиздин ўлди манга,
Сен атову бу қиздин ўлди манга» (СС, 175).

Сарв-и лоларух:

Кулубон туттилар мусаллам ани:
Хожа ҳам, сарв-и лоларух ҳам ани (СС, 175).

Сарв-и гулрух:

Сарв-и гулрухқа хизмат этмак ҳам
Ки, яқин келмас анда номаҳрам (СС, 176).

Парда мастури:

Чун эрур ушбу парда кофурий
Ҳам бу ранг ичра парда мастури (СС, 176).

Сарв-и маҳлиқо:

Сўз дедим чун бу навъ адо бирлан
Хожаву сарв маҳлиқо бирлан (СС, 176).

Моҳрух:

Моҳрух чун тузар эди нағамот,
Мени бир ҳайрат айлар эрди мот... (СС, 177).

Бут-и гулрух:

Чун эшитти сўзум бут-и гулрух,
Фикр этиб буйла айтти посух (СС, 178).

Бут-и ҳурий:

Ҳам кўруб буйла қасри кофурий
Едима кирди ул бут-и ҳурий (СС, 184).

Навойи асар матнини ранг-баранг қилишда сўз формаларидан ҳам фойдаланади. Масалан, қуйидаги парчада «ҳол» сўзининг кўплигини уч кўринишда «ҳоллар», «ҳолот» ва «аҳвол» тарзида беради.

«Замон аҳлидин баъзи асҳобу даврон хайлидин баъзи аҳбобки, бу ҳоллардин хабарсизу кўнгиллари бу хайру шардин асарсиздур.... бу навъ асҳобу аҳбобқа интибоқ қилмақ ва аларни бу ҳолоттин огоҳ қилмақ вожиб кўрундики, ҳар тоифа хисолидин вуқуфларно²²³ ҳар табақа аҳволидин шуурлари²²⁴ бўлғай...» (МҚ, 7.)

Феълнинг иккинчи шахс бирлигининг буйруқ формаси Навойида уч хил. Биринчиси қўшимчасиз буйруқ формаси:

Мендин ул чобукнинг, эй пайк-и сабо майдонин ўп,
Ғўйига бошим ниёзин еткуруб чавгонин ўп (ФС, 87).

Иккинчиси «ғил» («қил», «-ғил», «-қил») қўшимчаси билан ясалган буйруқ формаси:

Қаро кўзум келу мардумлуғ эмди фан қилғил!
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил (ФС, 389)!

Учинчиси «у» қўшимчаси билан ясалган буйруқ формаси:

Эй сабо, аввора кўнглум истаю ҳар ён бору!
Водию, тоғу биёбонларни бир-бир ахтару (ФК, 513)!

Навоий асарларида феълнинг учинчи шахс буйруқ формасининг «сун» қўшимчаси билан ясалгани ҳам, «-дик» элементи билан ясалгани ҳам ишлатилади:

Борсанг ол жонимни, то сенсиз манга жон қолмасун,
Жон қолиб, жон ичра ногаҳ доғ-и ҳижрон қолмасун (ФК, 509).

Қўюнг, тийги кўксум шигофини йирдик!
Фироқида жоним аросига кирдик (НШ, 342).

Навоий тилида биринчи шахс ўтган замон кўплик формаси «-дук» ва «-дуқ» қўшимчалари билан ясалди: «кирдук», «қилдук» тарзида. «-Дик» эса учинчи шахс буйруқ формасини ясайди. Бу форма ҳозир жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбеклар тилида сақланган.

Навоий сўз формаларининг маънодошлигидан асарга нутқий ранг-баранглик бағишлаш мақсадида феъл ва бошқа сўз туркумларининг зикр этилгандан ўзга формаларида ҳам фойдаланган.

Маънодош сўз формаларигина эмас, маънодош конструкциялар ҳам Навоийнинг назаридан четда қолган эмас. Масалан, шоир изофанинг форс-тожикча туридан мукаммал фойдаланган. Маълумки, изофа деб аниқловчи билан аниқланмиш бирикмасига айтилади. Бу форс-тожик бирикмаси маъно жиҳатдан кенг бўлиб, ўзбекчадаги қаратқичли, сифатловчили ва изоҳловчили бирикмаларга тўғри келади. Унинг шаклланиши қуйидагича: аниқловчи аниқланмишдан кейин келади ва аниқланмишга урғусиз «и» ёки «йи» элементи қўшилади. «И» ундош билан тугаган сўзларга, «йи» унли билан битган сўзларга қўшилади, лола-йи сероб ва май-и ноб сингари. Навоий бирикманинг бу туридан ҳам нутқни гўзаллаштириш учун фойдаланади. Қуйидаги байтга диққат қилинг:

Шом-и ғам ҳажр ўтига куймакни кўп фан айладим,
Васл шамъин ёқиб, эл базмини равшан айладим (ФС, 426).

Бу байтда Навоий «ғам шоми»ни «шом-и ғам» деб берган. Бунинг ўрида «ғам туни» бирикмасини ишлатиш мумкин эди («ғам шоми» дейилса вазн бузилади, унда бутун мисрани ўзгартириш керак бўлади). Унда бу бирикма унинг кетиданоқ келаётган «ҳажр ўти» билан шаклан бир хил бўлиб қолар эди. Шунинг учун бу ўринда тожикча изофанинг ишлатилиши ўринлидир.

Аниқловчили бирикманинг бўлаклари иккитадан ортиқ бўлган пайтда унинг тожикча ва ўзбекча формалари бирлаштирилиши ҳам мумкин. Бу яна ўзига хос бошқача шаклни вужудга келтиради:

Эй Навоий, етса юз минг ғам фалактин не ғамим,
Хоссаким, дайр-и фано кунжини маъман²²⁵ айладим (ҒС, 426).

Бу байтдаги «дайр-и фано кунжи» шундай бирикмалардандир. Бундай бирикмалар нутқни турлабгина қолмай, шоирга вазн ва қофия қийинчиликларини энгишга ёрдам ҳам беради.

Навоий яна бошқа конструкциялар қатори эргаш гаплардаги синтактик маънодошликдан ҳам моҳирона фойдаланади. Бунга ҳар турли мисолларни кўплаб келтириш мумкин, бироқ бир мисол билан чекланамиз:

Шоҳ эмас эркан-да Ануширвон,
Бўлди биров ишқи била нотавон,
Ғунча киби кўнгли тўла қон эди,
Лек ғами хурдаси²²⁶ пинҳон эди.
Етти ғаму меҳнат-и бемар²²⁷ анга,
Тски висол ўлди муяссар анга.
Бир чаман ичра тузубон хилвате,
Гулрух ила қилди аён суҳбате.
Комға майл айлади чун комгор,
Айлади таслим ўзин гулўзор.
Сунғач илик дилбар-и мунис сари,
Тушти кўзи бир бута нарғис сари (ҲА, 97).

Бу парчада пайт эргаш гаплар ҳар хил конструкциялар билан берилган. Биринчи байтда «-канда» қўшимчаси билан ясалган конструкция: «Шоҳ эмас эр-канда Ануширвон»; учинчи байтда «-токи» боғловчиси билан ясалган конструкция: «Токи висол ўлди муяссар анга»; бешинчи байтда «-чун» боғловчиси билан ясалган конструкция: «Комга майл айлади чун комкор»; олтинчи байтда «-гач» қўшимчаси билан ясалган конструкция: «Сунгач илик дилбар-и мунис сари».

Агар Навоий бадийият учун турлашнинг муҳимлигини назарга олмаганда бу тўрт хил конструкция бир хил бўлиб қолиши ҳам мумкин эди. Чунки буларнинг ҳаммасини «-чун»лик конструкция билан ифодалаш мумкин: «Шоҳ эмас эрди чу Ануширвон; Чунки га му меҳнат-и бемар анга етти, висол ўлди муяссар анга; Сунди чу илик маҳ-и мунис сари»га ўхшаш ёки эргаш гап кесимларини «етканда», «майл айлаганда», «сунганда» деб буларнинг барчасини «-ганда»лик конструкция билан ҳам берса бўлади. Биринчи байтдагидан бошқаларини «-гач»лик конструкция билан ҳам ифодалаш мумкин. Лекин Навоий тўртовини тўрт хил шаклда ифодалаган ва синтактик қайтариққа йўл қўймаган.

Ижодкор турли-туман нарсаларни бирлаштириб ягона ҳолга келтириш натижасида мақсадга эришади. Бутуннинг бирор бўлаги унинг бошқа бўлақларига мос тушмаса, яратилган асар бут бўлмайди. Шунинг учун бўлақлар орасида муносабат бўлиш-бўлмаслигининг адабий асар учун аҳамияти жуда каттадир. Юқорида нисбат уйғунлик ёки зидликдан иборат бўлишини айтган эдик. Аввал Навоийнинг уйғунлаштириш бобидаги маҳорати билан танишиб чиқамиз. Лекин уйғунлик билан зиддият бир ўринда амалга ошиши мумкинлигини назарда тутиш керак. Бундай ҳолларда бир жиҳатдан содир бўлган уйғунлик бошқа бир жиҳатдан зидликни келтириб чиқариши мумкин. Бир туркум

бўлаклар орасидаги уйғунлик иккинчи бир туркумга нисбатан турлилик туғдиришини ҳам унутмаслик керак. Чунки буларнинг бирини баён қилганда бирдан бошқаларини ҳам баён қилиш имконияти ҳамма вақт бўла бермайди.

Уйғунлик деганда бирдан ортиқ нарса ёки ҳодисанинг бир ёки бир неча жиҳатдан умумийликка эга бўлишини тушунамиз. Лекин уйғун нарсалар орасидаги умумийлик ҳамма жиҳатдан бўлмайди, фарқли томони ҳам бўлади. Агар умумийлик уларнинг ҳамма жиҳатини қамраса, унда уйғунлик эмас, тенглик вужудга келади.

Навсийнинг китобларида уйғунлик уларнинг муқаддима қисмидаёқ бошланади. Унинг ҳар бир асарининг муқаддимаси шу асарининг мундарижасига уйғунлашган. Масалан, «Фарҳоду Ширин» достонининг муқаддимасида қуйидаги байтлар бор:

Қазо Фарҳоди амри раҳнамуни,
Забун олинда гардун Бесутуни.

Етурганга бало тоғида бедод,
Лақаб айлаб замона ичра Фарҳод.

Ани ғам тоғида аввора айлаб,
Қояни тешасидин пора айлаб.

Неча бўлса Хито мулкида хоқон,
Солиб бийми анинг бағри аро қон.

Бадан мулкин қилиб ул қилса маъмур,
Вазир-и ақл Мулкороси маъмур.

Кўнгул қасрига бўлгач нақшпардоз,
Қилибон коргоҳ-и Монавий соз.

Қилиб ҳикмат хирад Суқроти қисми,
Ясаб жон ганжига пайкар тилисми.

Не маҳваш ҳуснига ким берди тазйин,
Ани айлаб жаҳон аҳлига Ширин.

Чу айлаб ғамзаси жонларга торож,
Қилиб васлига Хисравларни муҳтож.

Шафақ гулгунига Хуршид этиб ранг,
Яна жул чарх-и атлас қаҳқашон танг.

Кеча Шабдезин айлаб танг баста,
Янги ойдин қилиб сатлига даста.

Қадар Шопурин анжумдин садафкор,
Анга чарху шафақ шингарфу зангор.

Ажал Шеруяси тийгин қилиб тез,
Қатили юз туман андоқки Парвез.

Нигесо-йи замонга чун бериб соз,
Замона аҳлин айлаб айшпардоз.

Чу тортиб Зуҳра лаҳни Борбадни,
Олиб Баҳромвашлардин хирадни.

Ўкуш Фарҳоду Ширин айласанг жамъ,
Шабистонида бир парвонау шамъ.

Ва-гар минг Бесутундек қилсанг идрок,
Йўлида бир кесак, бал бир овуч хок.

Солиб чун қаҳр истиғноси партав,
Келиб кам зарралардин доғи Хусрав (ФШ, 5).

Бу байтларда Навоий қазони Фарҳодга, осмонни Фарҳодга алоқадор Бесутун тоғига, ақлни Чин хоқонининг вазири Мулқорога ва Суқротга, тунни Хусрав Парвезнинг оти Шабдезга, қадарни Фарҳоднинг дўсти Шопурга, ажални ўз отасини ўлдирган Парвезнинг ўғли Шеруяга, замонни Парвезнинг созандаси Нигесога ўхшатган ҳолда «ширин», «тилисм» сўзларини Бесутун, Хусрав ва унинг ашулачиси Борбад номларини тилга олиб, муқаддимани дostonнинг мундарижасига уйғунлаштирган.

«Лайлову Мажнун» дostonида эса бу мақсадга девона, телба маъносиди «мажнун» сўзини ва қора, қоронғи маъноларида «лайло» сўзини қўллаш ҳамда тасвирга Мажнун, яъни Қайс ва унинг маъшуқаси Лайлони жалб қилиш йўли билан эришилган:

Эй ҳуснға айлаганни шайдо,
Мажнунлуғ ила қилиб ҳувайдо.

Эй ишқ ўтин айлаган жаҳонсўз,
Ҳар бир шарарини хонумонсўз.

Эй ўртаб ул ўтқа хонумонлар,
Не хону не монки, жисму жонлар.

Эй кимники айлабон париваш,
Мажнун анга юз асир-и ғамкаш.

Эй кимни қилиб парига мажнун,
Ашки суйин оқизиб жигаргун.

Эй ҳар сориким қилиб тажалло,
Ул мазҳар ўлуб жаҳонда Лайло.

Эй оники Лайло айлаб отин,
Мажнун қилмоқ қилиб сифотин (ХАб, 52 б).

«Сабъа-йи сайёра» да эса муқаддима достонининг мундарижасига қуйидаги байтлар ёрдамида уйғунлаштирилган:

Тунд сендин сипеҳр Баҳроми,
Чангзан Зухранинг Дилороми.

Чектинг этканда даҳр бунёдин,
Етти гунбад сипеҳр-и минодин.

Сунъунг этти бу етти кох-и рафиъ,
Нажм гавҳарлари била тарсиъ.

Етти кох ичра етти фарзона,
Дегали ҳикматингдин афсона.

Етти афсона барчаси дилбад,
Иккиси бир-бирига йўқ монанд.

Етти гунбад агарчи миноранг,
Етти афсона лек ранго-ранг.

Сен чекиб муртафиъ ети афлок,
Мунҳат айлаб бу тийра марказ-и хок.

Етти гардун демайки етти лаган,
Ҳар бири ичра шамъ нурафган.

Ҳар лаган дурж-и кавкабафрузе,
Кавкаб-и гавҳар-и шабафрузе.

Ҳар бирисинда ўзга хосият,
Ўзгача рангу ўзга моҳият.

Арз жирмин қилиб ети тақсим,
Айладинг ҳар бирини бир иқлим (СС, 5).

Биринчи байтнинг биринчи мисраида «сипеҳр» (осмон)ни Баҳромга ўхшатишдан мурод дoston қаҳрамони Баҳромга ҳамда Марс сайёрасига ишора қилиб ўтишдир. Байтнинг иккинчи мисраидаги ўхшатиш ва сифатлаш эса ўз вазифасини бажаришдан ташқари асар қаҳрамони Дилоромга ва унинг чангчилигига ишора қилиш вазифасини ўтайди. Кейинги байтларда Навоий етти осмон билан Баҳромга қурилган етти қаср, етти сайёра билан етти мусофир ва етти иқлим ҳамда етти ранг орасида муносабат пайдо қилиб, муқаддимани асарнинг асосий қисмига моҳирлик билан уйғунлаштирган.

«Хазойину-л-маоний»нинг муқаддимаси тубандагича бошланади:

«Шукру сипос ул қодирғаким, чун адам осойишгоҳидин вужуд оройиши огоҳлариға жилва берди, инсонни сойир махлуқоттин нутқ шарафи била мумтоз қилди. Рубоия:

Улким, чу жаҳон хилқатин оғоз этти,
Сунъ килкини нақшпардоз этти,
Инсон хайлин нутқ ила мумтоз этти,
Нутқ аҳлини назм ила сарафроз этти.

Ва ҳамд-и беқиёс ул сониъғаким,²²⁸ чун иборат²²⁹ жавоҳирин назм силкига тортти, ул гулшани эрамоийинни назм аҳли хома-йи²³⁰ гавҳарафшонни била рашк-и нигорхона-йи²³¹ Чину ғайрат-и²³² хулд-ибарин²³³ ясади. Рубоия:

Чун хайл-и башарға нутқ комин берди,
Ул нутқ ила назм иҳтиромин берди,
Назм ичра балоғат интизомин берди,
Таркибида эъжоз²³⁴ мақомин берди (ҒС, 7).

Бу муқаддимада ҳеч қандай шахсга ва турли воқеаларга ишора қилинмаган. Чунки лирик асарлар тўплами бўлган «Хазойину-л-маоний»да дostonлардаги каби турли воқеалар йўқ. Бу ерда инсоннинг нутқ би-

лан бошқа махлуқотдан ажралгани ва шундан кейинок назмий нутққа эришгани таъкидланади, чунки лирика адабий асарларнинг энг қадимийсидир. Ундан ташқари бу парчада шоир қалами Чин нигорхонаси билан рақобат қилиши айtilган. Нигор миниатюрадир. Ҳар бир ғазал, рубой, туюқ ёки бошқа лирик шеър ҳам сўздан яратилган миниатюрадир. Яна бу ўринда эъжоз тилга олинади. Бу шарқ классиклари, шеършунослари ва шинавандалари томонидан лирикага қўйилган энг асосий талабдир.

«Маҳбубу-л-қулуб» «ҳамд ангаким, зотиға ҳамд ончаким, сазовордур, айтса бўлмас ва сано ангаким, сифотиға сано ончаким, ери бордур, битса бўлмас. Зоти жамъи камолот сифоти била мавсуф сифотидин мажмуъ камолот кашф аҳлиға макшуф» деган сўзлар билан бошланади.

Бу ерда зот, сифот ва камолотнинг таъкидланишига сабаб «Маҳбубу-л-қулуб»нинг дидактик асар бўлиб, унда кишининг инсонлик даражасини белгиловчи сифатлар ва уни камолотга етказувчи хислатлар кашф этилгани, яъни очиб берилганидир.

Навоний муқаддимани асарнинг мундарижаси билан уйғунлаштириш услубини ўзининг илмий рисоаларига ҳам тадбиқ қилган. Масалан, «Мезону-л-авзон» шундай бошланади:

«Комил ҳамду вофир шукр ул сонийғаким, инсон хилқати байтининг назмин аносир тўрт рукни билан тузди ва бу байт арконин назм аҳлининг солим таъбу мустақим зиҳни икки мисраи била мавзун кўргузди» (МА, Ш).²³⁵

Бу ерда «комил» — тўлиқ, «вофир» — фаровон деган маънода, лекин шу билан бирга булар аруздаги икки баҳрнинг номидир. «Байт» уй маъносида ишлатилган, инсон гавдаси уйга ўхшатиш билан, бироқ байт шеър бўлаги ҳамдир. «Назм» қурилиш маъносида, аммо назм нутқ тури ҳамдир. «Рукн» уйнинг устуниси, шу билан

бирга вазн бирлигидир. «Мисра» бу ерда эшик қаноти маъносида. Бир қаноти — таъб, иккинчиси — зиҳн. Шу билан бирга мисра байтнинг бир сатридир. Шундай қилиб, «Мезону-л-авзон» вазнлар ҳақидаги китоб бўлгани учун Навоий унинг муқаддимасида шеършуносликка оид терминларнинг луғавий маъносидан санъаткорона фойдаланган.

Навоий асарларининг мазмунан фарқли икки қисмини уйғунлик нуқтаи назаридан кўриб чиқдик. Энди унинг дostonларининг бобларини шу нуқтаи назардан текшириб кўрамиз.

Навоийнинг дostonларидаги ҳар бир бобнинг сарлавҳаси ҳам шу боб мундарижаси билан фақат мазмунан эмас, шаклан ҳам уйғунлашган. Мазмунан сарлавҳа бобга мос бўлиши табиийдир. Бунда бадийлик бўлмайди, фақат аниқлик бор бўлади. Шунинг учун уйғунлик ҳақида гап бораётганда бутуннинг кўмакчи бўлақларининг сувратида унинг етакчи бўлагининг мундарижаси акс этишини тушуниш керак. Юқорида дoston муқаддимаси билан унинг асосий қисми орасидаги уйғунликда ҳам муқаддиманинг маъноси эмас, суврати дostonнинг асосий қисмининг мундарижасига мос эди. Навоий «Тунд сендин сипеҳр Баҳромни» деб, Баҳромни ўхшатишнинг ўхшовчиси сифатида ишлатгани учун, яъни Баҳром сувратдаю «сипеҳр» маънода бўлгани учунгина бу «Баҳром» асар қаҳрамони Баҳромга нисбат пайдо қилиб бадийликка асос бўлувчи уйғунликни вужудга келтиради. Ҳодисанинг шоирни таъсирлантирадиган ери ҳам фалак билан Баҳромнинг иши ўртасидаги умумийликдир. Ўқувчи ёки эшитувчини завқлантирадиган нарса ҳам биринчидан шу умумийлик бўлса, иккинчидан, шоирнинг бир тасвирий восита орқали фалак билан Баҳром орасидаги муносабатни кўрсата олиш маҳоратидир.

Сарлавҳа билан боб орасидаги уйғунликни равшанлаштириш учун «Сабъа-йи сайёра»нинг «Баҳром фа-

лон куни фалон рангли қасрда айш қилди» деган фикр-ни ўз ўрнига қараб қанчалик маҳорат билан бадийлаштириб беришини кўрайлик:

«Шанба куни Баҳромнинг мушкфом либослар кийиб, гунбад-и мушкинга хиром қилиб, ғазол-и мушкбў била бода-йи мушкин ичкани ва бу машғуллуқ била ҳижрон ўтининг дуди қора қилган кунни шомға текургани» (ХАб, 118 б).

«Якшанба куни Баҳромнинг қуёшдек зарбафт либос кийиб гунбад-и зарнигорға азм қилиб сариғ ҳуллалиғ ҳур била базм-и айш тузуб олтун соғарда асфар май ичкани, йўқким қуёшнинг сариғ гули очилгани чоғдин офтоб зардиғача анга бир йилча кечгани» (ХАб, 124, а; 124 б).

«Душанба куни Баҳромнинг навбаҳормонанд ахзар либос била гунбад-и ахзарға юз қўйгани ва сарв-и сабзоранг-и сабзхулла била жом-и зумуррадфом ичинда зулол-и ҳаёт нўш қилгани ва ул чашма-йи зиндагонийдин Хизр ҳаёти касб этгани» (ХАб, 128 а).

«Сешанба куни Баҳромнинг гулгун либос била қаср-и гулнорийға таважжуҳ қилиб, шафақгун хуллик хуршид била соғар-и ёқутфом ичинда лаълранг май ичгани ва ул ёқуту лаълдин уйқу учун муфарриҳ тартиб қилиб, майдин қизартқан кўзни юмгани (ХАб, 133 а).

«Чаҳоршанба куни Баҳромнинг мовий кисват била гунбад-и нилуфарийға майл қилиб хуршид-и осмоний-либос била жом-и ферузагун аро кабудон майидек бода солиб нўш қилгани ва нўшонўш унинг тоқ-и нилуфарийдин ошургани» (ХАб, 139 а).

«Панжшанба куни Баҳромнинг сандалосо хилъат била гулшан-и сандалбўйда ором тутуб сарв-и сандалнасим била бода-йи сандалшамим ичмак ва ул сандаллар лаҳлаҳасидин димоғи муаттар бўлуб кўзи уйқу майл қилмақ» (ХАб. 143 б).

«Одина куни Баҳромнинг кофурий асвоб била

қаср-и кофургун ичинда мушкинзулф-и кофурийлибос
била тахт-и ож узра жом-и биллурийдин бода-йи ко-
фурмизож ошом қилғани ва ул кофуркорлиқдин ҳиж-
рони ҳарорати таскин топиб ўз ғазола-йи мушкбўйи-
дин хабар топқани» (ХАБ, 148 а).

Баҳромнинг айши учун етти иқлим подшоси томони-
дан қурилган етти қасрнинг ҳар бири етти сайёрадан
бирининг рангига мос бўлиб, ҳафтанинг шу сайёра
ҳомий ҳисобланган кунига хос эди. Шанба куни учун
шу куннинг ҳомийси Зухал сайёрасининг рангига мос
қора қаср, якшанба учун унинг ҳомийси Қуёш сайёра-
сининг рангига мос сариғ қаср, душанба учун душанба
ҳомийси Ой сайёрасининг рангига мос яшил қаср, ҳо-
мийси Миррих бўлган сешанба куни учун Миррих
рангига мос қизил қаср, чоршанба куни учун унинг ҳо-
мийси Уторид рангига мос мовий қаср, пайшанба учун
унинг ҳомийси Муштарий рангига мос сандал тусли
қаср, жума куни учун унинг ҳомийси Зухра рангига
мос оқ қаср барпо қилинган эди. Баҳром ҳафтанинг
ҳар куни бир қасрда шу қаср рангига мос кийим ва
асбоблар билан қасрни қурган подшонинг қизи билан
май ичиб ишрат қилади. Бинобарин, Навоий биринчи
сарлавҳада (шанба) мушкфом, мушкин, ғазол, мушк-
бў: ҳижрон, қора, дуд, шом каби қоралик билдирувчи
сўзларни уюштира, иккинчи сарлавҳада (якшанба)
қуёш, зарбафт, зарнигор, сариғ, олтун, асфар, сариғ
гул, офтоб зар каби сариғлиқ англатадиган сўзларни
уюштиради. Учинчи сарлавҳада шоир (душанба) нав-
бахормонанд, ахзар сарв, сабзоранг сабзхулла, зу-
муррадфом, зилол, Хизр каби яхшиликка оид сўзлар-
ни, тўртинчи сарлавҳада эса (сешанба) гулгун, гулно-
рий шафақгун, ёқутфом, лаълранг, лаъл, ёқут қизарт-
қан каби қизиллик билан боғлиқ бўлган сўзларни бера-
ди. Бешинчи сарлавҳада (чаҳоршанба) мовий, нилуфа-
рий, осмонийлибос, ферузагун, кабудон каби мовий
рангга тегишли сўзлардан, олтинчи сарлавҳада (панж-

шанба) турли таркибда берилган сандал сўзидан, еттинчи сарлавҳада эса (одина) кофурий, кофургун, ож, биллурий, кофурмижоз, кафуркорлик каби оқлиққа хос бўлган сўзлардан фойдаланади.

Бундан ташқари биринчи сарлавҳада «мушк» сўзидан, иккинчисида «зар» сўзидан, учинчисида «сабз» сўзидан, тўртинчисида «гул» сўзидан, олтинчисида «сандал» сўзидан, еттинчисида «кофур» сўзидан ясалган ўзакдош сўзларни уюштириб уйғунликнинг таъсирини кучайтиради.

Навойй дostonларидаги бобларнинг аксари икки қисмдан, яъни сарлавҳа ва боб баёнидан иборат бўлмай, тўрт қисмдан иборатдир. Уларда мазкур икки қисмдан ташқари яна бошлам ва тугам бор. Бу қисмлар ва улар орасидаги уйғунлик ҳақида тасаввурга эга бўлиш учун «Лайлову Мажнун» дostonининг бир бобини қисқартириб оламиз: «Қайснинг адам мажлисининг қутулиб, вужуд маҳдиға²³⁶ тутулгани ва қон ютмоқдин хўришу²³⁷ ишқ доясининг парвариш топқани ва ишқ-и зотий чошнисидин²³⁸ эл кўзига ширину дард-и азалий ҳароратидин халойиқ назариға исиг кўрунгани:

Бу силсила ҳалқасида дилгир,²³⁹
Бу навъ чекар садо-йи занжир:

Ким барр-и Арабда комроне,
Бор эрди Арабқа ҳукмроне...

Моли кўпу, умр сустпайванд,
Фарзандга эрди орзуманд...

Чун тенгрига қилди кўп тазарруъ,
Топти неким айлади таваққуъ.

Чун коми анинг бор эрди фарзанд,
Берди халафе анга худованд.

Қайси халафе, халифазоде,
Ишқ ақлига қибла-йи муроде...

Алқисса, атоси топқач ул дур,
Кўп сочти гуҳар, қилиб тафоҳур.

Қайс айлади ўғли отини бот
Ким, ўз отасига бу эди от...

Сут бўғзидин ўтгач-ўқ бўлуб қон,
Бағри бу баҳонадин тўлуб қон.

Мадҳ этмак ила танини ранжа,
Тифл эрканида кўруб шиканжа.

Ерда юруй олмасида бешак,
Варзиш қилибон кичикдин эмгак.

Ўт кўрсаки майл этиб ниҳони,
Ишқ ўти тасаввур айлаб они.

Бўлмаи гофил даме гаму дард,
Улғайтибон они дардпарвард.

Маҳд ичраки тортибон фиғонлар,
Афғонида дардтин нишонлар.

Бўлгач тили лафздин хабарлиқ,
Ҳар лафзки деб бори асарлиқ.

Чун эл била бошлади такаллум,
Эл ҳушин этиб такаллуми гум.

Рухсорида ламъа-йи малоҳат,
Гуфторида нашъа-йи фасоҳат,

Ҳар нуктаким ул ривоят айлаб,
Эл қўнгли аро сироят айлаб.

Не қилса баён хирадга маъқул,
Боштин аёғи назарда мақбул.

Ҳар сори хабар топиб қобойил,
Кўрмаклигига тилаб васойил.

Атрофдин эл келиб талоша,
Ул нодирани қилиб тамошо.

Баъзи юзидин топиб тажаббур,
Баъзи сўзидин қилиб таҳайюр.

Жондин севиб они бенаволар,
Ҳар кимки кўруб, қилиб дуолар.

Бас тифл-и ажабки, юз куҳансол,
Бўлғайлар ²⁴ васфида анинг лол.

Севмақда ато-ано мувофиқ,
Маъшуқ бир эрди икки ошиқ.

Беҳад эшитиб чу булғажаб сўз,
Дабким, анга тушмасун ёмон кўз.

Жон пардасидин ёпиб паранде,
Кўз мардумидин сочиб сипанде.

Етгач ёши тўрту беш ароси,
Таълим сўзин солиб атоси.

Истатти қабойил ичра пире,
Таълим берурга беназире.

Қим мактаб аро хужаста фарзанд,
Бўлғай бори илмдин баруманд.

Чун илм ила аржуманд бўлғай,
Офоқ ора сарбаланд бўлғай.

Эй пир-и муаллим-и муаддаб,
Ақл ўлди қошингда тифл-и мактаб.

Бу тифл илигига бир варақ бер,
Лекин манга ишқдин сабақ бер (ХАб, 60 а; 61 а)

Бу боб тўрт қисмдан, яъни сарлавҳа, бошлам, асосий қисм ва тугамдан иборат. Бобнинг биринчи байти бошлам, охириги икки байти тугамдир. Бошлам билан тугам ораси бобнинг асосий қисми ҳисобланади. Сарлавҳани бсб билан уйғунлаштирувчи элементлар «ту-тулмоқ», «ишқ дояси», «ишқ-и зотий чошниси» ва «дард-и азалий ҳарорати»дир. Бошламни «силсила халқаси» ва «занжир» бобга уйғунлаштиради, чунки илгари ақлдан озганларни занжирга солишган. Тугамда бу вазифани «ишқ пири», «ақлнинг мактаббола бўлиши» ва «ишқ сабоғи» бажаради. Бошлам билан тугамнинг яна бир вазифаси бир бобни иккинчи бобга боғлашдир. Бошлам ўз бобини олдинги боб билан боғлайди, тугам кейинги боб билан. Ҳозир кўриб чиққан бобимиздан кейинги бобнинг фақат сарлавҳаси, бошлами ва тугамини кўрсак бу масала ойдинлашади:

Сарлавҳа:

«Қайснинг хирад мактабида улум авроқин эвургани ва ишқ тунд боди етиб, ул авроқни совургани, яъни Лайло ҳусни гулшанидин заъф хазони канора қилиб, сиҳҳат баҳори насимидин латофат гуллари очилиб, мактаб азми қилғани ва ул гуллардин Қайс кўнгли аёғига ошиқлиқ тиканлари санчилғани».

Бошлам:

Сўз дарсини улки, берди таълим,
Бу навъ этти фасона тақсим (ХАб, 61 а).

Тугам:

Эй гулшан-и ишқ боғбони,
Гулгун қадаҳе кетур ниҳоний.

То гулки, бу гулшан ичра сочқунг,
Маълум этмайин не гуллар очқунг ²⁴¹ (ХАб, 63 а).

Шундай қилиб, Навоий асарларидаги бобларнинг қисмлари бир-бирига уйғун экан. Навоий моҳирлик билан бобнинг сарлавҳаси, бошлами ва тугамини унинг асосий қисмига, боб мундарижасига мувофиқ суврат бериш йўли билан уйғунлаштирган.

Навоий асарларида бобнинг асосий қисмининг ўзида ҳам уйғунлик кучлидир. Бундаги уйғунлик ўз ичига ҳам тасвир объектларининг бир-бирига муносиблигини, ҳам тасвир воситаларининг ўзаро ва тасвир объектларига мувофиқлигини олади. «Сабъа-йи сайёра» достонида етти қаср ва уларда айтилган етти ҳикоядан иборат етти бобдаги уйғунликнинг асосини ҳамранглик ташкил қилган. Биринчи қасрни биринчи иқлимдаги подшо қурган. Биринчи иқлим экватор (хат-и истиво) бўйлаб жойлашган минтақа бўлгани учун унинг аҳолиси ҳам қорадир. Бу иқлимнинг биринчи фалакда жойлашган ва қора ҳисобланган сайёра Зуҳал (Сатурн)га муносабати бор. Шунинг учун қаср ҳам қора, ундаги жиҳозлар ҳам қора, бу қаср бекаси, яъни биринчи иқлимдаги подшо қизининг кийими ҳам, атриёти ҳам қорадир. Бу қасрга келтирилган ҳикоячи ҳам биринчи иқлим кишисидир. Баҳром бу қасрда шанба куни бўлади: шанба ҳам Зуҳалга алоқадор кундир. Бу куни эшитилган ҳикоядаги ҳамма нарсалар ҳам қора ва қоралиққа нисбати бор нарсалардир. Баҳром ҳам қасрга қора кийиниб келади:

Шаҳ дағи ҳулла мушкфом айлаб,
Кирди маҳваш сари хиром айлаб (СС, 78).

Бу қора муҳит ва шароитга шоирнинг тасаввурот ва тасвирий воситалари ҳам уйғунлашади. Қаср бекасининг тасвири ҳам қора рангда берилган:

Тахту рахтини айлаб мушкин,
Мушк уза ер тутуб ғаззола-йи Чин.

Тутубон уйни мушкдин зулумот,
Маҳваш ул зулмат ичра об-и ҳаёт (СС, 7 б).

Мушк қора, ғазол мушк манбаи, Чин ғазол макони. Зулмат, яъни қоронғиликнинг ранги ҳам қора. Ҳаёт суви Шимолда қоронғи бир ғор ичида, деган фикр бор. Демак, киноя ва ўхшатиш мақсадида, фойдаланган нарсаларнинг ўзи ё макони қора, ёки қора нарсага макондир.

Бу қасрда қора бўлиши мумкин бўлмаган нарсалардан ҳам қора нарсаларнинг ҳиди келади:

Ичилур эрди мушкбў бода,
Мушку анбар бухури омода,²⁴²
Анга тегруки, мушк сочиб шом,
Қилди олам юзини анбарфом (СС, 78).

Бода (май)нинг қораси бўлмайти, лекин мушкбў (мушк исли) сифатловчиси уни ҳам қорага яқинлаштирган.

Баҳромнинг ўша шанба куниси ҳам, ўзининг кайфияти, руҳий ҳолати ҳам қора қилиб тасвирланган:

Элга эрди тарабфизо шанба,
Шоҳга эрди вале қаро шанба...

Маҳваш ўз пардасида бўлди ниҳон,
Шаҳга ҳижрон қарангу этти жаҳон.

Тўлғанур эрди тийра ҳоли била,
Дилбари зулфининг хаёли била.

Кўрди ғам шони кўп азоб айлар,
Уйқусизлик ани хароб айлар (СС, 78).

Баҳром якшанба куни сариғ қасрда бўлади. Буни иккинчи иқлимдаги подшо қурган ва ўз қизини Баҳромга никоҳлаб, шу қасрга туширган. Бу кунги ҳикоя айтувчи мусофир ҳам иккинчи иқлимдандир. Якшанба кунининг ва иккинчи иқлимнинг ҳомияси қуёшдир.²⁴³ Шунинг учун бу кунги ҳамма нарса ва ҳодисалар Навоий тасвирида сариғ тусга киради:

Чунки якшанба урди меҳр алам,
Кийди зарбафт ҳулла кўк торам.

Кўк аруси тўнин қилиб заркаш,
Чиқти андоқки гулрух-и маҳваш.

Шаҳ дағи меҳрдек қадам то фарқ
Айлади ўзни олтун ичра ғарқ.

Сочиб олтун қуёш киби беҳад,
Бўлди манзилғаҳи сариғ гунбад.

Жилва қилди нигор-и румийчеҳр,
Сариғ олтун аро нечукким меҳр.

Жоми зар ичра бода-йи асфар,
Озар ичра эди яна озар.²⁴⁴

Ламъа ҳар сори уйдин ошқандек,
Шуъла гунъбад аро туташқандек.

Шоҳ ул шуълада самандарваш,
Не самандарки, меҳр-и анварваш.

Май-и асфарға ҳамнабард ўлди,
Ончаким офтоб зард ўлди.

Кундуз этти қаро, сариғ тўнини,
Кун сияҳтоб қилди олтунини.

Моҳи румийнажод айлади фош,
Пардаға кирмагин нечукки қуёш.

Хобгаҳ бўлди шаҳға заррин тахт,
Уйқуси келмас эрди эйлаки бахт (СС, 97).

Душанба кунининг ва учинчи иқлимнинг ҳомийси ойдир.²⁴⁵ Ойнинг ранги яшил ҳисобланади. Бу куни Баҳром яшил қасрда учинчи иқлимдаги подшонинг қизи билан май ичиб, шу иқлимдан келган мусофирнинг ҳикоясини тинглайди. Бу кунга бағишланган бобда зикр этилган ҳамма нарсалар яшил рангда, тас-вирлар ҳам яшил тусда:

Чун душанба спеҳр-и зангорий,
Зангдин қилди кўзгусин орий.

Қилди юз реву ранг ила гардун,
Субҳ чодиршабин зумуррадгун.

Чашмаси бирла меҳр-и оламтоб,
Қилди кўк сабзаворини сероб.

Шаҳ қилиб хилъатини райҳоний,
Рост андоқки, сарв-и бўстоний.

Сабззор устига хиром этти,
Яшил айвон аро мақом этти.

Жилвагар бўлди сарв-и сабзоранг,
Айлабон хилъатини миноранг.

Ўзи сабзу, табассум шакарин,
Хуш турур сабз гар эрур ширин.

Ноз бирла нигор-и яғмойий,
Шоҳға тутти жом-и минойий.

Олибон дам-бадам ичиб Баҳром,
Ойдин ул соғар-и зумуррадфом.

Ангача ким зумуррадин гардун,
Бўлди тун хайли дудидин шабгун (СС, 109).

Сешанба кунндаги нарса, ҳодиса ва тасвирлар Мир-
рих ёки Баҳром (Марс) рангида, яъни қизил тусда бе-
рилган:

Чун сешанба спеҳр-и чобукхез,
Тўкти анжум шароридин гулрез.

Боғлади зол-и чарх ўлуб раъно,
Абр-и шингарфгун била хино.

Шоҳ Баҳром кийди гулгун рахт,
Тикти гулгун уй ичра гулгун тахт.

Қаср-и гулгун сари қилиб оҳанг,
Истади ичса бода-йи гулранг.

Сарв-и гулчеҳр қилди истиқбол,
Гул киби борча рахти ҳулла-йи ол.

Тахт-и гулранг уза топиб ором,
Жомъ-и лаъл ичра бода-йи гулфом.

Шоҳ ила нўш қилди гулгун мул,
Мул алар чеҳрасин қилиб гул-гул.

Анга тегруки меҳр-и гулрухсор,
Юзига ёпти парда-йи кўҳсор.

Шоҳ кўзи бодадин қизариб эди,
Кўзидин уйқу лек бориб эди (СС, 125).

Чоршанба кунига бағишланган бобда ҳамма нарса
ва тасвирлар Уторид (Меркурий) рангига мос мовий
тусда берилган:

Чоршанбаки тоқ-и нилуфарий,
Қилди тун карвонини сафарий.

Меҳр ўз зарҳалин аён қилди,
Шамъ устига шастмон қилди.²⁴⁶

Кўк фазосига меҳр қилди сафар,
Бўлубон рўбарўй-и нилуфар.

Нилуфаргун либос бирлан шоҳ,
Қаср-и нилуфар этти манзилгоҳ.

Илгига олди жом-и феруза,
Лаъли май андин этти дарюза.

Нилуфардек либослар била ой
Бўлди хуршеддек жаҳонорой.

Эйлаким кўз ёрутқали жовид,
Чиқти кўк атласин кийиб хуршид.

Ичти Баҳром жом-и нилуфарий,
Турмадеким²⁴⁷ ёсалғай ул сипарий.

Анга тегруки гунбази гардун,
Айлади ложувардини шабгун.

Юз садаф зоҳир этти Нил-и спехр,
Ботти ул Нил ичинда заврақ-и меҳр (СС, 143).

Пайшанба кунининг тасвири унинг ҳомийси Муш-
тарий (Юпитер) билан ҳамранг бўлган сандал воситаси-
да амалга оширилган:

Панжшанбаки, субҳ-и чарҳмаҳал,
Суртти кўк жабиниға сандал.

Сандалосо насим-и лахлахасой,
Кўк димоғиға бўлди атрфизой.

Бу сифат атр-и сандалосидин,
Тун мизожи қутулди савдодин.

Сандалий²⁴⁸ қилди шоҳ барча либос,
Сандалосо уй ичра тузди асос.

Сандалий қўйди осмонсоя,
Анга сандал йиғочидин поя.

Жилвагар бўлди сарв-и сандалбў,
Сандалийгун либоси тўбартў.

Ҳулла сандалнасим, турфа сижоф,²⁴⁹
Сарбасар даврасида сандалбоф.

Базм атриға зоҳир этти бухур,
Ўт уза қўрс-и сандалу кофур.

Чун қадаҳ доир ўлди қилди видо,
Кечаги майдин улча эрди судо.

Майда соқий магар қилиб эди ҳал,
Дардисар дафъиға қизил сандал.

Чунки хуршед-и сандалиий боғий
Қўнуб, очти қанот тун зоғи.

Шом очиб мушкфом чодиршаб,
Қурс-и сандал анга ёпиб кавкаб.

Сандалиий ёнидин қўпуб гулчеҳр,
Юз ёшурди нечукки сандал-и меҳр (СС, 158).

Жума куннинг тасвирига унинг ҳомийси Зухра
(Венера)нинг ранги оқ ранг берилган:

Чунки одина бу рафиъ равоқ,
Қилди тоқин саҳар гачидин оқ.

Солиб эрди мушаъбид-и гардун,
Нажм доналаридин оғзиға ун.

Субҳдин лек эйла чушкурди
Ким, дамидин ул ўтни соворди.

Субҳ тўнини гозур-и афлок,
Меҳр собуни суртубон юди пок.

Шоҳ айлаб либосин оқу ҳарир,
Жилва қилди нечукки меҳр-и мунир,

Қилди, оламини ёрутуб нури,
Азм-и гунбад-и сарой-и кофурий.

Ҳулла бирла ҳаририни бут-и Чин
Бериб эрди бу ранг ила ойин.

Тахт-и ож узра шаҳ чу тутти мақом,
Шўх ҳам топти ёнида ором.

Яна ишрат учун тузулди асос,
Мажлис аҳлига оқ барча либос.

Яна бир гулрух-и паризода
Тутти чиний қадаҳ била бода.

Чиний эрди валек фағфурий,
Чин буким, ранги эрди кофурий.

Шоҳ оқшомға тегру бода ичиб,
Лек ҳар кунгинин зиёда ичиб.

Меҳр чун даҳрдин ёшурди нур,
Сочти ой чарх томидин кофур.

Яна уйқу нишоти истади шоҳ,
Солдилар оқ уй ичра маснадгоҳ (СС, 171).

Навоий ҳамранглиқ ва умуман рангдан ўзининг ғазалларида ҳам моҳирона фойдаланади.²⁵⁰ Масалан, қуйидаги ғазалда Навоийнинг тасвирий воситалари қораликка асосланган. Маъшуқанинг қора кийими тун қоралигига, ошиқнинг ўзи, яланғоч ва тош зарбидан қорайган тани эътибори билан ҳиндуга, ишқсиз кўнгул ўчиб кўмирга айланган чўққа ўхшатишган:

Хилъатин айлабмудур ул шўх-и сийминбар қаро,
Тун саводи бирла кийгандек маҳ-и анвар қаро.

Ул пари ҳиндуси мен, мен телбаким урён таним,
Тифллар тошидин инак²⁵¹ бўлди сартосар қаро.

Ашкдек оқти қаро сув кўзларимдин ҳажрида,
Тонг йўқ идборим чу бўлмишдур манга ахтар қаро.

Қош ўюб ёқсанг²⁵² қаро бўлган кўзумнинг мардумин,
Хол-и майгунунгни қилғунча қўюб анбар қаро.

Ишқ рафъ ўлғач²⁵³ кўнгулга йўқтурур жуз тийралиқ,
Ул сифатким шуъласи ўчкач бўлур ахгар қаро.

Ғайридин қилғил замиринг сафҳасин пок, эй факих,
Тобакай қилмоқ фйрибу макр ила дафтар қаро.

Дуд-и оҳидин қаро эрмас Навоий кулбаси,
Ким қилибтур хонумонин бир парийпайкар қаро (ҒС, 50).

Бу ғазалнинг учинчи байтида Навоийнинг чексиз шеърый қудрати намоён бўлган. Бу ерда Навоий аслида қора бўлмаган кўз ёши билан юлдуз (ахтар)ни халқ орасида кенг тарқалган «қора сув», «қора тер», «бахти қора» каби иборалардаги «қора» тушунчасидан фойдаланиб, ғазалдаги бошқа қора нарсаларга уйғунлаштирган.

Қуйидаги ғазалда Навоий оқ рангдан фойдаланган:

Ашкдин бўлди қорарған кулба-йи вайроним оқ,
Кулба-йи вайрон демайким, дийда-йи гирёним оқ.

Ишқ ўтининг дудидин ҳинду бўлибмен ёрға,
Ашк юғандин нечук бўлғай тан-и урёним оқ.

Баски кўз боғига берди оразинг ҳижрони сув,
Ҳар сари гуллар очибтур бу икки бўстоним оқ.

Сабр тифл-и мактабимен ўргана олмон сабақ,
Йиғламақдин чун бўлар лавҳ-и дабиристоним²⁵⁴ оқ.

Ваҳ, не кун бўлғайки ногаҳ ул қуёш айлаб тулуъ,
Юзидин бўлғай қорарған ҳужраю айвоним оқ.

Шом-и ҳажрим қилса тонг йўқ ногаҳон гар субҳдек,
Жилвагар бўлса либосин айлабон жононим оқ.

Чун оқиздинг зор жисмимни баҳорий сайлдек,
Ёр кўйи жониби, эй ашк бўлган қоним, оқ.

Рўзгорим дайр аро қилди қаро чун муғбача,
Қолмаган бўлса тонг эрмас чеҳрайи имоним оқ.

Эй Навоий, халқни баским ўқурда йиғлатур,
Ашк сайлидин бўлур бўлган сайи девоним оқ (НШ, 323).

Бу ғазалдаги ажойиб нукта шундан иборатки, оқ ранг ошиқ аҳволининг қора томонларини ҳам акс эттиришга монелик қила олмаган. Шоир бунга биринчи, учинчи байтларда «кўз оқармоқ» тушунчаси ёрдамида, иккинчи байтда инкор ва бешинчи, олтинчи байтларда замон воситаси билан, тўртинчи байтда «оқ бўлмоқ»ни ўчиш, йўқ бўлиш маъносиди ишлатиш билан эришган.

Қўйидаги ғазалда яшил рангдан камоли маҳорат билан фойдаланилган:

Ҳулласин ул сарв қилди нахл-и раънодек яшил,
Лек оҳим дудидин ваҳм айлаб асрадик²⁵⁵ яшил.

Эврулур бошиға булбуллар киби парвоналар,
Қилғали²⁵⁶ ул шамъ кисват сарв-и раънодек яшил.

Ранг-и лаъли гар дурур қонлиғ мижам, токим эрур,
Вўсма бирла қоши мино туслук ёдек яшил.

Истамас бўлса қаро эл рўзгорин ул қуёш,
Ҳулласин бас невчун этмиш чарх-и хазродек яшил.

Гар муаллим лавҳ-и мино жаврин ўргатмас, недин
Лавҳа-йи таълимин этти лавҳ-и минодек яшил.²⁵⁷

Реву ранг аҳли муриди бўлмағилким, Хизр эмас,
Хирқасин ҳар аҳмақ этса бақл-и ҳамқодек²⁵⁸ яшил.

Эй Навоий, юз гул очти жонинга ул сарвиноз,
То либос этти баҳор-и оламородек яшил (БВ, 392).

Бу ғазалда Навоий ҳулла, раъмо, сарв, ўсма, осмон,
лавҳ ва ҳатто семиз ўтти, уларнинг ҳамранглигидан
фойдаланиб, бир-бирига уйғунлаштириб, гўзал тасви-
рий лавҳалар яратган.

Мана бу ғазалда Навоий бир неча рангдан моҳи-
рона фойдаланиб, ажойиб ғазал ижод қилган:

Хилъатин то айламиш жонон қизил, сориг, яшил,
Шуъла-йи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сориг, яшил.

Гулшан эттим ишқ саҳросин самум-и оҳдин,
Ким эсар ул дашт аро ҳар ён қизил, сориг, яшил.

Шишадек кўнглумдадур гулзор-и ҳуснунг ёдидин,
Тобдоннинг аксидек алвон қизил, сориг, яшил.

Оразу холинг била хаттинг хаёлидин эрур,
Кўзларимнинг оллида даврон қизил, сориг, яшил.

Лаълинга май тутқил олтун жом бирла сабада,
Ким булардин яхши йўқ имкон қизил, сориг, яшил.

Фақр аро беранглик душвор эрур беҳад, валеқ
Хирқада тикмақ эрур осон қизил, сориг, яшил.

Эй Навоий, олтину, шингарфу зангор истама,
Бўлди назминг рангидин девон қизил, сориг, яшил
(ФК, 393).

Навоий асарларида тасвирий уйғунликнинг муай-
ян кўринишлари жуда кўп ва хилма-хилдир. Шоир

уйғунлаштиришда нарса ва ҳодисаларнинг фақат ранг сингари ташқи белгилари билан чекланмайди. У уларнинг ҳамма хусусиятларини, вазифасини, муҳити ва вақтини назарга олган ҳолда ҳар бир хусусиятдан ўз ўрнида самарали фойдаланади. «Фарҳоду Ширин» достонида мазмуни қуйидаги сарлавҳасида акс эттирилган боб мавжуд:

«Мулқоронинг²⁵⁹ тўрт равза-йи Эраммонанд била тўрт қаср-и фалакпайванд иморатин²⁶⁰ тўрт айириб, ҳар бирига Зуҳалваш сарқору Аторидсон меъмор таъйин қилиб, рубъ-и масқундек²⁶¹ ободлиғига машғул бўлгани ва Фарҳоднинг иш тамошасига келиб, аҳл-и ҳунар санъатин тамошо қилиб, Қоран-и сангтарош ишига етқач, ғаробатидин фаҳми тешаси ул иш идрок-ки хорасидин²⁶² кунд бўлуб,²⁶³ қуёш мағриб тоғига майл эткандек²⁶⁴ анинг хороси устига тушуб, метин²⁶⁵ тилидин сўз сўруб, хоро садосидин жавоб топиб, ул иш майли мўмдек кўнглига кан-нақши фил-л-ҳажар²⁶⁶ бўлгани (ФШ,40).

Бу ердаги тасвирий воситалар қурилиш материаллари ва қуролларига асосланган. Фаҳм тешага, идрок ва майл оғирлиги тошга, метин тилга, кўнгил мумга, тош овози жавобга, иштиёқ асари тошга ўйилган нақшга ўхшатилган.

Навоий бу бобда Қоран тоштарошнинг Фарҳодга қилган мурожаатидаги дуосини ҳам касбига уйғунлаштириб, тошга асосланган ташбеҳлар билан ифодалаган:

Ер ўпти кордон-и нақшпардоз,
Сўзин қилди дуо бирла сароғоз

Ки, то бўлғай ҳаводис кўҳ-и Қофи,
Чоқилғай илдирим хорошигофи.

Ҳаводис тошидин осуда бошинг,
Ушатсун дарду ғам бошини тошинг!

Қатиқ хасминг насиби хора бўлсун,
Машаққат тоғида аввора бўлсун (ФШ, 43).

Шоир ўз ҳолини ҳам тош орқали тасвирлайди:

Кетур соқий манга бир жом-и рангин
Ки, тушмиш ғам тоши кўнглумга сангин.

Ки ул сайл анда ғам хорин супургай,
Демай ғам хориким, хорони сургай.

Қуйидаги парчада Навоий майхона риндларининг²⁶⁷ ички дунёсини уларнинг ташқи белгилари во-ситасида жуда гўзал шаклда тасвирлаган:

«Ринд-и хароботий, май ичмак била ўтар авқоти,²⁶⁸ ҳубобдек бода ҳавоси²⁶⁹ бошида, суроҳийдек бош қўяр ери соғар²⁷⁰ қошида, дайрда ҳар қаёнки базме кўруб, сабукашлик²⁷¹ василаси билан ўзини еткуруб; номус дасторини бошидин олиб, бир журъа учун майфуруш, аёғиға солиб. Майхона тарадудин бехонумонлиғи, паймона тааллуқидин бесарусомонлиғи. Ҳар муғбача илгидинки, жоме тортиб, Жамшиддин истиғнову шавкати ортиб. Муғбачалар юзи оллида бутпараст, дайр пири аёғида боши туфроққа паст. Ёқаси майхора шўхлар илгидин чок, кўнгли ҳам алар ишқи тийғидин ҳалок. Дайрда май гадолиғиға иштиғоли, илгида майхонанинг синуқ сафоли. Расволиқ кўйида аёғи яланг, боши ҳам ва бадмастлар дастбурдидин²⁷² манглайи захмлиқ, қоши ҳам. Вужуд-и шахсин қилур учун помол, мажолисда ери саф-и ниол²⁷³. Бошиға амома меҳнати ортмай, бўйни ридо миннатин тортмай²⁷⁴. Нафси гарчи туфроққа ҳамдаст, ҳиммати оллида фалак паст. Замон навойидин²⁷⁵ кўнгли ғамсиз, фалак ҳаводисидин хоотири аламсиз; вужуди дамдин бўлмай ҳаросон²⁷⁶, бору йўқ ҳиммати оллида яксон²⁷⁷. Суро-

ҳийдек талх²⁷⁸ йиғиламақтин нишоти, майдек аёққа²⁷⁹ тушмақтин инбисоти²⁸⁰. Муғ дайрида бир дам соғолмай, даҳр хайру шарифа кўз солмай. Замон яхши-ёмон била иши йўқ, деса бўлғайки, оламда мундақ киши йўқ (МҚ, 61—62).

Бу ерда Навоий риндларнинг ўз маъносини суврати билан яширишга ҳаракат қилмаганликлари, яъни риёкор бўлмаганликлари, ўзлари озор кўриб, ўзгаларга озор бермаганликлари, ўта камтарин бўлганликлари учун уларга ижобий муносабатда бўлган ва уларнинг ахлоқ қоидалари ҳамда армонларини ташқи кўриниш ва юриш-туришларига уйғунлаштириб, жуда таъсирли қилиб тасвирлаган. Навоий ўзининг дostonларида қаҳрамонларга, девонларида маъшуқага нисбатан мурожаат ва аташ учун ишлатган воситаларини ҳам бошқа воситалар ва умумий мазмун билан уйғунлаштириб беради. Масалан, Меҳинбону Ширинга қуйидагича мурожаат қилади:

Деди: к-эй, боғ-и умрум сарвнози,
Ҳарим-и хилқатим шам-и тирози (ФШ, 110).

«Сарвност», яъни ёш сарв ва «шамъ-и тироз», яъни безакли шамъ Ширинга муносиб мажозлардир. Сарвностнинг Меҳинбону умрининг боғига ва шамънинг унинг вужуди уйига тааллуқлилиги уйғунлаштиришни кучайтирган.

Қуйидаги парчада Шириннинг ўзи билан унинг Гулгун номли отининг аталишидаги уйғунликка эътибор беринг:

Тилатти нўшлаб таъжил²⁸¹ ила от,
Равон бўлди Меҳинбону доғи бот.
Суманбар хизматида тўрт юз қиз,
Ки отланмас эди ҳаргиз буларсиз.

Бор эрди бодпойи ранги гулгун,
Қолиб андин юрурда хинг-и²⁸² гардун.

Анга рокиб ҳамеша ул париваш,
Бўлуб ул девпайкар ҳам парикаш.

Ўзи гулрангу гулмонанд зоти,
Бўлуб Гулгун халойиқ ичра оти.

Жаҳон боғида йўқ ул бодподек,
Бўлуб гул баргин элтурга сабодек.

Хиромон бўлди ул ён сарв-и озод,
Рикобида ҳамул хайл-и паризод.

Суруб ул сари хушвақту тарабнок,
Ки Фарҳод айлар эрди хорани чок (ФШ, 111).

Учинчи байтда от «девпайкар», Ширин «париваш» дейилган, олтинчи байтда от «подпо» (елқадам) деб аталиб, сабо (ел)га ўхшатишган, Ширин эса гулнинг ел учирган гул барги деб тасаввур этилган. Еттинчи байтда эса Ширин ўз жийронига миниш пайтида оти шафаққа ўхшатишган, ўзи ой деб аталган ва натижада унинг отланиши шафақ устида ой пайдо бўлишига ўхшатишган. Шундай қилиб, шоир бу парчада ҳам уй-ғунлаштириш борасида катта муваффақиятга эришган.

«Сабъа-йи сайёра» достонида бешинчи иқлим йўлидан келган мусофирнинг ҳикоясида Суҳайлнинг отаси шоҳ Нуъмон Навдарга ёзган хатида Меҳрни Жобирдан қутқариш учун бўлган юришда мен денгиз орқали борай, шу билан йўқолган Суҳайлдан ҳам зора дарак топсам, деган фикрни Навоий қуйидагича ифодалайди:

Сен қуруғлуғ била сипоқ чексанг,
Чарх уза авж-и борғақ чексанг.

Мен бўлуб кема ичра баҳрхиром,
Сипаҳим бирла тутмасам ором.

Топқамен шояд ушбу савдода,
Гавҳаримдин нишона дарёда (СС, 151).

Бу ерда Навоий «гавҳар»ни фарзандга нисбатан ишлатиб, уни «кема», «дарё» (денгиз) ва «савдо»лар билан уйғунлаштирган.

Маъшуқанинг ғазал байтларига уйғунлаштириб аталишига ҳам бир мисол келтирайлик:

Тун оқшом бўлди-ю келмас менинг шамъи шабистоним,
Бу андуҳ ўтидин қар дам куяр парвонадек жоним.

Не ғам кўргузса кўксум порасин чок-и гирибоним,
Кўрунмас бўлса кўксум ёрасидин доғ-и пинҳоним.

Ғамидин дурр-и макнундек сиришким оқти Жайхундек,
Музайян қилди гардундек жаҳонни ашк-и ғалтоним.

Фалак ҳам тўлди кавкабдин, қуёш ҳам тушти ашҳабдин,
Келиб тушмас бу маркабдин менинг хуршид-и рахшоним.

Жаҳонни зулмат этти чаҳ, бу зулмат ичра ўлгум ваҳ,
Манга бўлсанг не Хизр-и раҳ, етиб, эй об-и ҳайвоним.

Дема кўктин қуёш кетмиш, фалакка тийралик етмиш,
Ул ой ҳажрида тор этмиш фалакни дуд-и афгоним.

Навоий киби ҳижрондин бу ақшом ўлдум афгондин,
Ғамим йўқ буйла юз жондин, етиб гар келса жононим (ҒС, 421).

Биринчи байтда шоир ўз манзурини «шам», тўртинчи байтда хуршид, бешинчи байтда «об-и ҳайвон» ва охирги байтда «жонон» деб атаган. Буларнинг ҳар қайсиси ўз навбатидаги вазиятга уйғун. Биринчи байтда тун, ўт, шабистон, парвона шамъни талаб қилади. Бу ерда «об-и ҳайвон» ёки хуршед бўлиши мумкин эмас. Бешинчи байтда зулмат, чоҳ, Хизр бор, шунинг учун об-и ҳайвон бўлиши табиийдир. Бу ўринда шамъ бўлишнинг имкони йўқ. Охирги байтда жон бор, шунинг учун «жонон» ҳам бор. Тўртинчи байтда алоҳида тақдирга сазовор маҳорат бор. Чунки бу байтда ғазал мазмуни нуқтаи назаридан ҳақиқий қуёш билан мажозий қуёш инкор йўли билан ғазалга уйғунлаштирилган. Байтнинг ўзида ҳам зидлик, ҳам уйғунлик берилган. Зидлик: қуёш хуршеди отдан тушмади. Уйғунлик: ҳар иккиси ҳам қуёш.

Навой дostonларида қаҳрамонларнинг номлари ҳам уларнинг ўзларига уйғунлаштирилган. Шахсларнинг шаклу шамойили ва феълу атвори уларнинг исmlарида ҳам акс эттирилган. Масалан, «Сабъа-йи сайёра» дostonида биринчи иқлимдан келган мусофирнинг ҳикоясидаги бош қаҳрамонлардан бирининг оти Фаррухдир. «Фаррух» сўзи «фар» ва «рух» сўзларидан ясалган қўшма сўздир. «Фар»нинг биринчи маъноси нур бўлиб, кўчма маънода шон-шавкатни ҳам билдиради. «Рух» деб юзнинг ёноқ қисмига айтилади ва бу сўз «юз»нинг маънодоши сифатида ҳам ишлатилади. Демак, «фаррух» сўзининг луғавий маъноси нуроний юзлидир. Юздаги нур эса инсоннинг маънавий етуқлигининг ташқи аломатидир. Ҳикоя қаҳрамони Фаррух худди шундай йигит эди:

Бари илму камол аро моҳир,
Зотидин юз камол ўлуб зоҳир.

Борча бир сарию бу бир сари,
Ким кишига етишмай озори.

Зухду тақво келиб шиори анинг,
Бўлубон поклик ҳисори анинг (СС, 80).

Шу ҳикоянинг бош қаҳрамонларидан иккинчисининг оти Ахийдир. «Ахий» сўзи икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми «ах» биродар (ака-ука), яқин дўст деган маънода, иккинчи қисми «-им» маъносидаги эгалик қўшимчасидир. Демак, «ахий»нинг луғавий маъноси биродарим, жонажон дўстимдир. Ҳикоя қаҳрамони Ахий ҳам барчага биродарларча ва жонажон дўстларча муносабатда бўладиган кишидир:

Хожа-е бор эди Ҳалабда ғаний,
Меҳмондорлиқ шиору фани.

Эътибори кўп эл аро беҳад,
Жоҳу молиға йўқ ҳисобу адад.

Анга уй эрди меҳмонхона,
Анда кўп ошнову бегона.

Кўнгли беҳад раҳиму табъи сахий,
Шаҳр халқи ичинда оти Ахий.

Сайр айлар эди гаҳу бегоҳ,
Сурубон маркабин раҳу бериҳ.

Гоҳ йўл бошлари сари борибон,
Гоҳ вайроналарни ахтарибон,

Қайда топса ғариб мазлуме,
Хаставу номуроду марҳуме,

Бўлубон бир нафас анга ҳамдам,
Ёқибон кўнгли захмига марҳам.

Неча ким бўлса муқтазий зоти,
Айлабон ул қадар муурооти.

Шаҳр эли андин эрди шарманда,
Карами борчани қилиб банда (СС, 86).

«Сабъа-йи сайёра» да бешинчи иқлим мусофирининг ҳикоясидаги бир қаҳрамоннинг номи Жобирдир. «Жобир» сўзининг луғавий маъноси жабр қилувчидир. Ҳикоя қаҳрамони Жобир ҳам жабрни ўзига касб қилиб олган, ҳам қуруқлик, ҳам денгиз қароқчисидир:

Бор экандур Аданда жаврфане,
Жавр қилмоқ фанида сафшикане.

Бори манзил бўлиб савоҳил анга,
Соҳил-и баҳр ўлуб манозил анга.

Шавкатидин не ёлғунга, не рафиқ,
Ялғузун айлар эрди қатъ-и тариқ.

Корвони агар ўну, гар юз,
Борчасига ҳариф эди ёлғуз.

Йўқ савоҳил ичинда раҳзан ул,
Баҳр аро ҳам анга келиб фан ул.

Бир неча заврақ айлабон тайёр,
Янги ой заврақи каби сайёр.

Қайси заврақ ким ул ясаб они
Асрабон ўзга ерда пинҳони.

Неча раҳзан анга мулозим этиб,
Ҳифзини борчасиға лозим этиб.

Қайдаким заврақи топиб таскин,
Анда бир дийдабон қилиб таъйин.

Кўзига кема учраса ногаҳ,
Ани филҳол этар эди огаҳ.

Ул миниб заврақ-и сабуксайре,
Эйла ким сувда сайр этар тайре.

Кема аҳлиға ҳай дегунча этиб,
Борчаға ҳар не кўнгли истар этиб.

Талабон молу айлаб элни ҳалок,
Ёнибон ком-и дил била бебок.

Баҳр аро офати нечукки наҳанг,
Беша ичра нечукки шеру паланг.

Сув кўзинда сабо каби обир,
Отини халқ айтибон Жобир.

Дашту дарёда лек аҳл-и убур,
Жобир-и роҳзан қилиб машҳур (СС, 144).

«Сабъа-йи сайёра» да олтинчи иқлим мусофирининг қаҳрамонларидан бирининг оти Муқбил, иккинчисиники Мудбирдир. «Муқбил» сўзининг луғавий маъноси иқболли. Иқбол кишини илгарилатувчи сабабдир. «Мудбир» сўзининг луғавий маъноси идборлидир. Идбор шахсни орқага кетказувчи сабабдир. Муқбилнинг иқболи Навоийнинг тасвирича унинг эзгу иши ва ҳусни ахлоқидир, Мудбирнинг идбори, унинг ёвуз иши ва суйи ахлоқидир:

Қилдилар азм-и ховар икки киши,
Туну кун сайр ўлуб аларнинг иши.

Бириси Муқбил-и биёбонгард,
Яна бири Мудбир-и биҳорнавард.

Раҳрав ул иккидек бу кўхна саро,
Қилмай эҳсос бару баҳр аро.

Муқбил озода-йи хумоюнфол,
Элга мақбул этиб ани иқбол.

Мудбир андоқки, борса ҳар сори,
Ўлтуруб юзда гард-и идбори (СС, 159).

«Фарҳоду Ширин» достонида Чин хоқони, яъни Фарҳоднинг отасининг дастури, яъни махсус вазири²⁸³ мамлакат ободлигини ўйлаб иш кўрадиган тадбиркор киши эди. Шунинг учун унинг оти ҳам Мулқоро бўлиб, бунинг луғавий маъноси «мамлакатни безовчи» дир.

Навоий Фарҳодга исм қўйилишини қуйидагича баён қилади:

Ки, чун Хоқонга тенгри берди фарзанд,
Бўлуб ул ҳадя бирла шоду хурсанд.

Жамоли бирла кўнглин айлабон хуш,
Отин қўймоқ сори бўлди рақамкаш.

Жамолидин кўрунғач фарр-и²⁸⁴ шоҳий,
Бу фардин ёруди маҳ то бамоҳи.

Қўюб юз ҳиммату иқболу²⁸⁵ давлат,
Ҳамул фар соясидин топти зийнат.

Бу жавҳарларга²⁸⁶ чун аснод²⁸⁷ топти,
Мураккаб айлагач Фарҳод топти.

Бу фарни ҳодийи бахт эткач иршод,²⁸⁸
Равон шаҳзода отин қўйди Фарҳод.

Ҳариру ҳулла ичра боғлабон чуст,
Мурассаъ маҳд ичинда тангдилар руст.²⁸⁹

Бу навъ эрмас ато қўймади отин
Ки, кўргач ишқ анинг покиза зотин.

Анга фарзона Фарҳод исм қўйди,
Ҳуруфи маъҳазин беш қисм қўйди;

Фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард,
Бирар ҳарф ибтидодин айлабон фард.

Борин устод-и ишқ эткач мураккаб,
Таракубдин бу исм ўлди мураттаб (ФШ).

Бу ерда Фарҳоднинг исмига икки нуқтаи назардан изоҳ берилган. Биринчиси унинг отасининг нуқтаи назари бўлиб, бунда шахлик «фар» (нур)ига «ҳиммат», «иқбол» ва «давлат» сўзларининг бош ҳарфларидан иборат «ҳод» қўшилгандир. Буни Навоий муаммо усулидан ҳам фойдаланиб, жуда гўзал шаклда баён қилган. Учинчи байтдаги «юз» сўзи ўзининг гап мазмунига оид маъносидан ташқари ўзидан кейинги уч сўзнинг бош ҳарфларини ҳам билдиради, «соя» сўзи эса мазкур уч сўзнинг бош ҳарфларидан ҳосил бўлган «ҳод»нинг «фар»дан кейин келишига ишора қилади. Тўртинчи байтда шоир бу муаммони ўзи ечиб ҳам берган. Олтинчи байтда «ҳод» «ҳодий» билан уйғунлаштирилган.

Иккинчи нуқтаи назар ишқ устодига, яъни коинот тақозосига тегишли бўлиб, бунда «Фарҳод» номининг «ф»си «фироқ»дан, «р»си «рашк»дан, «ҳ»си «ҳажр»дан, «о»си «оҳ»дан, «д»си «дард»дан олингандир. Шундай қилиб, Навоий Фарҳоднинг исмини унинг ўзига

ҳамма жиҳатдан мослаштирган. Аммо шу билан бирга Хоқоннинг бу борадаги ғоясининг бир камчилигига ҳам ишора қилиб ўтган. Хоқон «Фарҳод»да «шоҳлик фар»ини кўриб, ўз ўғлининг шоҳ бўлишини кутган эди. Мана шу фикрнинг хом хаёл эканлигини Навоий ишқ устоди назарда тутган «Фарҳод»да таъкидлаб ўтади. Навоийнинг бу танбеҳининг муҳим бир томони бор. Шунинг учун бу масалага қисқача изоҳ бериб ўтишга тўғри келади. Навоийнинг фалсафий ақидалари билан табишганимизда унинг маъно аҳлига мансублигини ва инсон саодати суврат аҳли наздида нафсоний талабларни қондиришдан иборат бўлса, булар учун билиш, эзгу амал, гўзаллик мушоҳадаси ҳамда шуларга эришиш қийин меҳнатдан иборат эканлигини кўрган эдик. Фарҳод ҳам ижобий қаҳрамон бўлгани учун Навоийнинг ўзидек маъно аҳлига мансубдир. Шу сабабли у шоҳликдан воз кечади, тўрт фаслга мослаб қурилган мисли йўқ гўзал боғ ва муҳташам қасрларда муттасил бир йил давом этган ишратлар унга заррача ҳам фойдали таъсир кўрсатмайди. Аммо ҳунар олиш, сангтарошлик, меъморлик каби ҳунарларни ўрганиш унинг кайфиятига ижобий таъсир қилади, тоғ қазиб сув чиқариш лаззат бағишлайди. Демак, Фарҳод учун ҳам, Навоий нуқтаи назаридан ҳам Фарҳод қисматига тушган «Фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард» шоҳликка нисбатан афзал улушдир. Аммо Хоқон нуқтаи назаридан иккинчиси афзалдир. Бу билан Навоий, биринчидан, Фарҳодни ўз отасига зидлаштирган ва, иккинчидан, Фарҳодни маъно аҳлига мансуб ошиқларга, Хоқонни суврат аҳлига уйғунлаштирган.

Навоий Фарҳодни туғилишиданоқ ишқ аҳлига мансуб қилиб тасвирлайди. Янги туғилган Фарҳоднинг юзида дард шуъласи ва ишқ сирлари, манглайида муҳаббат нури, жамолида вафо туғроси²⁹¹, кўзида ёш селининг излари, нафасида оҳ тутуни ва ҳоказолар намоён эди:

Чу Хоқоннинг бу эрди муддаоси,
Ижобат қурбини топиб дуоси.

Шабистонида туғди бир янги ой,
Янги ой йўқки, меҳри оламорой.

Очилди боғида бир оташин вард,
Демайким вард, балким шуъла-йи дард.

Кийурди илкига даврон нигини,
Нигин ўрнида лаъл-и оташиний.

Юзинда ишқ асрори ёзилган,
Ичинда дард таъвизи қазилган.

Нигину лаъл йўқ, дурр-и шабафрўз,
Дема дур, гавҳаре лекин жаҳонсўз.

Эшилган риштаси тоб-и вафодин,
Тешилган бағри ҳаккок-и қазодин.

Кўзида ашк селидин асарлар,
Дамида оҳ дудидин хабарлар.

Муҳаббат нури олинда ҳувайдо,
Жамолида вафо тўғроси пайдо.

Фалак деб дард элининг шоҳи ани,
Малак деб дард ўти огоҳи ани.

Тушуб ишқ аҳли ичра ҳар тараф жўш,
Ки туғди ўтда сайр айлар Сиёвуш.

Вафо хайлида ғавго шодлиғидин,
Бир-бирига муборакбодлиғидин (ФШ, 32—33).

Уйғунликнинг муҳим кўринишларидан яна бири таъсир этувчининг хусусиятларининг таъсирланувчи-га ўтишидир. Етук шоирнинг тасвирида муносабатсиз таъсир бўлмайди. Маъшуқанинг ширин лаби ошиққа жон бағишлаши мумкин, лекин унинг бошига қора кун-ни лаби эмас, қора сочи солади. Матлубнинг паришон сочи толибнинг хаёлини ёки ҳолини паришон қилиши мумкин, ammo унинг кўзлари бу ишни қилмайди, ўт-кир кўзлар ўлдириши мумкин ва ҳоказо. Навоий шеъ-рийатнинг бу қонунига қаттиқ риоя қилган ва адабиёти-мизни бу қонунга асосланган янгидан-янги тасвирлар билан бойитган. Масалан, қуйидаги ғазални шу нуқ-таи назардан кўриб чиқайлик:

Лолазор эрмаски оҳимдин жаҳонга тушти ўт,
Йўқ шафақким бир қироқдин осмонга тушти ўт.

Дедилар эл хонумонин ўртар ул рухсор ўти,
Бу сўз эшитгач мен-и бехонумонга тушти ўт.

Оразингнинг ламъаси куйдурди сабрим хайлини,
Барқ-и офат чоқилиб ул карвонга тушти ўт.

Уқларинг кўнглумга тушгач куйди ҳам кўз, ҳам бадан,
Ким куяр ўлу-қуруғ чун найситонга тушти ўт.

Совуруб гул хонумонимму қуюн ранги экин,
Ё фалак бедодидин сарв-и равонга тушти ўт.

Куйдум, ул дамким юз очтинг халқни куйдургали,
Элга ўт солдинг, вале мен нотавонга тушти ўт.

Эй Навоий, балки оҳе чекмишам беихтиёр,
Десаларким беша-йи Мозандаронга тушти ўт (ҒС, 104).

Бу ғазалдаги ҳамма ўтларнинг манбаи маъшуқа-нинг оташин юзи ва ошиқнинг ўтли оҳидир. Биринчи

мисрада эса, лолазор ҳам оҳ натижаси қилиб кўрсатилган. Аслида бевосита оҳдан лолазор пайдо бўлиши мумкин эмас, лекин лолазор ўт тушган ерга ўхшайди. Навоий мана шундан тўғри фойдаланиб, ўт орқали оҳ билан лолазор ўртасида ҳам муносабат пайдо қилган.

Қуйидаги байтда маъшуқ холининг ошиқ кўнглида қўзғолон пайдо қилиши уни донга ўхшатиш орқали эришилган:

Кўнгулда холидин ул хат муҳаббати тушти,
Гиёҳ-и фитна кўқартур бу турфа дона манга (ФК, 21).

Тубандаги байтда, хол қандай ҳолатда бўлса, ошиқ шу ҳолатга тушган:

Ўтда Навоий куядур кўргали
Холин анинг ораз-и гулфом аро (ФС, 28).

Гул²⁹² рангидаги юз ҳам ўтдир. Хол шу ўт ичида. Ошиқнинг уни кўриш учун бўлган иштиёқи ҳам ўт. Шундай қилиб, шоир ҳам хол каби ўт ичидадир.

Қуйидаги байтларда лаб таъсири моҳирона тасвирий уйғунлик билан ифодаланган:

Лабинг жон-и ширин киби бўлдиким,
Фидо бўлди юз жон-и ширин санга (ФК, 23).

Буки лаълинг нуктаси ҳар дам ўлукни тиргузур,
Кирди руҳуллоҳ²⁹³ магар ул чашма-йи ҳайвон аро.

Лаъл ёзилган кибидур лаъл аро қилсанг назар,²⁹⁴
Кўзни ҳайратдин тикибмен ул лаб-и хандон аро (ФК, 24).

Ёр лаби акси тушуб жом аро,
Бодаға жон таъми берур ком аро (ФК, 28).

Қўйидаги байтда эса гунчага ҳам оғизнинг, ҳам юракнинг ўхшашлигидан фойдаланиб, умуман унинг мазкур ҳолатига оғиз сабабчи қилиб кўрсатилган:

Баски кўнгул оғзи хаёлидадур,
Гунчадек ўлмишдурур андом аро (ФК, 28).

Кўнгилни оғизга бевосита ўхшатиб бўлмайди. Шунинг учун Навоий гунчани восита қилган, натижада тасвир табиий тус олган.

Тиш таъсирини тасвирлашда Навоий мана бу байтда воситачилик вазифасини инжу (дур)га юклаган:

Тишинг шавқида ғалтонлиқ аро юз гўшада қолғай,
Агар инжу ўзин солса дур-и ашким қаторинда (ФС, 29).

Қўйидаги байтда нозик бел билан инжу тишлар ошиқнинг жисмини марварид тизилган ипдай нозиклаштирган ва кўз ёшларини шу жисм ториға тизилган йирик-йирик дурдоналарға айлантирган:

Белингу инжу тишларинг ҳасратидин Навоийнинг
Жисмида ашки бордурур ришта дур-и самин аро (НШ, 27).

Мана бу байтда таъсир уйғунлиги маъшуқани гул хирманига ўхшатиш натижасида етук ҳолатга келтирилган:

Кирса ул гул хирмани ағёр ила гулзор аро,
Мен ҳамоно талпинурмен хирман этган хор аро (НШ, 25).

Ошиқ тортаётган аламнинг тикан азобига ўхшатилишига воқеанинг гулзорда содир бўлаётгани кифоя эди. Бироқ Навоий мазкур ўхшатиш орқали таъсирни унинг бош сабабчисига кўчирган. Натижада, биринчи-

дан, уйғунлик кучайган, иккинчидан тасвир аниқ тус олган.

Тубандаги байтда Навоий қомат билан бош кесигини уйғунлаштиришда қомат ва кесик чизигининг алифга ўхшашидан ва «бош» сўзининг ўртасида алиф ёзилишидан яхши фойдаланган:

Тушкали қаддинг ҳавоси бошима авбош аро,
Бош аро кестим алиф ёзган алифдек бош аро (НШ, 24).

Тунлари шоир кўз юмуши билан унга манзурнинг киприги кўриниб, ухлатмайди. Киприкнинг ошиққа бўлган бу таъсири унинг ётган ўрнидаги нинага ўхшатилиб, таъсир уйғунлиги вужудга келтирилган:

Кеча ненавъ юмай киприкнинг хаёлида кўз,
Мангаки, игна бутар тонга тегру бистар аро (ФК, 27).

Қуйидаги байтларда Навоий ишқ таъсирини турли ўхшатишлар воситаси билан ошиқ ҳолатига уйғунлаштириб тасвирлаган:

Кимки еткай ишқ дарду доғидин офат анга,
Доғ муҳр-и салтанатдур, дард эрур сиҳҳат анга.

Ишқ кўйи туфроғи бир кимиёдурким эрур,
Юз қуёш иксирича балким фузун қиймат анга.

Ишқ дайри базмининг синган сафоли ичра май,
Ким ичар, Жамшид жомин танламас ҳиммат анга.

Ҳар чубулган²⁹⁵ торидур афлок қасрига каманд,
Улки бўлса ишқ эски шолидин қисват анга.

Чун тушар ошиқ танига ишқ ўтининг шуъласи,
Айла шаҳдурким эрур зарбафтдин хилъат анга.

Ҳар шарар ул шуъладин бир барқ эрурким, кул қилур,
Ламъадин юз шоҳ тахту тожини Ҷирқат²⁹⁶ анга.

Ишқ ўти бошига тушканким, ул ўтдин чиқса дуд,
Шоҳ заррин тож ила чатрига²⁹⁷ не ҳожат анга.

Тожу давлат берса, ишқ ўтидин олиб бир шарар,
Буки ўртар ўзлугин, етмасму бу давлат анга (ҒС, 14).

Буюк сўз усталари воқеий, тасвирий ва мантиқий уйғунликдан ташқари яна тилнинг ўзининг ички уйғунлигидан ҳам унумли фойдаланадилар. Тилнинг икки жиҳати бор. Бу маъно ва шакл жиҳатлари. Унинг маъносини воқелик, тафаккур ёки тасаввурни билдириши ташкил этади. Ҳа, фақат билдириши, лекин билдирган нарсалари эмас. Тилнинг шаклини оғзаки нутқда унинг товуш томони, яъни талаффузи ёзма нутқда ёзилиши ташкил қилади. Шоир тилнинг мана шу икки жиҳатидан ҳам гапда унинг бўлақларини бир-бирига уйғунлаштиришда фойдаланади.

Маъно жиҳатдан уйғунлаштиришда сўз ва бошқа маъноли бирликлардаги маънодошликдан фойдаланилади, лекин сўз билдирган нарсаларнинг уйғунлиги бунга кирмайди. Шакл жиҳатидан уйғунлаштиришда лафздошлик ёки ҳарфдошликдан фойдаланилади. Навоий тилидаги бу имкониётлардан ҳам жуда моҳирона ва самарали фойдаланган. Қуйидаги байтда шоир «шоҳид» сўзининг «гувоҳ» маъноси ҳам борлигидан фойдаланиб, эга билан кесимни сўз маъноси нуқтаи назаридан уйғунлаштирган:

Менга май ичмак эмас ўзлугимдин, эй носих,
Бу ишка чанг қади долу шоҳид ўлди гувоҳ (ҒС, 553).

Бу байтда «шоҳид» гўзални билдиради. Лекин Навоийнинг шу маънодаги бошқа сўзларни ишлатмасдан,

айнан шу сўзни ишлатишига сабаб унинг «гувоҳ» сўзи билан маънодошлигидир. Бу билан Навоий ўз даъвосини қатъийлаштирган ва шу билан бирга уйғунлаштириш асосида байтнинг бадий кучини орттирган. Бу байтдаги «дол» ҳам бир жиҳатдан «гувоҳ» билан маънодош. Бунда шоир икки сўзнинг, яъни ҳарф номи «дол»²⁹⁸ билан кўрсатувчи, далил келтирувчи маъноларидаги «дол» (л) сўзининг шаклдошлигидан фойдаланган.

Қуйидаги байтнинг биринчи мисраидаги «сабаб» маъносида ишлатилган «важҳ» сўзининг биринчи маъноси «юз»дир:

Равшандурки меҳр, юзунгдин олур сафо,
Йўқса не важҳ ила қамар андин топар зиё (ФК, 8).

Навоий бу ерда «сабаб» маъносидаги бошқа сўзларни ишлатмасдан «важҳ» сўзини ишлатиб, уни биринчи мисрадаги «юз» сўзига маъно жиҳатдан уйғунлаштирган. Ундан ташқари «аниқ», «маълум» маъносида «равшан» сўзини ишлатиб, уни «меҳр», «қамар», «юз», «сафо» ва «зиё»ларга уйғунлаштирган.

Лафздошликдан иборат уйғунликни тажнис, тавзиъ ва издивож санъатларида, вазн, қофия ва сажъларда кўрган эдик. Бу ўринда Навоийнинг сўзларни бу жиҳатдан уйғунлаштиришига учта мисол келтириш билан чегараланамиз. Қуйидаги байтда Навоий «ҳол» билан «хол» сўзларининг лафздошлигидан яхши фойдаланган:

Ваҳки, ҳол ошуфта қилди анбарин холи манга,
Қўйди юз бир хол шавқидин ажаб ҳоле манга (НШ, 17).

Бу байтда «содир бўлди» маъносида «қўйди юз» дейилишига сабаб ҳам феълни «хол»га уйғунлаштиришдир.

Тубандаги байтда «паймон» (аҳд) билан «паймона» (қадаҳ)нинг лафздошлиги шаклий уйғунликка асос бўлган:

Борладим паймонадин паймон, фигонким, ақлу дин,
Бўлди паймонаву ул суст паймонлиғда ҳайф (ҒС, 321).

Мана бу байтда Навоий «ўртамак» (куйдирмоқ) билан «ўртамак» (ўрамоқ)нинг тўлиқ лафздошлигидан фойдаланиб фикрий зидликдан шаклий уйғунлик ҳосил қилган:

Эй Навоий, кўнглума ишқида қўйдум доғлар,
Ул мени гар ўртади, мен доғи они ўртадим (ФК, 431).

Навоийнинг асарларида зидлаштириш ҳам камоли маҳорат билан амалга оширилган. Зидлик уйғунлик сингари ёлғиз ўзи ёки уйғунлик билан биргаликда нисбат ҳосил қилади. Нисбат эса асар ва унинг қисмларининг бутунлигини таъминлайди. Навоийнинг зидлаштириш бобидаги маҳоратини унинг асарларининг ҳамма жиҳатларида ҳам кўриш мумкин. Бироқ бу ўринда уларнинг баъзиларигагина тўхталиб ўтамиз. Ўқувчига таъсир қиладиган ҳодисалардан бири бу зид ҳодисаларнинг бир хил натижа беришидир. Навоий асарларида бу турдаги зидлик кўп учрайди. Масалан, қуйидаги ғазалда ошиқ васлда ҳам, ҳажрда ҳам азобдан қутула олмаслиги тасвирланган:

Бир кун мени ул қотиле мажнуншиор ўлтургуси,
Усрук чиқиб, жавлон қилиб, девонавор ўлтургуси.

Гар заъф ила ожизлиғим кўнглига раҳме солса ҳам,
Бошимга еткач, секритиб беихтиёр ўлтургуси.

Васли аро гар ўлтурур, жонимга юз минг шукр эрур,
Чун қолсам андин бир замон, ҳижрон-и зор ўлтургуси.

Ошиқ бўлурда билмадим мен нотавон-и хастаким,
Ҳажр ўлса, гам куйдургуси, васл ўлса, ёр ўлтургуси.

Майдон аро, эй аҳл-и дин, кирманг тамошосигаким,
Юз кўрмайин ул кофир-и чобуксувор ўлтургуси.

Лаълинг закоти май тутуб тиргузмасанг, эй муғбача,
Дайр ичра мен дилхастани ранж-и хумор ўлтургуси.

Дерлар Навоий қатлиға гул-гул очибтур оразин,
Кўргунча они, войким, бу хор-хор ўлтургуси (БВ, 615).

Қуйидаги байтда маъшуқнинг илтифоти ҳам, бе-
парволиги ҳам ошиқларни ўлдириши баён этилган.

Улусни ўлтурур ул шўх илтифот айлаб,
Ўлармен ушбуки ҳеч этмас илтифот манга (НШ, 18).

Бир нарсада икки зид хусусиятнинг бўлиши таби-
ат мўъжизаларидан биридир. Шунинг учун бу хилдаги
зиддиятни кашф этиш мўъжизакор қалам соҳиби бўл-
ган шоирларгагина муяссар бўлади:

Лаълидан маст ўлубон борди хуморим марази,
Турфа майдур буки ҳам усругу ҳам соғ этадур (ФС, 165).

Ваҳки, занжир-и жунун-зулфунгдин,
Мубтало барча хирадманд санго (ФК, 22).

Табиат ва жамият сирларидан бири ҳодисаларнинг
одатдаги натижага нисбатан зид натижа беришидир.
Қуйидаги байтларда Навоий мана шу ҳақиқатни оч-
ган:

Ул қуёш юзига боққан сойи ортар кўз ёшим,
Меҳр тобидин агарчи ҳар неким, ўлдур,²⁹⁹ қурур (ФС, 177).

Даълинг оллида чекар эл жонини олгач кўзунг,
Ваҳ не шарбатдур лабингким, жон берур бемор анга (ФК, 15).

Дўст бўлмас, гар жаҳон аҳлига жон қилсанг фидо,
Душман-и жондур агар жону жаҳон қилсанг фидо.

Хаста жонимга бало-йи жовидондур қотиле,
Ким таманносига умр-и жовидон қилсанг фидо (ҒС, 36).

Ашк аро ўртади танимни ғаминг,
Гарчи куймас сув ичра тушкан хас (ҒС, 253).

Демак, бадий жиҳатдан етук асарнинг воқеий, мантиқий, тасвирий ва нутқий бўлаклари ранго-ранг, шу билан бирга бир-бирига жуда мос бўлади. Мосликни бўлаklar орасидаги нисбат таъминлайди, нисбат эса уйғунлик ёки зидликдан ёхуд ҳар иккаласидан иборат бўлади. Бўлаklar орасидаги нисбат қанча кўп бўлса, асар шунча пишиқ ҳисобланади. Асар қанча пишиқ бўлса, унинг қиймати шунча ортиқ бўлади.

Алишер Навоий беқиёс даражада катта адабий муваффақиятларга муваффақ бўлган буюк шоирдир. У ўзининг юксак ғоявий бадиий асарлари туфайли абадий маънавий ҳаётга эришди ва жаҳон маданиятининг ривожига улкан ҳисса қўшди. Унинг бу муваффақиятларига шоирлик истеъдодидан ташқари қуйидаги омиллар ҳам сабаб бўлди.

Биринчи омил тўғри тарбия олиши, шунинг натижасида инсон ва унинг дунёдаги вазифаси хусусида тўғри фалсафий эътиқодга эга бўлишидир. Тарбияланишда жамият, оила, мураббий ва устозлар билан бир қаторда тарбияланувчининг ўзига ҳам кўп нарса боғлиқ. Тарбияланувчи эсини танигандан сўнг тўғри тарбияга амал қилмаслиги ва, аксинча, нотўғри тарбия ва салбий амал таъсирига берилмаслиги мумкин. Тўғри фалсафий эътиқодга эга бўлган киши ўз саодатининг инсонпарварлик ва табиатпарварликда эканини англаган бўлади.

Иккинчи омил ўзининг мана шу тўғри эътиқодига амал қилишидан иборатдир. Амалсиз эътиқод натижасиз қолади. Билиб, қилмаслик ёки гапириб, унга амал қилмаслик доимо меҳнатнинг зое кетишига сабаб бўлади. Шунинг учун дил, тил, амал бирлиги шахс муваффақияти учун жуда муҳимдир. Бу икки омил фақат адабий фаолият учунгина муҳим бўлмасдан, ҳар қандай касб учун ҳам зарурдир. Ҳар бир

ҳунар эгаси, касбимдан ўзгалар барака топсин, деган ният билан иш кўрмаса бошқалар ундан вақтинча зарар кўрсалар, ўзи доимий зарар кўради. Мулк ободлиги ва халқ фаровонлигини ўйламайдиган амалдор ўзигагина эмас, бутун авлодига хору зорлик келтиради. Кишини инсонийлик даражасига кўтарувчи бу омиллар шоирлар учун ҳам жуда муҳимдир. Шоир қанчалик истеъдод эгаси бўлмасин, агар шу икки хислатга эга бўлмаса, у шоир сифатида муваффақият қозонолмайди. Чунки шеърининг суврати ҳар қанча гўзал бўлса ҳам, маъноси бузуқ бўлади, яъни ғайриҳақиқий ё ғайритарбиявий бўлади. Бундай шоир ўз истеъдодини мол, жоҳ ёки шуҳрат туйфайли халқ зарарига ишлатади: золимни сдил деб мадҳ этади, ёвузликни эзгулик деб уқтиради, асоратни эркинлик деб тушунтиради, фаҳшни ишқ деб тасвирлайди.

Навоий на молу давлат, на жоҳу мансаб ва на шону шуҳратни кўзга илди. Натижада ўзининг адабий ижодини, маъмурий фаолиятини, моддий бойлигини халқ манфаати йўлида сарф қилди. Инсонпарварликни, халқаро дўстлик ва ҳамжиҳатликни, шахслараро меҳру муҳаббатни тарғиб қилди. Кўплаб илму фан аҳлларини тарбиялаб етиштирди, минглаб илмий асарларнинг ёзилишида моддий ва маънавий жиҳатдан кўмаклашди.

Учинчи омил билимлилик ва кузатувчанликдир. Билимсиз шоирнинг фикр ва тасаввур доираси жуда чекланган бўлади, ундан ташқари ҳар хил воқеий хатоларга йўл қўяди. Навоий ўз давридаги мавжуд илму фанларни аъло даражада эгаллаган, табиат ва жамият ҳақида муфассал билимга эга бўлган шоир эди. У жуда кузатувчан ва дақиқбин эди. Унинг асарларида баён этилган нозик ҳодисалар орасида узоқ давом этадиган илмий кузатишларни талаб қиладиганлари ҳам бор.

Тўртинчи омил халқнинг оддий кундалик ҳаётини яхши билишдир. Бусиз халқ юрагига етадиган асар яратиш мумкин эмас. Навоий турли касбдаги кишиларни, ҳар хил тоифага мансуб шахсларни, уларнинг турмушини, руҳий кайфиятини муфассал билган. Навоийнинг баъзи мураккаб ҳодиса ва тушунчаларни оддий ҳаётдаги турмуш воситалари орқали ифодалаш бунга далилдир.

Бешинчи омил тилни мукаммал билиш ва чечанликдир. Тилдаги кичик бир хато шоир учун катта нуқсон ҳисобланади. Навоий туркий лаҳжаларни, ўзбек адабий тилини ҳамда форс ва араб тилларини мукаммал эгаллаган ва уларни ўз қаламига бўйсундирган шоир эди.

Олтинчи омил шеърият соҳасидаги ўзигача эришилган барча ютуқларни ўзлаштиришдир. Бунга эришмаган шоирнинг асари жуда жўн бўлади. Навоий ўзидан илгари ўтган ва ўз давридаги буюк сўз усталарининг асарларини қунт билан чуқур ўрганди ва ўзига маъқул бўлган байтлардан юз мингдан ортиғини ёд олди. Ўз салафларининг ютуқ ва камчиликларига яқун ясади ҳамда шеъриятни ўзигача келиб етган еридан олдинга суриб ривожлантирди.

Еттинчи омил, Навоийнинг ўз тили билан айтганда, адабиётга янгилик беришни мақсад қилиб, мана шунга амал қилишдир:

Ани назм этки, тарҳинг тоза³⁰⁰ бўлғай,
Улусқа майли беандоза бўлғай.

Йўқ эрса, назм қилганни халойиқ,
Мукаррар айламак сендин не лойиқ.

Хуш эрмас эл сўнгинча рахш сурмак,
Йўликим, эл югурмиштур, югурмак.

Бираким, бир чаманда сойир эрди,
Нечаким гул очилган, кўрди, терди.

Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,
Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп (ФШ, 23).

ИЗОҲЛАР

1. Бу ҳақда тўлиқ маълумот олиш учун қуйидаги асарларга мурожаат қилинсин: Е. Э. Бертельс. К вопросу о мировоззрении Навои. Бюллетень АН УзССР, 1945, № 5; В. Захидов. Мир идей и образов Алишера Навои, Ташкент, 1961; Шу автор. Огни истории, Издательство «Фан» УзССР, Ташкент, 1974; Шу автор, Улуғ шоир ижодининг қалби, Ташкент, 1970; А. Ҳайитметов. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари, ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1959; Шу автор. Навоийнинг ижодий методи масалалари, ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1963; Ойбек. Навоий гулшани, Тошкент, 1967; М. Хайруллаев. Навоий дунёқарашининг ғоявий манбаларини ўрганиш ҳақида. Навоий ва адабий таъсир масалалари. ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1968; Н. М. Маллаев. Навоий ижодиётининг халқчил негизи, Тошкент, 1973; Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари, Тошкент, 1969; А. Қайумов. Алишер Навоий, Тошкент, 1976.
2. Изофа кўмакчиси «и» дефис билан берилади. Бу ҳақда «Ўқитувчилар газетаси»нинг 1977 йил, 30 январь сонида босилган «Изофалар имлоси» деган мақолага қаралсин.
3. «Ҳақ» сўзини диний-хурофий маънода тушуниш ҳам бор. Бунда у «худо» билан тенглаштирилади. «Худо» эса бундай тушунчага кўра муайян жисм ва қиёфага эга бўлган алоҳида бир ёки бир неча вужуд деб тасаввур қилинади. Баъзи динларда худонинг эркаги ва аёли ҳам бўлади. Навоий сингари коинот сирларига илмий-фалсафий муносабатда бўлган мутафаккирлар «ҳақ» сўзини мутлақ борлиқ маъносида қўллайдилар. Бу сўзнинг луғавий маъноси ҳам «бор», «ҳақиқат»дир. Бу тоифага мансуб шахслар аксинча «худо», «оллоҳ», «тангри», «изад», «яздон» ва ҳоказоларни «ҳақ», яъни мутлақ борлиқ маъносида ишлатадилар. Демак, Навоий асарларидан тангри маъносидаги сўзлар мутлақ борлиқнинг ла-

қаблари сифатида ишлатилганлигини назардан қочириш керак эмас.

4. Л а м я з а л — йўқ бўлмайдиган.
5. ҲА — Алишер Навоий, Ҳайратул-аброр. Илмий-танқидий матн. Тузувчи Порсо Шамсиев, ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1970. Вергулдан кейинги рақам китоб бетини билдиради.
6. Азал ва абад тушунчалари аввал ва охир тушунчаларига нисбатангина мавжуд тушунчалардир.
7. Бу ерда мутлақ борлиқнинг ўзига хос бир замони ва макони йўқ, дейилган. Агар ўзига хос замонга эга бўлса, унинг аввали ва охири бўлиши керак. Унда у азалий ва абадий бўлмайди. Агар ўзига хос маконга эга бўлса, у ҳамма ерда бор бўлмайди.
8. МҚ — Алишер Навоий. Возлюбленный сердце. Свободный текст подготовил А. Н. Кононов. Изд-во АН СССР, Москва-Ленинград, 1948.
9. «Анга»дан мурод мутлақ борлиқдир.
10. Би-з-з о т — зотан, яъни зоти жиҳатидан.
11. З а р р о т — зарра (атом)нинг кўплиги.
12. В а ҳ д а т-и з о т и г а — зотининг бирлигига.
13. Т а н у қ — гувоҳ, шоҳид.
14. З а р р а д и н а ф з у н — коинотдаги атомлардан ҳам кўп. Бу ерда мутлақ борлиқнинг сифоти назарда тутилмоқда. Чунки унинг зоти ягона; сифати чексиз.
15. Б а ҳ р-и з о т — зот денгизи. Бу ерда Навоий мутлақ борлиқнинг зотини денгизга ўхшатган.
16. П а д и д ў л м о қ — пайдо бўлмоқ.
17. А м в о ж — мавж (тўлқин)нинг кўплиги.
18. Х — Алишер Навоий. Хамса, Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев, ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1960. ХАБ — «Хамса»нинг Абдулжамил китоб кўчирган қўлёзма нусхаси.
19. Бу ерда «бор» грамматика нуқтаи назаридан боғлама, «бор-мен мусофир ҳам ғариб» дегандаги каби. Навоий бу байтда «бор эрди ниҳон» демасдан «эрди ниҳон» дейиши ҳам мумкин эди. Аммо «бор» сўзини ҳам ишлатишига сабаб борлиқнинг азалийлигини таъкидлаш, «ниҳонлик» (яширинлик)нинг ҳам борлиқнинг бор ҳолатидан бири эканлигига ишора этишдир. Шунинг учун бу ўринда «бор» сўзи услуб нуқтаи назаридан ортиқча бўлиб кўринса ҳам, бадий нуқтаи назардан жуда муҳим сўздир. Демак, уни бу ўринда ишлатиш камчилик эмас, маҳорат натижасидир.
20. Ҳатто ниҳон ҳам жаҳон сингари ниҳон эди, яъни «яширин» тушунчаси ҳам йўқ эди, чунки бу тушунчанинг бор бўлиши учун унинг зидди «ошкор» (ёки «аён») бор бўлиши керак.

21. Кун, юз, суманда умумийлик бор, оқлиқ ва ёруғлиқ ҳаммасига хос. Байтда буларнинг ҳар қайсисининг зидди худди шу тартибда берилади: кеча, турра (соч), мушк. Буларнинг ҳаммасига қоралик ва қоронғилик хос. Шунинг учун Навоий кунни юзга, тунни мушкка ўхшатган, нур таралиб, кун ёришини суманнинг оқ гулбарги сочилиб, унинг билан фазонинг тўлишига ташбиҳ қилган. Тунни эса сочга, қоронғиликни мушкка ва куннинг қоронғилик босишини юзни соч қоплашига ўхшатган.
22. Лолазор узоқдан шафаққа ўхшаб кўринади.
23. Ж о л а — дўл ва шабнам. Бу сўзнинг «ж»си сиргалувчи эмас, портловчидир, яъни «журнал» дегандаги «ж» сингари айтилади. А н ж у м — «нажм», юлдузнинг кўплиги. Мисрада юлдузларнинг пайдо бўлиши дўл ёғишига ўхшатишган.
24. «Ситам ҳар иши» «ер» билан «киши»га ҳам, «кўк» билан «ғайр» (ўзга)га ҳам тааллуқли.
25. Ҳ а н г о м а ф у р у з ў л м о қ — воқеани ёритмоқ. Мисранинг воқийий маъноси — ҳусн ишқий ҳодисаларни вужудга келтирмасдан бурун.
26. С ў з — куйиш, ёниш. М о я й и с ў з ў л м о қ — куйишга сабаб, асос бўлмоқ.
27. У р г у с и з т а л а ф ф у з этиладиган бу э (е) бирлик билдиради, яъни «бир» ва «ҳеч» маъноларида келади.
28. М у г д а й р и — майхона.
29. Парҳезкорлар кийимини гаравга қўйиб май ичмасдан бурун.
30. Майхона косагули зуҳд эли (ношаръий ишлардан парҳез қилувчилар)ни майнинг қуйқасигача ичиб юборадиган қилмасдан бурун.
31. Н о з и р — қаровчи, бу ерда ҳусн томошачиси маъносида. М а н з у р — қаралувчи, бу ерда томоша этилувчи маъносида.
32. Байтнинг маъноси: сенинг билимдонлигинг олдида зотий умумийлик яхши ва ёмон сифатларни бир-биридан ажратишга монелик қилолмас эди.
33. У ш ш о қ с о з — ошиқларни куйдирувчи.
34. Л а м ʼ а — аланга, о ф о қ с ў з — уфқларни куйдирувчи.
35. Мисранинг маъноси: мазҳарларда зуҳур этишни ҳаёл қилди, яъни турли-туман кўринишга эга бўлишни истади.
36. К у с у ф — тутилиш (ой, қуёш).
37. М и н у — бу ерда кўк шиша ранг маъносида.
38. Н а з и ҳ — покиза.
39. М у с а д д а с — олти бурчакли, г и р и ҳ — тугун. Панжаранинг кўзлари бир-бирига тугиб қўйилганга ўхшаб кўринади.
40. С у н ʼ — ҳунар, санъат.
41. М у л а м м а ʼ — ранг-баранг.

42. Мура с саъ — жавоҳир қадалган. Тоғ тизмалари жавоҳир қадалган камарга ўхшатишган.
43. Топти...чун — топгач.
44. Баҳр — денгиз.
45. Ҳуллабоф — ҳулла тўқувчи. Ҳулла — рангли газмол.
46. Тийра — бу ерда «қора» маъносиди.
47. Гетинавард — олам кезувчи.
48. Қулзум — денгиз. Заххор — тошқин.
49. Шамса-йи заркор — олтин билан ишлаган шамса. «Шамса» шип ўртасига ўрнатиладиган қуёш шаклидаги кулча. Навоий бу ерда уни истиора тарзида, қуёш учун ишлатган ва бу сўзнинг «шамс» (қуёш) сўзидан ясалганидан фойдаланиб, ҳатто қуёш билан шамса орасида ҳам муносабат бор деган фикрга санъаткорона ишора қилган.
50. Тўбатў — ичма-ич, мўбамў — тукма-тук, яъни мавжудот ҳам ички томондан, ҳам ташқи томондан бир-бири билан чапишиб кетган.
51. Аносир — унсур (элемент)нинг кўплиги.
52. Саминқадр — қийматбаҳо.
53. Кони — маъданий (минерал). Ҳайвоний — жонли. Набот — ўсимлик.
54. «Нақд»нинг бу ердаги луғавий маъноси қийматга эга, баҳоли нарсалардир. Навоий бунга истиора тарзида фойдали мавжудотга нисбатан ишлатган.
55. «Ғараз»нинг маъноси аслида салбий тушунча билан чекланмаган. У эзгу мақсадга нисбатан ҳам қўлланади.
56. Сўзлашув фақат инсонга хос.
57. Мутлақ борлиқнинг ҳис билан билиб бўлмайдиган ички томонларини ақл билан била олиш ҳам фақат инсонга хос.
58. Чу (чун ёки чунки) — феълга алоқадор боғловчи бўлиб, «гач» қўшимчасининг маънодошидир. Масалан, чу(н) (чунки) қилдинг-қилгач. Бу кўмакчи феъл билан ёнма-ён келиши шарт эмас. У аслида «агар», «агарчи» сингари эргаш гапнинг бошида келади, лекин назмда ҳар хил ўринда ҳам келиши мумкин.
59. Яқин — ҳақиқат.
60. Қисм қилмоқ — улашмоқ.
61. НШ — Алишер Навоий. Хазойинул-маоний, Наводируш-шабоб, илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон, Тошкент, 1959.
62. Бунга мисол қилиб келтирса бўладиган бир латифа бор. Бир базмда ашула ва куйнинг фарқига бормайдиган одам «бир наво бўлсин» деб созандалардан илтимос қилади. Улар наво ни чалиб бўлгандан кейин ҳам яна ўша илтимосини такрорлайди. Унга «ҳозир наво ни чалдик-ку», дейилганда у «бўлмаса тоза маза қилибмиз-да!» дейди.

63. Бу ҳақда тўлиқроқ маълумот олиш учун қаралсин: В. Ю. Захидов. Мир идей и образов Алишера Навои, Гослитиздат, УзССР, Ташкент, 1961.
64. Навоий давридаги сувратпарастлик формализмнинг энг маъноли кўринишидир. Формализмнинг энг бемаъни мазҳабларини империализм тугдирди. Қаралсин: И. С. Куликова. Философия и искусство модернизма, Москва, 1974.
65. На ф р а с о н — наф етказувчи, яъни ўз меҳнати билан табиат ва жамиятга фойда етказувчи киши.
66. Т а в о з у ʼ — ҳаммага салом бериш, яхши тилаклар билдириш, барчани ҳурмат қилиш ва улуғларни улуғлаш одати. Тавозуъли кишини мутавозиъ дейилади. Ҳ и л м — босиқлик ва кишилар билан юмшоқ муомалада бўлиш.
67. Д а ʼ б — одат қилиб олиш. Бу сўз «адаб» сўзи билан лафздош бўлгани учун жуда ўринли ишлатилган. Д о л — «д» товушини билдирувчи ҳарф бўлиб, шакли букилиб таъзим қилаётган кишига ўхшайди. Фарқ сўзи бош сўзининг маънодоши сифатида ишлатилади. Бу ердаги ф а р қ «давлат» сўзининг бошини, яъни дол ҳарфини ҳам билдиради, «идам» сўзи эса «қад» сўзидаги долни англатади. Демак, бу ерда Навоий дол ҳарфининг шаклида ва унинг «қад» сўзининг қадами (оёғи), яъни охирида ва давлат сўзининг бошида келишидан фойдаланиб, давлат мутавозиънинг оёғи остида бўлади, деган маънога суврат қилиб берган.
68. «Хизмат» ва «гумбаз» сингари сўзларнинг «д»лик «хидмат» ва «гумбад» варианты ҳам бор бўлиб, Навоий асарларининг мўътабар қўлёзмаларида бу сўзларнинг мана шу «д»лик варианты берилган.
69. Ҳаво бу ерда истак маъносида.
70. К и з б — ёлгон, алдаш. С и д и қ — чин, чинлик.
71. Р у х с а т — бу ўринда енгил маъносида. М и м — «м» товушини билдирувчи ҳарфнинг номи. Бу ҳарфнинг «самар», «камар», «азимат» каби сўзлардаги шакли тугунга ўхшайди.
72. ҒС — Алишер Навоий. Хазойинул-маоний, Ғаройибус-сиғар. Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон, Тошкент, 1959.
73. БВ — Алишер Навоий, Хазойинул-маоний, Бадойиул-васат. Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон, Тошкент, 1960.
74. С а ʼ о б — булут. А р а қ и п е ш о н а и й — пешона тери. Пешона сўзининг охиридаги «а» дастлаб «ий» бўлган. Р а ʼ ғ и н — «райҳон»нинг кўплиги бўлиб, хушбўй кўкатларнинг умумий номидир. О б и л а — қадақ ва қабариқларнинг умумий номи, шунинг учун чечакни ҳам обила дейилади.

- Дилс ўзлиқ — жон куйдириш (куйиши).
75. Сиймпобўлмоқ — кумуш (ақча) сочмоқ.
Омўлмоқ — оммавий бўлмоқ.
 76. Ёғдик — ёғсин. Навоий тилида ҳозирги «-дик» ғўшимчаси «-дук» шаклида ишлатилади. «-Дик» эса «-сун» («-син»)нинг маънодоши сифатида қўлланади.
 77. Мисранинг маъноси: қалам учидек бошини ёришса.
 78. Нофа — мушкли ҳайвонларнинг мушқдони.
 79. Халққа фойдаси бор нарсалар ерда туриб қолади, деган маънодаги оятга ишора.
 80. Сақф — шифф. Сарнигун ўлмоқ бу ерда йиқилмоқ маъносида.
 81. Бу ақида қадимги Юнон фалсафасида ҳам бўлган: В. П. Шестаков. Гармония как эстетическая категория, Издательство «Наука», Москва, 1973, стр. 32—40.
 82. Ройиҳа — ёқимли ис.
 83. Ҳамон — ўша.
 84. Кавкаба — Подшо отланганда унинг ҳашами олдида кўтариб бориладиган узун дасталик ялтироқ металл шар. Кўчма маънода шон-шавкатни англатади.
 85. Саховат бир неча босқичдан иборат.
 86. Е. Э. Бертельс. Навои, Москва — Ленинград, 1948, стр. 36—37.
 87. «Лафз» сўзининг биринчи маъноси оғиздан чиқариб ташлаш ва сўз айтиш бўлиб, уни сўзга нисбатан қўллаганда сўзнинг товуш томони назарда тутилади. Шунинг учун бадиъшуносликда сўзнинг товуш томонига алоқадор санъатларни «санойиъ-и лафзия» деб атаганлар. Сўзнинг маъно томони билан боғлиқ санъатларни эса «санойиъи маънавия» деганлар.
 88. Шуни ҳам айтиш керакки, бу жараён тўхтаган эмас ва тўхтамайди ҳам. Ёзма адабиёт вужудга келгандан кейин бу процесс икки ёқлама бўлади. Адабиётда халқ нутқи ҳисобига, халқ нутқида адабиёт ҳисобига бадиий воситалар кўпайиб бора беради.
 89. «Эйла» сўзи «андоқ»нинг маънодоши. Қаралсин: Адабий мерос, Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи, 1976, 5-сон, 39—42-бетлар.
 90. Икки жинсдош сўзнинг биринигина текстда бериб, иккинчисига ишора қилиш йўли билан ҳам тажнис ҳосил қилиш мумкин, деган фикр бор: Атоулло Ҳусайний, Бадоеъ-ус-саноеъ, Душанбе, 1974, 26-бет.
 91. Тажниснинг бу турига нисбатан яна «музайял», «мутарраф» ва бошқа терминлар ҳам ишлатилади. «Музайял»нинг луғавий маъноси «этакдор»дир. Бинобарин, бу термин лафздош сўзлардаги ортиқча товуш сўз охирида бўлгандаги ҳолат

- (сана — санам каби) учун ишлатилган. Ортиқча товуш сўз бошида бўлса (зор — озор сингари), уни баъзилар «тажнис-и мутарраф» деб атаганлар. Лекин бу термин тажниснинг бошқа турига нисбатан ҳам қўлланади.
92. Бошқа бир фикрга кўра, тажниснинг бу тури яна «тажнис-и музориъ» деб ҳам аталади ва у номиёندош ёки номабадош ҳам бўлиши мумкин. Ундан ташқари фарқ қилувчи товушларнинг махражи (талаффуз ўрни) бир хил ёки яқин бўлиши шарт. Бу фикрдаги филологлар фарқ қилувчи товушларнинг махражи ҳар хил бўлган тажнисни «тажнис-и лоҳиқ» деб атайдилар.
 93. Бу ҳақда бошқачароқ фикрлар ҳам бор. Қаралсин: Атоулло Ҳусайний, эслатилган асар, 16, 24—25-бетлар.
 94. Атоулло Ҳусайнийнинг юқоридаги рисоласига қаралсин.
 95. Қ о р а — сиёҳ. Сиёҳнинг ҳам луғавий маъноси қорадир.
 96. СС — Алишер Навоий. Сабъан сайёр. Илмий-критик текст. Тайёрловчи Порсо Шамсиев, Тошкент, 1956.
 97. Луғатларда бу сўз ҳам шабнам, ҳам дўл деб берилган. Бунинг форсча муодили «жола» сўзи ҳам шабнамга, ҳам дўлга нисбатан қўлланади.
 98. Ё. Исҳоқов. Классик адабиёт поэтикасидан маълумотлар. Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, 1-сон, 88—90-бетлар; Атоулло Ҳусайний, эслатилган рисола, 76—78.
 99. Ё. Исҳоқовнинг юқорида зикр этилган мақоласида ва Э. Умаровнинг «Советская тюркология» журналининг 1971 йил 1-сонига босилган «Приём ийхом в произведениях Алишера Навои» номли мақоласида ийҳомнинг ажойиб намуналари берилган.
 100. Ҳадиқа-йи пургул («сергул боғ»)дан мурод «Сабъа-йи сайёра» достонидир.
 101. «Санглох»нинг Клоусон нашридан (Лондон, 1960) фойдаланамиз.
 102. Қаралсин: Ё. Исҳоқов. Иштиқоқ, Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, 4-сон, 72—74-бетлар.
 103. Бу икки мисол Ҳ. Мамадовнинг филология фанлари кандидати илмий даражасини олиш учун тақдим этилган «Навоий бадий прозасининг лексик ва стилистик хусусиятлари» диссертациясидан олинди, Тошкент — Ленинобод, 148-бет.
 104. Қаралсин: Шамсуддин Муҳаммад ибн Қайсир-Розий, Алмуъжам фи маъойири ашъориль-жам (Муҳаммад Абдулваҳҳоб Қазвиний ва Мударрис Ризавий нашри, Техрон, 1935) 285—287-бетлар; Нажафқули Мирзо, Дуррайи Нажафий Бомбай, 1915 (форс тилида); Ё. Исҳоқов. Тансиқус-сифот. Ўзбек тили ва адабиёти, 1973, 1 сон, 80—81-бетлар.
 105. Қаралсин: Ё. Исҳоқов. Тарди акс, Ўзбек тили ва адабиёти,

- 1971, 6-сон, 81—83-бетлар; Атоулло Ҳусайний, Бедоеъ-ус-са-
ноъ, Душанбе, 1974, 49—53-бетлар.
106. Бу мисол Ё. Исҳоқовнинг юқоридаги (105-изоҳда) мақоласи-
дан олинди.
 107. Баъзи адабиётшунослар «Сабъа-йи сайёра»даги иккинчи сўзи
«сайёҳ» маъносида тушуниб, уни «сайёр» деб беришни
маъқул кўрадилар. Бу сўзи «сайёра» деб билиш тўғридир.
Қаралсин: Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1961, 3-сон,
86—87-бетлар.
 108. «Манзур»нинг луғавий маъноси кўзланган, кўзда (назарда)
тутилган бўлиб, у «маъшуқ»нинг маънодоши сифатида ҳам
ишлатилади. Навоий мазкур ўрнида бу сўзнинг бошқа ва-
риантларини ишлатмаганининг сабаби рубоийнинг мазмуни
ошиқ мақсади фақат назар (ёки наззора) билан чекланиши-
ни баён этишдан иборатлигидир. Агар Навоий «манзур»
ўрнида «маъшуқ» сўзини ишлатганда эди, бу фақат биринчи
мисра нуқтаи назаридан тўғри бўлар эди. Чунки «маъшуқ»
«ишқ аҳли» билан уйғунлашар эди. Аммо бутун рубоий
нуқтаи назаридан «манзур» мувофиқдир.
 109. Бу икки байт Маҳдийхоннинг «Санглох»идан олинди.
 110. Қаралсин: Ё. Исҳоқов. Ташобеҳуд атроф. Ўзбек тили ва ада-
биёти, 1972; 1-сон, 90—92-бетлар;
 111. Бу байтда такрор ва иштиқоқ санъати ҳам бор.
 112. Бу байтда акс санъати ҳам бор.
 113. Бу санъатнинг бошқа номлари ва турлари ҳақида қаралсин:
Атоулло Ҳусайний. Мазкур рисола, 28—33-бетлар; Ё. Исҳо-
қов. Қайтариш санъати. Ўзбек тили ва адабиёти, 1972,
83—87.
 114. Бу арабча мисранинг мазмуни: коса қуёшининг аксидан
ҳидоят нурлари кўтарилди.
 115. Жумланинг мазмуни: Ичингиз, эй ташналар.
 116. Қаралсин: Ё. Исҳоқов. Таносуб. Ўзбек тили ва адабиёти,
1970, 6-сон, 72—75-бетлар.
 117. Қаралсин: Ё. Исҳоқов. Ружуъ. Ўзбек тили ва адабиёти, 1971,
1-сон, 71—72-бетлар; Атоулло Ҳусайний, кўрсатилган рисола,
117—118-бетлар.
 118. А ҳ л и г а з о ф д а н мурод маъносига эътибор бермай шеър
айтувчилардир. Г а з о ф, г и з о ф ёки г у з о ф деб бемаъни
гапларга айтилади.
 119. М у н с и ф б ў л м о қ — одилна баҳо бермоқ ва инсофан
тан олмақ.
 120. И н с о ф б е р м о қ — «Мунсиф бўлмақ»нинг маънодоши.
 121. Қ ў л м а қ — «сўр(а)моқ»нинг маънодоши. У з р қ ў л м а қ —
узр сўрамоқ.
 122. А р б а д а — алжираш.

123. Қ а й д — кишан. П о б а с т — оёғи боғлиқ.
124. М а ҳ з — соф, ҳақиқий.
125. Ҳ а р з а — «газоф»нинг маънодоши.
126. Қаралсин: Ё. Исҳоқов. Ҳусн-и таълил. Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, 1-сон, 72—73-бетлар.
127. Қаралсин: Ё. Исҳоқов. Талмеҳ. Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, 3-сон, 66—69-бетлар.
128. Қаралсин: Ё. Исҳоқов. Ирсоли масал. Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, 4-сон, 73—74-бетлар.
129. Қаралсин: М. Ҳақимов. Алишер Навоий лирикасида халқ мақоллари. Адабий мерос, 1, Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи, Тошкент, 1968, 84—93-бетлар.
130. М а з р у ь э т м а к — экмак.
131. Ч у н к и п а й т билдирувчи боғловчи: «чунки вақти етар» вақти етказ демакдир.
132. «Дарав қилмоқ» «ўрмоқ»нинг маънодоши.
133. Қаралсин: Ё. Исҳоқов. Тажоҳул-ул-ориф. Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, 3-сон, 69-бет.
134. Муболаға ва унинг турлари ҳақида қаралсин: Ё. Исҳоқов. Муболаға. Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, 5-сон, 78—80-бетлар.
135. Қаралсин: Ё. Исҳоқов. Тазод, Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, 5-сон, 80—83-бетлар; Атоулло Ҳусайний, Мазкур рисола, 161—164-бетлар.
136. Ё. Исҳоқов. Ташбеҳ. Ўзбек тили ва адабиёти, Тошкент, 1970, № 4, 81—84-бетлар.
137. Қаралсин: Ҳ. Мамадов. Навоий бадий прозасининг лексик ва стилистик хусусиятлари. Филология фаилари кандидати илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. Тошкент — Ленинобод, 1969; Ҳ. Мамадов. Лексико-стилистикакие особенности художественной прозы Алишера Навои. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ташкент, 1969.
138. Яна сажъ ҳақида қаралсин: Атоулло Ҳусайний, Бадоеъу-саноеъ, Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Раҳим Мукулмонқулов, Душанбе, 1974; Б. И. Саримсаков. Саджъ и его место в узбекском фольклоре. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ташкент, 1973.
139. Машҳур шарқшунос Содиқ Мирзаевнинг кандидатлик диссертацияси Навоий арузига бағишланган эди.
140. Ўзбек арузи ҳақида қаралсин: Алишер Навоий, Мезонул-авзон. Танқидий текст. Тайёрловчи И. Султонов, Тошкент, 1949; Заҳриддин Муҳаммад Бобир, Мухтасар. Нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасан, Тошкент, 1971; Р. Фитрат. Аруз ҳақида, Тошкент 1936 (лотин алифбосида); А. Рустамов. Аруз

- ҳақида суҳбатлар, Тошкент, 1972; Уммат Тўйчиев. Арузшуносликка доир, Тошкент, 1973.
141. Баъзи арузчилар арузга яна бошқа янги баҳрларни ҳам киритганлар. Бироқ машҳури шу 19 баҳр бўлиб, Навоийнинг «Мезону-лавзон»ида ҳам шулар берилган. Бобирнинг рисоласида яна «ариз» ва «амиқ» деб аталувчи икки баҳр келтирилган.
 142. Бу ерда боғловчининг «ва» эмас, «-у» деб ўқилишининг сабаби ҳақида. Қаралсин: Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1959, 1-сон, 39—42-бетлар.
 143. «Лайло» қофия талаби билан «Лайли» деб ўқилиши мумкин.
 144. Т а р ж и ҳ қ и л м о қ — устун қўймоқ.
 145. Р о қ и м — «рақамкаш»нинг маънодоши.
 146. Ж о м и ь — йиғувчи, тўпловчи.
 147. Б а ҳ р — денгиз, а й н — иккилик қўшимчаси, демак, б а ҳ р а й н — икки денгиз.
 148. Қ а т р а н и ш о н — томчисимон.
 149. Н а й й и р а й н — икки ёритқич. Қуёш билан ой назарда тutilади.
 150. З а р р а с о н — заррасимон.
 151. О ф а р и н и ш — ярат (ил) иш.
 152. Х и л қ а т — «офариниш»нинг маънодоши.
 153. Т у л у ь э т м а к — осмон ёритқичларининг туғмоги.
 154. П у р т о б — жуда чарақлаган.
 155. Қ у д д и с а с и р р у ҳ у — азиз марҳумларни тилга олганда айтиладиган дуо. Маъноси: унинг гўри муқаддас бўлсин!
 156. Г а р д о н — айланувчи.
 157. Н а в в а р а м а р қ а д у ҳ у — мазкур дуонинг иккинчи бир варианты. Маъноси: ётган ери, яъни гўри нурга тўлсин!
 158. А в с о ф — «васф»нинг кўплиги. Бирор нарсанинг сифатини баён қилишни «васф» ёки «тавсиф» дейилади. Тавсиф васфга нисбатан мукамалроқ бўлади.
 159. Д у д — тутун. Н а с и м — ел. Л а в ҳ а - и с и й м и й — кумуш лавҳа, яъни қуёш.
 160. З а б о н а — ёлқин, аланга.
 161. Ҳозирги «қ о р а й» ва «с а р ғ а й» феъллари Навоийда «қ а р а р», «сарғар» шаклида ишлатилади.
 162. С а қ ф — шифт.
 163. «Даҳр» деганда дунёнинг вақт билан боғлиқ томони тушунилади.
 164. А ҳ р а м а н — оташпарастрлар эътиқодича ёвузлик эгаси. Я з д о н — эзгулик эгаси.
 165. Бундан «Вақти етганда даҳрнинг бир ҳаракати билан зид ҳодисаларнинг бири биридан вужудга келади» деган фалсафий хулоса чиқади.

166. И ф р и т — жинларнинг девга яқин бир тури.
167. Х о т а м — муҳрли ёки ёзувли узук.
168. У с т у р л о б — астролябия. Ҳозир бу астрономик асбобнинг шакли ўзгарган (қар: Ўзбек совет энциклопедияси; 1-том, Тошкент, 1971, 516-бет). У даврда биринж (бронза) ёки мисдан чалпақ шаклида ишланган, яъни ранги ва шакли билан қуёшга ўхшаган.
169. Ш е в а н — нола.
170. М а р г з о р — кўкаламзор.
171. Д а й ж у р — қоронғу (тун).
172. Т о р а м (т о р у м) — баланд гумбазлик ёғоч иморат; кўчма маънода гумбаз. К ў к т о р а м — кўк гумбаз, яъни осмон.
173. А р у с — келин. З а р к а ш — «зарбафт» (олтин ипдан ёки олтин ип қўшиб тўқилган)нинг маънодоши.
174. О р и й қ и л м о қ — тозаламоқ.
175. Р е в — ҳийла.
176. Ч о б у к х е з — тезтурар. А н ж у м — «нажм» (юлдуз)нинг кўплиги. Ш а р о р — ўт учқуни. Г у л р е з — ўт ўйини.
177. З о л — маккор кампир ёки чол. Бу ерда кампир. А б р — булут. Ш и н г а р ф г у н — шингарф рангли, яъни қизил. Шингарф Ғарбда «киноварь» деб аталувчи қизил рангли маъдан ва шу маъдандан тайёрланган бўёқ.
178. Ч а р х м а ҳ а л — макони чарх. «Чарх» деганда осмон тушунилади ва унинг айланиши, ўзгариб туриши назарда тутилади. Ж а б и н — манглай. С а н д а л — танаси атриёт ва тиббиётда ишлатиладиган хушбўй дарахт ва ундан тайёрланган атир моддаси ёки дори.
179. «Осо» (ёки «со») қўшимчаси — симон» қўшимчасининг маънодоши. Л а х л а х а с о й — лахлаха эзилган. Л а х л а х а — бир неча хил атир моддаларини аралаштириб тайёрланган атир мажлуни. А т р ф и з о и б ў л м а қ — атрини орттирмоқ, исини кўчайтирмоқ.
180. «Савдо» бу ерда ҳам қоронғилик, ҳам хилт маъносида.
181. О д и н а — жумъа. Г а ч — ганч.
182. М у ш а ъ б и д — фокусчи.
183. С а в б — кийим. Г о з у р — кирчи. А ф л о к — «фалак»нинг кўплиги.
184. Навоийнинг маънодош сўзлардан фойдаланиши Марям Раҳматуллаеванинг диссертация ва мақолаларида баён этилган: М. Раҳматуллаева. К вопросу изучения синонимов в языке Алишера Навои. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ташкент, 1965.
185. Бу сўзга «т» орттириб «кафт» дейиш хатодир. Қаралсин:

- А. Рустамов, «Каф» сўзи ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1961, 2-сон.
186. «Ҳовуч» шу «овуч»дан.
 187. «Оя» сўзи Хоразм шевалари ва туркман тилида ҳам бор.
 188. «Навойи асарлари лугати» (Тошкент, 1972, 264-бет) дан туратиб олдик. Чунки лугатда «қоя» сўзи «қиё» ва «оя» сўзи «иё» деб берилган.
 189. 190. «Бадойиу-л-лугат», 26 б, 57 б.
 191. Ҳозир турк ва озарбайжон қуёшни «гунаш» дейди.
 192. Ҳозир қирғиз билан қозоқ ёлғонни «ўт (у)рук» дейди.
 193. Ҳозир уйғурлар «турмоқ» ўрнида «қўпмақ»ни ишлатади.
 194. ФК — Алишер Навойи. Хазойинул-маоний,—Фавойидул-кибар, Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон, Тошкент, 1960.
 195. К а д х у д о л и г — уй эгаси бўлиш, эрлик қилиш.
К а д — уй. Х у д о — эга.
 196. К а д б о н у — уй бекаси.
 197. Ж а м ъ и я т — саранжомлик.
 198. Ҳ а м з о н у б ў л м о қ — тиззама-тизза ўтирмақ, яъни бирга бўлмақ. З о н у — тизза.
 199. У й л у г — «кадхудо»нинг маънодоши.
 200. М а о ш — «рўзгор»нинг маънодоши.
 201. К о м к о р л и қ — бахтиёрлик.
 202. А н и с — яқин киши.
 203. Ж а л и с — бирга ўтирадиган киши, ҳамсуҳбат.
 204. Н а ъ у з у б и л л о ҳ (оллоҳдан паноҳ тилаймиз; «аъзу» — бўлса, тилайман)— худо кўрсатмасин, худо сақласин.
 205. М у ҳ л и к — ҳалок қилувчи.
 206. Н у ҳ у ф т — яширин.
 207. С а л и т а — тили узун ва гап қайтарадиган.
 208. Қ а б и ҳ а — қарғанадиган ва сўкинадиган.
 209. А б у ш қ а — эр.
 210. Б а й т у-л-л а т а ф — фоҳишахона.
 211. Г о м — қадам. Х и р о м — юриш.
 212. Ғ а м з а д а — ғамда қолган. Р и ш т а — ип. Р а с а н — бог, арқон.
 213. Ҳ а м н а б а р д б ў л м о қ — олишмоқ.
 214. С а р с а р — кучли шамол. Ж а ҳ о н п а й м о — жаҳонкезар. Р о к и б — сувор. С а ҳ о б н а м — булутсимон.
 215. Ҳ у р н а ж о д — ҳур наслидан. Н а ж о д — насл. Бу сўздаги «ж» сирғалувчи «ж»дир («журнал» сўзидаги каби).
 216. «Тоза»нинг асл маъноси янгидир.
 217. М о ҳ — ой, «ваш» ўхшашлик билдирувчи қўшимча.
 218. С и й м а н д о м — кумуш баданли.
 219. «Санам» деб турли дин аҳлининг сиғинадиган суврат ва тим-

солларига айтилади. Шоирлар ҳуснпарастиликни санампарастиликка ўхшатиб, гўзалларни «санам» дейдилар. Навоийнинг фалсафаси ва унинг ҳамфикрлари нуқтани назаридан эса ҳақиқий санам жонсиз сурат ёки тимсол эмас, балки жонли инсондир, деган хулоса келиб чиқади.

220. З у а ф о — «заифа» (аёл)нинг кўплиги.
221. А м о р и й — кажава. Ҳ и с о р — қўрғон.
222. Ч и г и л — туркий қабилалардан бирининг номи.
223. В у қ у ф — хабардорлик.
224. Ш у у р — бу ерда тасаввур маъносиди.
225. М а ъ м а н — паноҳ.
226. «Хурда» бу ерда сабабчи маъносиди.
227. Б е м а р — беҳад, беҳисоб.
228. С о н и ъ — санъаткор.
229. И б о р а т — ибора, сўз бирикмаси.
230. Х о м а — «килк» (қалам)нинг маънодоши.
231. Н и г о р х о н а — рассомлик, суратхона.
232. Ғ а й р а т бу ерда «рашк»нинг маънодоши.
233. Х у л д — жаннат. Б а р и н — олий.
234. Э ъ ж о з — оз сўз билан кўп маънони ифодалаш. Бу классик лириканинг энг муҳим хусусияти.
235. М А — Алишер Навоий. Мезонул-авзон, танқидий текстни тайёрловчи Иззат Султонов, Тошкент, 1949.
236. М а ҳ д — бешик.
237. Х ў р и ш — емиш ва ичимлик.
238. Ч о ш н и — маза, таъм.
239. С и л с и л а — «занжир»нинг маънодоши. Д и л г и р — кўнгли билан боғланган.
240. Қўлэмада шундай. Вазн бузилган. «Бўлғай эди» дейилса тузалади.
241. Г у л л а р о ч м о қ — бу ўринда турли ҳодисалар кўрсатиш маъносиди.
242. В у х у р ёки б а х у р — уйни хушбўй қилиш учун ишлатиладиган тутатқилар. О м о д а — тайёр.
243. Геоцентрик, яъни ерни марказ деб билувчи назарияга кўра қуёш ҳам сайёра ҳисобланган.
244. О з а р — ўт.
245. Ой ҳам мазкур назарияга кўра сайёра ҳисобланади.
246. Ш а м т — Мусаввирларнинг мовий тусли бўёғи. Ш а с т м о н — олтин суви берилган бўёқ. Навоий бу ерда қуёшни мусаввирга, тунги осмонни шамт билан бўялган варақча, тонг ёришишини унинг устига зарҳал берилган бўёқ суртилишига ўхшатади.
247. Бу сўз Толё Ҳиравийнинг луғатида шу шаклда берилиб, «қадаҳ» деб изоҳланган. Танқидий текстда бошқача уч хил кў-

- риниши берилган. «Хамса»нинг нашрида «тавнаде» деб берилган.
248. С а н д а л и й — сандал ранг. Кейинги байтдаги «сандалий» курси маъносида.
249. С и ж о ф — жияк.
250. Бу ҳақда яна қаралсин: Ё. Исҳоқов. Навоийнинг илк лирикаси, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1965.
251. И н а к — мана.
252. Ё қ м а қ — бу ерда «суртмоқ» маъносидаги феъл.
253. Р а фъ ў л м о қ — кўтарилмоқ.
254. Л а в ҳ - и д а б и р и с т о н — мактаб тахтаси.
255. А с р а д и к — асрасин, «дик» буйруқ қўшимчаси «сун»нинг маънодоши.
256. «ғали» қўшимчаси «дан бери» маъносини ҳам билдиради. Шунинг учун бу байтдаги «яшил қилғали»ни «яшил қилгандан бери» деб тушуниш керак.
257. Бу байтнинг биринчи мисраидаги «лавҳ-и мино» истиора бўлиб, фалакни билдиради, иккинчи мисрадагиси эса рангли ойна тахтасини англатади.
258. В а қ л и ҳ а м қ о ё к и б а қ л а т у л - ҳ а м қ о — семизўт. Бу сўзнинг лугавий маъноси «аҳмоқ ўт»дир, Навоий унинг мана шу лугавий маъносидан ҳам яхши фойдаланган.
259. М у л к о р о — Чин хоқонининг вазири.
260. И м о р а т бу ерда бино эмас, қуриш маъносида.
261. Р у бъ - и м а с к у н — ер куррасининг инсон яшайдиган ва етти иқлимни ўз ичига олган тўртдан бир қисми.
262. Х о р а ё к и х о р о — гранит.
263. К у н д б ў л м а қ — ўтмасланмоқ.
264. М а й л э т м а к — оғмоқ, «майл»нинг биринчи маъноси эгилиш ва оғишдир. Истак маъноси иккиламчидир.
265. М е т и н — тош ёрадиган темир пона.
266. К а - н - н а қ ш ф и - л - ҳ а ж а р — тошга ўйилган нақшдай. Бу «ал-ҳифзу фи-с-сиғар ка-н-нақши фи-л-ҳажар» деган мақолнинг иккинчи қисми бўлиб, кичикликда ёд олинган нарса тошга ўйилган нақшдай бўлади, деган маънодадир.
267. Р и н д — расмий юриш-туриш қоидаларига оқилона амал қилмайдиган киши. Навоий майга берилган риндлар (ҳаробот аҳли)га уларнинг мутакаббирлик, молпарастлик ва жоҳпарастликдан холилиги ҳамда беозорлиги туфайли ижобий муносабатда бўлади.
268. А в қ о т — «вақт»нинг кўплиги. Таом маъносидаги «овқат» аслида «ақвот» бўлиб, «қут» (емиш)нинг кўплигидир.
269. Ҳ у б о б — кўпик ёки пуфак, б о д а — май. Ҳавонинг истак маъноси ҳам бор. Навоий мана шунга асосланиб, май ачиб қайнаётгандаги пуфак ичидаги ҳаво билан ринд бошидаги

- ҳавони бирлаштирган. Иккаласининг манбаи бирлиги (иккаласи ҳам май ҳавоси) ва бир сўз билан ифодаланиши уйғунликка асосланган гўзалликнинг олий намунасини келтириб чиқарган.
270. Суроҳий — май қуйиладиган офтоба шаклидаги идиш. Сағар — май ичиладиган идиш, паймона, қадаҳ.
271. Сабукашлик — сабу (яъни май хуми ёки май солинган хумча) ташиш.
272. Даствурд — қўл чўзиш, муштлашиш.
273. Яъни: ўз шахсиятини оёқ ости (поймол) қилиш мақсадида ўтиришларда (мажолисда) пойгоҳ (саф-и ниёол)да ўтиради. Ниол — «наъл» (оёқ кийимининг кўплиги).
274. Амоба — салла. Ридо — ёпинчиқ. Гапнинг ички мазмуни: алломалик ва нуқсонсизлик даъвоси йўқ ва бу даъвонинг ташвиш ва оғирлиги ҳам йўқ.
275. Наво — тириклик воситалари.
276. Ҳаросон бўлмоқ — қўрқмоқ.
277. Яксон — бир хил.
278. Талх — аччиқ. Бу ерда Навоий майнинг аччиғлигини назарга олиб, унинг суроҳийдан қуйилишини «аччиғ йиғламақ» деган.
279. Аёқ — бу ерда ҳам қадаҳ, ҳам мучал.
280. Инбисот — ёзилиш (руҳий).
281. Таъжил — шопилтириш.
282. Хинг — от.
283. Даствур — ҳозирги портфелсиз министрға тўғри келади.
284. Фар — нур. Ҳозирги фара (машина чироғи) сўзи шу ўзакдан.
285. Араб ёзувида «икбол» сўзининг биринчи ҳарфи алиф бўлиб, бу ҳарф сўз ўртасида «о» ўқилади.
286. Бу ердаги «жавҳар» асос маъносида бўлиб, «Фарҳод» исмининг асосини ташкил этган ҳарфлар назарда тутилган.
287. Аснод — «санад» (ҳужжат)нинг кўплиги.
288. Ҳодий — тўғри йўл кўрсатувчи, йўловчи. Иршод этмак — тўғри йўлга бошламоқ.
289. Мурассаъ — жавоҳир билан безатилган. Маҳд — бешик. Тангмақ — боғламоқ, беламоқ. Руст — маҳкам.
290. «Ф»дан кейинги «а» товуши араб ёзувида алоҳида ҳарф билан ифодаланмади. Шунинг учун «ф»дан кейин «р»га ўтилган.
291. Тугро — чирмаш ёзувдан иборат рамз. Танга ва фармонларнинг тугроси подшонинг от ва лақабларидан иборат бўлган.
292. «Гул» деганда дастлаб жайдари қизил атиргул тушунилади. Шунинг учун гулгун, гулфом каби сўзлар қизил рангли нарсаларга нисбатан қўлланади.

293. Р у ҳ у л л о ҳ — Исо пайғамбарнинг лақаби. Бу лақабда унинг мўъжизасига, яъни ўликни тиргизганлиги ҳақидаги афсонага ишора бор. Навоий бу ерда «руҳуллоҳ» сўзининг луғавий, яъни жон маъносидан ҳам фойдаланган.
294. Арабча «лаъл» сўзининг ўртасида айн ҳарфи шаклан кўзга ўхшатиб ёзилади. Ундан ташқари «айн» сўзининг кўз маъноси ҳам бор.
295. Ч у б у л м а қ — чувалмоқ.
296. Х и р қ а т — куйдириш, ёндириш.
297. Ч а т р — соябон.
298. Букук нарсалар долга ўхшатилади ва «дол» сўзининг ўзи ҳам кўчма маънода букукни билдиради. «Чанг» деганда чилтор (арфа) ҳам тушунилади. Бу «чанг» шу маънода, шунинг учун ҳам унинг қадди дол дейилган.
299. Ў л — ҳўл.
300. «Т о з а»нинг биринчи маъноси янгидир.

МУНДАРИЖА

Дебоча	3
Навоийнинг фалсафий ақидалари	7
Навоийнинг бадий воситалари	30
Навоийнинг қофия ва сажълари	73
Навоийнинг вазлари	102
Бадий етуклик асослари	125
Хотима	194
Изоҳлар	198